A TREIA EUROPĂ
SERIA SEMINAR

Volumul de faţă face parte din programul editorial al Fundaţiei „A Treia Europă” şi a fost realizat de grupul de studii culturale.

Această carte a apărut cu sprijinul financiar al Fundaţiei pentru o Societate Deschisă (Open Society Foundation).

Coordonatorii colecţiei „A Treia Europă”:
Adriana Babeţi şi Cornel Ungureanu
Redactor: Daciana Branea
Coperta colecţiei: Angela Rotaru-Serbenco
2000 by Editura Polirom Iaşi

Editura POLIROM

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale: JUDT, TONY
Europa iluziilor/ Tony Judt; volum coordonat de Daciana Branea şi Ioana Copil-Popovici; pref. de Vladimir Tismăneanu; postf. de Dorian Branea - Iaşi: Polirom, 2000
294p., 18 cm - (A TREIA EUROPĂ. Seria „Seminar”) ISBN: 973-683-434-4
I. Branea, Daciana (coord.)
II. Copil-Popovici, Ioana (coord.)
III. Tismăneanu, Vladimir (pref.) IV. Branea, Dorian (postf.)
1. Europa
32.01(4) Printed în ROMANIA

Tony Judt
EUROPA ILUZIILOR

Volum coordonat de Daciana Branea şi Ioana Copil-Popovici
Prefaţă de Vladimir Tismăneanu Postfaţă de Dorian Branea
POLIROM 2000
Tony Judt

CUPRINS
Argument 7
Prefaţă - Tony Judt şi Europa secolului XX (Vladimir Tismăneanu) 9
I
Europa Centrală şi tradiţia uitării (un dialog cu membrii grupului „A Treia Europă) 15

II
O mare iluzie. Eseu despre Europa 131
Austria şi fantoma noii Europe 241
De ce a existat războiul rece 261
Postfaţă - Retorica euroscepticismului (Dorian Branea)

ARGUMENT

Aşa cum era anunţat în volumul inaugural al seriei „Seminar” (Michael Heim, Un Babel fericit), dialogul cu Tony Judt continuă un proiect al Fundaţiei „A Treia Europă” din Timişoara, mai exact al Centrului său de studii comparate centralşi sud-est europene. Anume, acela de a invita periodic personalităţi ale vieţii intelectuale internaţionale, specialişti de marcă în domeniul istoriei ideilor, studiilor culturale, literaturii, istoriei, politologiei, sociologiei, spre a dezbate teme de larg interes pentru tradiţia, dar mai ales pentru prezentul şi viitorul Europei Centrale şi de Sud-Est. Vladimir Tismăneanu, Timothy Garton Ash, Jacques Le Rider, Adam Michnik, Konrad Gyorgy sunt doar câţiva din autorii pe care tinerii cercetători timişoreni au reuşit sau intenţionează să îi invite pentru noi seminarii. Transcrise şi tipărite, de cele mai multe ori - ca în cazul de faţă - însoţite de o scurtă antologie a celor mai reprezentative texte ale autorilor respectivi, seminariile doresc să informeze, dar să şi formeze un public mai larg în spiritul unui racord dezinhibat la realitatea europeană, al dialogului între culturile zonei căreia îi aparţine şi România.

Profesor de Studii Europene la New York University, director al Remarque Institute (NYU), Tony Judt este semnatarul câtorva volume de mare circulaţie în mediile academice occidentale. Past Imperfect: French Intellectuals (1944-1956), A Grand Illusion: An Essay on Europe sau The Burden of Responsibility: Blum, Camus, Aron and the Twentieth Century au devenit deja pagini de referinţă pentru orice specialist interesat de condiţia intelectualului în secolul XX sau de destinul ideii de Europa. După cum, numeroasele sale studii consacrate spaţiului central-european (între care unul de maximă notorietate - Redescoperirea Europei Centrale - este cunoscut publicului român prin intermediul antologiei Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii, apărută în 1997 la Editura Polirom, colecţia „A Treia Europă”) sunt incluse în bibliografiile de bază ale studiilor comparate europene.

Prezenţa la Timişoara în primele zile ale lui octombrie 1998 a ilustrului profesor new-yorkez s-a transformat într-un autentic eveniment intelectual. Organizarea lui a fost posibilă datorită Fundaţiei pentru o Societate Deschisă - filiala Timişoara - şi Centrului de studii comparate centralşi sud-est europene „A Treia Europă” (program al Fundaţiei pentru o Societate Deschisă din România). La discuţii au participat Adriana Babeţi, Daciana Branea, Dorian Branea, Livius Ciocârlie, Ioana Copil-Popovici, Gabriel Kohn, Marius Lazurca, Mircea Mihăieş, Tinu Pârvulescu, Sorin Tomuţa, Cornel Ungureanu. Volumul

Europa iluziilor adaugă dialogului cu Tony Judt câteva din contribuţiile sale semnificative pentru definirea spiritului european.

TONY JUDT ŞI EUROPA SECOLULUI XX

Prima dată am auzit de Tony Judt la sfârşitul anilor '80, când am citit un excepţional text al acestuia despre ideile disidenţei central-europene apărut ca occasional paper sub egida prestigiosului Woodrow Wilson International Center for Scholars (studiul respectiv, printre cele mai pline de substanţă pe tema atât de actuală a relaţiei dintre intelectualii critici şi dinamica societăţii civile în regimurile post-totalitare, a apărut câţiva ani mai târziu în revista East European Politics and Societies). Ulterior, am citit cu imens interes cartea sa Past Imperfect, consacrată raportului atât de complicat din punct de vedere politic şi moralmente alambicat dintre intelectualii francezi şi comunism în anii '50. În ultimii ani, am urmărit constant apariţiile publicistice ale lui Tony Judt în publicaţii atât de influente precum New York Review of Books, New York Times Book Review, Daedalus sau Times Literary Supplement. Cunoscându-l personal pe la mijlocul anilor '90, cu prilejul unei conferinţe consacrate centenarului afacerii Dreyfus, am stabilit cu distinsul istoric de la New York University, director al Institutului Remarque de studii europene, o relaţie de comunicare intelectuală pe care o preţuiesc în cel mai înalt grad. Chiar şi atunci când am exprimat rezerve faţă de unele dintre aprecierile sale despre disidenţii est-europeni, am făcut-o convins că ne situăm, la nivelul opţiunilor fundamentale, de aceeaşi parte a baricadei.

Văd în Tony Judt continuatorul unei superbe tradiţii de gândire critică întotdeauna atentă la dilemele modernităţii, ilustrată de gânditori precum Hannah Arendt, Raymond Aron, François Furet, Leszek Kolakowski, Claude Lefort, George Lichtheim, Dwight Macdonald ori Jacob Talmon. Cunoscător profund al meandrelor marxismului occidental, frământat de destinul culturilor centralşi sud-est europene, sceptic ca natură spirituală şi neliniştit ca structură etică, Judt propune în chip continuu abordări dezinhibate a ceea ce se poate numi criza conştiinţei europene în veacul douăzeci. Pentru Tony Judt, miza jocurilor politice şi culturale ale Europei sfârşitului de secol este enormă. A neglija paginile sumbre ale istoriei secolului ce s-a încheiat şi a crede cu fervoare că destinul continentului este inevitabil unul calm, non-violent şi prosper ar fi o impardonabilă eroare.

Colectivismele tribale, sovietismele tradiţionale sau cele de mai recentă sorginte, zămislite de avansul instituţiilor şi relaţiilor desemnate de termenul globalizare, cinismul şi corupţia elitelor birocratice sunt elemente care continuă să împiedice instaurarea unei ireversibile păci europene. Tony Judt este cronicarul melancolic al acestei lupte nesfârşite dintre Europa raţiunii critice şi cea a pulsiunilor romantic-totalitare. El este un Settembrini care a înţeles lecţiile celui de-al doilea război mondial şi ale războiului rece, deci unul care

ştie exact că din gândurile nebulos-nihiliste ale diverşilor Naphta se nasc camere de gazare, lagăre de concentrare, procese-spectacol şi pedagogii sociale teroriste.

În rândurile care urmează mă voi referi la o lucrare a lui Tony Judt care îmi pare a simboliza perfect scopul şi articulaţiile demersului său cultural şi politic. Intitulată The Burden of Responsibility (Povara responsabilităţii) şi apărută în 1998 la University of Chicago Press, cartea analizează destinele a trei intelectuali de vârf ai Franţei secolului douăzeci: Léon Blum, Albert Camus şi Raymond Aron. Cum spuneam, Tony Judt este nu numai un excepţional istoric al pasiunilor şi iluziilor politice franceze din ultimele două secole, dar şi un remarcabil comentator filosofic şi cultural. Deopotrivă subtil şi sarcastic, Judt nu cruţă fanatismele de nici un fel. Pentru el, Franţa secolului nostru a fost terenul unor mari confruntări în care s-au ciocnit două direcţii principale: una favorabilă idealurilor democratic republicane, deci sceptică la adresa oricăror radicalisme cu pretenţii universalsalvatoare, şi alta, mult mai vizibilă, chiar dominantă până la începutul anilor '70, ostilă capitalismului liberal, societăţii deschise în genere. Cazurile alese de Judt sunt simptomatice tocmai pentru că ele reprezintă situaţii singulare, forme originale de rezistenţă în raport cu conformismele care au dat tonul atâta vreme în polemicile de pe malul stâng al Senei. Oricine a citit eseurile Monicăi Lovinescu şi ale lui Virgil Ierunca despre atmosfera culturală franceză din anii '50 ştie că a te opune comunismului şi a apăra valorile pluralismului anti-totalitar nu era de natură să aducă nici glorie, nici cariere strălucite într-o Franţă în care exaltarea Uniunii Sovietice şi demonizarea Americii erau sancţionate de pontificatul exercitat de Sartre, Simone de Beauvoir şi aliaţii lor.

Opţiunea lui Judt pentru cei trei intelectuali aleşi spre examinare biografic-spirituală e cât se poate de originală. Cum notează Tzvetan Todorov în incitanta sa recenzie din „The New Republic” (28 decembrie 1998), cei trei intelectuali discutaţi de Judt, în pofida multor diferenţe, au avut un lucru semnificativ în comun: un anticomunism riguros, profund şi consecvent. În acest sens, cartea de care mă ocup este un complement necesar la precedentul studiu al lui Judt despre capitularea inteligheţiei franceze la cântecele de sirenă ale profeţilor totalitari. Léon Blum, figură de marcă a socialismului democratic francez din prima jumătate a veacului douăzeci, a constituit ţinta unor oribile atacuri din partea extremei stângi şi, deopotrivă, a celei drepte. Comuniştii nu i-au iertat lui Blum opoziţia sa faţă de scindarea socialismului francez şi critica adusă modelului leninist de partid revoluţionar. Pentru Maurice Thorez şi acoliţii săi, Blum era arhetipul socialdemocraţiei renegate. La rândul lor, revoluţionarii dreptei, în special cei grupaţi în jurul revistei „L'Action Française”, îl detestau pe Blum pentru angajamentul său nedezminţit democratic (spre a nu mai vorbi de puseurile antisemite ale acestei tabere). De la adeziunea entuziastă la cauza dreyfusardă şi până la

condamnarea categorică a oricărei ispite fascizante, Blum a rămas un democrat convins. Acesta e şi elementul pe care îl accentuează Judt: faptul că a fost posibilă o orientare moderat-democratică în zona acţiunii socialiste şi că, prin urmare, o stângă neautoritară nu reprezintă o contradicţie în termeni. Responsabilitatea politică şi morală constă tocmai în această rezistenţă în raport cu orice gregaritate promiţătoare de confort social şi psihic.

A nu ceda consensului dominant, a-ţi apăra crezul umanist în timpuri ignobile, a păstra o dreaptă măsură în condiţiile în care extremismele de diverse nuanţe urmăresc distrugerea democraţiei, iată lecţia unui Léon Blum aşa cum se conturează ea în acest portret critic, dar motivat de o reală simpatie etică.

În cazul lui Camus, Judt insistă asupra curajului autorului Ciumei de a rupe rândurile şi de a-şi sfida prietenii din familia existenţialist-marxizantă în numele valorilor dialogului, individualismului civic şi toleranţei. Astăzi, când Camus a fost reconsiderat favorabil, ne vine greu să ne închipuim cât de izolat s-a aflat el în perioada în care a îndrăznit să critice bolşevismul drept o încarnare a unui despotism iacobin bazat pe violenţă şi teroare. Scrierile lui François Furet au schimbat esenţial perspectivele tradiţionale asupra revoluţiei franceze, iar gândirea lui Camus, reflecţiile sale critice despre nihilismul revoluţionar opus spiritului creator al revoltei nu mai stârnesc reacţii virulent agresive. Ceea ce rămâne fundamental în modelul intelectual camusian, afirmă Judt, este tocmai acest pariu pe o etică a responsabilităţii, deci una dubitativă, contrapusă eticii convingerilor absolute. Vizitând Parisul la începutul anilor '50, Hannah Arendt îi scria soţului ei, Heinrich Blücher: „Ieri l-am văzut pe Camus. Este fără îndoială cel mai bun om din Franţa de astăzi, cu un cap deasupra celorlalţi intelectuali”.

În fine, Raymond Aron, mândria filosofică a generaţiei sale de studenţi de la École Normale Superieure, coleg şi prieten în tinereţe cu Sartre, cel care, cu inegalată luciditate, a apărat raţionalismul cartezian şi scepticismul pascalian împotriva diverselor valuri obsacurantist-metafizice care au făcut ravagii în spaţiul cultural şi politic francez din acest secol. Judt schiţează momentele capitale ale demersului aronian: „Raymond Aron a scris şi a acţionat împotriva curentului dominant din Franţa timpului său într-o asemenea măsură încât e nevoie de un efort de imaginaţie pentru a vedea cine a fost el într-adevăr: un patriot pentru Franţa şi un gânditor eminamente francez”. Într-adevăr, pentru Aron, cele două mari pasiuni au fost Franţa şi libertatea. Cărţile sale, de la tratatele academice la comentariile pe teme de imediată actualitate, au urmărit mereu salvarea acelor valori în care a crezut, fără a se teme de marginalizare ori de atacuri perfide. Aceşti trei intelectuali au fost cei care, în chipuri diferite şi cu metode culturale diferite, au menţinut onoarea tradiţiei umanist critice din cultura franceză. Denunţaţi şi stigmatizaţi de corifeii radicalismelor utopice, Blum, Camus şi Aron au propus şi apărat acele repere

morale şi principii politice care simbolizează contrariul însuşi al mentalităţii totalitare.

Nu-mi rămâne în încheiere decât să salut apariţia acestui volum de discuţii cu Tony Judt organizate de acel minunat nucleu de reflecţie autonomă care este grupul timişorean A Treia Europă. În chip cât se poate de sincer, nu cred că se putea găsi un interlocutor mai potrivit pentru explorarea temelor care au făcut şi continuă să facă obiectul investigaţiilor teoretice ale acestui grup. Pentru mine, şi sper că şi pentru cei ce vor citi acest volum, Tony Judt este ghidul ideal în tentativa de a găsi un sens în ceea ce altminteri apare ca marele scenariu absurd numit războiul civil european al secolului XX.

Vladimir Tismăneanu Washington, DC 20 ianuarie 2000

EUROPA CENTRALĂ sI TRADITIA UITĂRII

Adriana Babeţi: Să începem chiar cu biografia dumneavoastră...

Marius Lazurca: Prima întrebare, pe care i-am adresat-o şi lui Michael Heim, ar fi câte limbi vorbiţi.

Tony Judt: Probabil că lui Michael i-a luat vreo jumătate de oră să răspundă. În privinţa limbilor străine, nu sunt superdotat ca el. De unde să încep? Un lucru pe care nu-l fac niciodată este să vorbesc despre mine. Sunt sigur că nu e subiectul cel mai interesant. M-am născut la Londra în 1948, într-o vreme când Londra era încă, din multe puncte de vedere, un oraş al secolului al XIX-lea. Marile schimbări urmau să se producă în Europa Occidentală abia în anii '50. Dintr-un anumit punct de vedere, aşadar, oricine îşi aminteşte de Londra - sau de Parisul - anului 1945 îşi aminteşte, de fapt, de un oraş în care amprenta modernităţii nu era încă evidentă. Acesta este şi motivul pentru care, atunci când vorbesc despre istoria europeană a secolului XX, mă simt un bizar produs al unei epoci mult anterioare. Câteodată am chiar impresia că îmi amintesc evenimente trecute la care nu am participat niciodată.

Mama s-a născut tot la Londra, iar tatăl meu, la Antwerpen, în Belgia. Toţi bunicii mei sunt originari din Europa de Est. Din partea tatălui, din Polonia, de lângă Varşovia, şi din Lituania. Aceşti bunici s-au întâlnit la Antwerpen. E o poveste tipic evreiască, a unor oameni care, în jurul anilor 1900-1905, părăsesc ceea ce era pe atunci Polonia rusească şi Lituania rusească. Bunicul meu fusese concentrat în armata rusă şi dezertase în timpul războiului ruso-japonez din 1904, reuşind apoi să ajungă la Antwerpen. Aceasta este varianta oficială a familiei. Există şi o variantă neoficilă, a bunicii (care nu era evreică), dar nu voi insista asupra ei. De partea cealaltă, bunicul era rus, tot evreu, iar bunica provenea din Moldova de Răsărit, la vest de Chişinău.

Europa iluziilor

Adriana Babeţi: Din Basarabia.

Tony Judt: Da, între Basarabia şi Moldova. Nu ştiu exact, pentru că nu a prea vorbit despre aceste lucruri. A fugit aproximativ în perioada pogromului de la Chişinău, la începutul secolului. A ajuns împreună cu familia la Londra. Mama s-a născut deci la Londra, însă eu sunt şi nu sunt englez. În America toţi mă cred englez pentru că am studiat la Cambridge, ceea ce înseamnă că ar trebui să fiu englez de cel puţin zece generaţii - ca să mergi la Cambridge trebuie să fi venit în Anglia o dată cu William Cuceritorul. Aşadar, sunt foarte ne-englez, cu toate că sunt şi englez printre altele. Un prim sentiment, deci, al numeroaselor mele identităţi posibile... Mă interesează istoria evreilor, şi tânăr fiind am fost un înfocat practicant al cultului mozaic; am şi petrecut o perioadă de timp în Israel. Am studiat la Cambridge şi la Paris. Şcoala Normală Superioară a fost o experienţă extraordinară: chiar dacă nu m-am dedicat întru totul studiului, am învăţat o mulţime de lucruri despre maoism în 1969-1970, marea epocă a intelectualilor de stânga de după '68. Intors la Cambridge, am predat istoria Franţei, apoi mi-am dat seama că aş vrea să văd lumea, aşa că m-am mutat la Berkeley, California, pentru doi ani, apoi la Oxford - pentru şapte ani. După aceea am ajuns la New York, unde locuiesc şi în prezent. În anii '80 au început să mă preocupe şi alte părţi ale Europei în afara Franţei fiindcă, în mod întâmplător, am intrat în legătură cu opoziţia cehă: Jan Kavan şi alţii care trăiau în Londra prin anii '81-'82.

Mi-am dat seama că nu ştiam suficiente lucruri despre Europa Centrală pentru cineva a cărui familie venea din Europa Centrală. Mi-am făcut timp să învăţ limba cehă, să mă reorientez ca istoric, deplasându-mi interesul spre acest spaţiu. Credeam, de asemenea - şi încă mai cred - că istoria Franţei era predată într-un mod foarte plicticos; exista o obsesie a istoriei sociale în sens structuralist. Am lăsat deoparte istoria Franţei şi m-am concentrat asupra Europei Centrale, am călătorit în Cehoslovacia, apoi, în anii '80, am colaborat cu Fundaţia „Jan Hus”, care procura cărţi pentru Cehoslovacia. Exista o universitate clandestină în care lucrau mulţi englezi, în special de la Oxford.

M-am ocupat un timp numai de asta, apoi m-am întors la isoria Franţei şi a Europei Centrale, miscându-mă un timp à cheval între ele, creându-mi o personalitate dedublată intelectual şi profesional, la care nu am renunţat încă. Iată cum de mă aflu acum aici, la Timişoara, într-un fel de semi-legitimitate, ca să zic aşa.

Adriana Babeţi: Vă aflaţi, deci, în România pentru prima dată.

Tony Judt: Da. Am fost la Budapesta de multe ori, din diverse motive, m-am aflat acolo înainte şi după înfiinţarea Universităţii Central-Europene, dar niciodată nu am mers mai departe. Am locuit doi ani la Viena, lucrând în cadrul Institutului de Ştiinţe ale Omului fondat de Krzystof Michalski, un filosof polonez care, la începutul anilor '80, a pus bazele acestui institut pentru a încuraja comunicarea intelectuală central-europeană într-o perioadă când, cu excepţia

vizitelor oficiale, era foarte dificil, mai ales pentru tineri, să călătorească din ţările comuniste la Viena şi să petreacă un timp acolo, intrând în contact cu persoane cu preocupări similare din Europa Occidentală şi Statele Unite. E un institut aparte din multe puncte de vedere, chiar dacă raţiunea lui de a fi a dispărut după 1989. Am petrecut aşadar doi ani la Viena, lucru care mi-a canalizat interesul şi spre Europa Centrală germanofonă, cel puţin din punct de vedere cultural. La un moment dat, m-am hotărât să scriu o istorie generală a Europei de după cel de-al doilea război mondial, la care lucrez şi în prezent.

Altminteri, tocmai am terminat o carte care va apărea în decembrie, o colecţie de eseuri despre Albert Camus, Léon Blum şi Raymond Aron. Justificarea acestei cărţi este faptul că-mi doream de foarte multă vreme să scriu despre oamenii pe care îi admir. Am ţinut o serie de conferinţe la Chicago care s-au materializat în acest volum ce urmează să apară.

Adriana Babeţi: Dacă sunteţi de acord, noi am propune să ne centrăm discuţia asupra unei idei: condiţia intelectualului european.

Livius Ciocârlie: Dacă am putea insista asupra acestui segment... Din câte am înţeles, eraţi la Paris în anii '69-'70: cum aţi perceput viaţa intelectuală a acelei perioade, curentele de idei, poziţiile politice, metodele de cercetare, atât de tipice epocii?

Tony Judt: Pot răspunde în engleză, ca de obicei? Bine, în franceză. Trebuie să ne amintim puţin situaţia anilor '69-'70. Aceasta era încă epoca marxizantă, mai ales la Paris. Dar se formaseră deja diferite curente care se intersectau, fără să aibă, totuşi, o concordanţă intelectuală sau politică. Persista - şi acest aspect este vital pentru înţelegerea condiţiei intelectualului în Europa Occidentală la acea dată - o hegemonie a marxismului mai mult sau mai puţin comunizant. Adică, intelectualii comunişti sau chiar foşti comunişti, dar încă marxişti, încă nu anticomunişti, deţineau poziţia dominantă în Franţa intelectuală, ca şi, după părerea mea, în Italia. Nu era cazul Angliei şi al Statelor Unite, despre acestea voi vorbi mai târziu. Dar în Franţa diversele istorii ale antropologiei, politologiei (încă nu apăruse în Franţa o disciplină separată a ştiinţelor politice) erau dominate de oameni formaţi după cel de-al doilea război mondial. Oameni care studiaseră la Şcoala Normală Superioară între anii - să zicem - '48 şi '55. Mă refer, evident, la generaţia lui François Furet, prietenii şi colegii săi, care aveau să-i devină până la urmă duşmani. Oricum, aceasta este generaţia care, chiar dacă nu mai era propriu-zis comunistă, era concentrată asupra analizei marxiste, lucrând cu date, dacă nu pur marxiste, atunci marxisto- -hegeliene, în sensul adoptat în epocă. Aşadar, totul era analizat în acest cadru. Iată exemplul unui intelectual ca Raymond Aron, fără îndoială un mare om de cultură, tipic francez, lăsând deoparte faptul că era evreu. Dar, în realitate, tocmai faptul de a fi evreu nepracticant îl făcea mai francez decât francezii. S-a născut în 1905 - în acelaşi an cu Sartre. Aron era un exemplu à contre courant. Când am ajuns eu la Paris, prin '68-'69, eram,

bineînţeles familiarizat cu opera lui Raymond Aron. În Anglia şi Germania el era deja un autor cunoscut şi apreciat, însă printre studenţii acelei perioade.

Cornel Ungureanu: Dacă îmi permiteţi, cine dintre intelectualii generaţiei vă era prieten în '68?

Tony Judt: Prietenii mei din acea perioadă?

Adriana Babeţi:.din Franţa.

Tony Judt: În Franţa nu toţi prietenii mei erau intelectuali. Şi asta nu e doar o întâmplare. Cu tinerii intelectuali din generaţia mea: Bernard-Henri Lévy, André Glucksmann - Glucksmann era, de fapt, mai în vârstă, dar Bernard-Henri Lévy era de o seamă cu mine - nu întreţineam legături în acea perioadă. Venind din Anglia, aveam o formaţie diferită. Pentru mine, marxismul era acela clasic; trecerea în Franţa de la comunism la postcomunismul nedevenit încă critic, un curent puternic maoizant, voluntarist şi intelectualizat, mi se părea o nebunie. Mi se părea că îi lipseste un minim de disciplină intelectuală. Eu eram, din acest punct de vedere, un tip tradiţional: pentru mine marxismul însemna Marx, nu înţelegeam aceste excrescenţe comuniste, postcomuniste sau anticomuniste. În Anglia nu exista o tradiţie intelectuală comunistă. Erau câţiva mari istorici, ca E.P. Thompson sau Eric Hobsbawm, care a murit comunist; ultimul comunist din Anglia. şi atât. Dar aceştia erau absolut atipici. Majoritatea englezilor de stânga - în acea epocă toţi eram de stânga - aveau o formaţie mai apropiată de ideile lui Aron. Mai precis, marxismul însemna pentru ei analiza capitalismului, marii gânditori şi marile curente de gândire ale secolului al XIX-lea şi nu avea nici o legătură cu politica contemporană. În Anglia, politica prezentului, politica partidelor, nu avea nimic de-a face cu viaţa intelectuală; cele două erau complet separate. De fapt, în Anglia nu se foloseşte niciodată termenul intelectual în acest context, pentru că are o conotaţie peiorativă. Viaţa politică engleză presupune o separare totală între politic şi intelectual.

Ajuns la Paris, am întâlnit matematicieni, care acum sunt profesori la Paris sau în Statele Unite, la Harvard, Berkeley, mari profesori de matematică, de fizică aplicată. dar nu cunoşteam aproape nici un intelectual de stânga. Am început să-i cunosc prin '75-'77, într-o perioadă în care se distanţaseră deja de ideile deceniului şase. L-am întâlnit pe Bernard-Henri Lévy pentru prima oară în 1976, deci după apariţia celor două cărţi ale sale despre „barbaria cu faţă umană”. În prezent le găsesc pe amândouă foarte superficiale, dar în epocă erau importante, pentru că le ofereau tinerilor o modalitate de a se desprinde de tradiţia marxistă prin accesul la un altfel de vocabular. Intors la Cambridge, i-am întâlnit pe intelectualii francezi din generaţia mea pe care nu-i cunoscusem la Paris. Erau oameni pe care nu-i întâlnisem la Şcoala Normală Superioară - de Sorbona nici nu poate fi vorba, pentru că acolo oamenii nu se cunoşteau aproape deloc. Şcoala Normală Superioară era încă marele aşezământ intelectual francez, nu doar pentru intelectualii de stânga, însă mai ales pentru ei. Aceştia lucrau în mici grupuri izolate, maoizante şi situaţioniste,

iar cu noi, străinii, admiratori ai lui Aron, nu comunicau deloc. În lipsa unor relaţii amicale, nici nu se poate vorbi de o comunitate intelectuală în Parisul anilor '70. Astăzi situaţia e alta: oamenii îşi vorbesc, chiar dacă nu-şi împărtăşesc ideile. Astăzi oamenii îşi petrec timpul vorbind. Le Monde, La Libération, Le Débat sau Le Nouvel Observateur sunt o singură comunitate, stabilind raporturi nu întotdeauna amicale, dar, oricum, o singură comunitate. Enunţă acelaşi discurs asupra aşa-zisei gândiri unice şi sub-discursuri pe probleme de economie, Europa Centrală etc. Dar, la finele deceniului al şaselea, la Paris exista o serie întreagă de comunităţi intelectuale care se concentrau asupra unor subiecte diametral opuse. Un singur exemplu: existau deja la Paris, la acea dată, admiratori ai lui Déleuze, Derrida - în plină ascensiune în acel moment -, ai lui Althusser şi, bineînţeles, Foucault. Dar dacă nu erai de aceeaşi parte a baricadei, toate dezbaterile tematice ţi se păreau lipsite de sens. Când am sosit la Paris, în '69, am fost sfătuit să iau parte la seminariile lui Althusser de la Şcoala Normală Superioară. Pentru că mă interesa istoria stângii franceze, pentru că lucram pe gândirea politică marxistă în Franţa - aceasta a fost teza mea de doctorat -, am hotărât să asist la seminariile lui Althusser.

Cornel Ungureanu: Care este titlul tezei dv. de doctorat?

Tony Judt: A apărut sub formă de carte în Franţa cu câţiva ani în urmă. Este vorba despre partidul socialist francez în anii '20, după despărţirea de comunişti, de consecinţele acestei sciziuni pentru stânga intelectuală şi comunistă între 1920-1926. Să revenim. Am petrecut două ore la unul din seminariile lui Althusser şi nu am înţeles absolut nimic din ce se discuta - şi nu franceza mea era de vină. Discuţiile acelea nu aveau nici o legătură cu marxismul sau gândirea politică. Aşadar, neînţelegând nimic din ce se întâmpla acolo, am hotărât să nu mai particip niciodată la acest gen de discuţii - şi era păcat, nu pentru educaţia mea intelectuală, ci pentru şlefuirea mea politică. Pierdeam, astfel, ocazia de a înţelege ce se întâmpla în Franţa acelei epoci. Acesta este, de altfel, un alt exemplu pentru faptul că un astfel de grupuscul îşi era sieşi suficient, nu ţinea să fie înţeles de cei din afară. Aveau un anumit vocabular, deţineau o serie de informaţii, erau interesaţi de problematici fără nici o legătură cu dezbaterile intelectuale din Franţa sau din străinătate. Derrida era deja un caz interesant: plin de idei şi foarte mândru de aceste idei, plin de energie. Dar, la acea dată, cu excepţia experţilor, nimeni nu era familiarizat cu ideile sale în lumea anglofonă.

Livius Ciocârlie: Derrida nu era atât de sectar ca alţii.

Tony Judt: Nu, nu a fost niciodată atât de sectar. Era mult mai inteligent şi ridica probleme mult mai inteligente. Acum a devenit vedetă, superstar. Eu, cel puţin, ascultându-i prelegerile în Statele Unite, am întotdeauna impresia că îşi bate joc de ascultători. Se amuză pe seama lor, pentru că majoritatea nu

înţeleg despre ce vorbeşte, dar au convingerea că trebuie să fie ceva foarte important. Nimeni nu are curajul să spună „împăratul e gol”.

Mircea Mihăieş: Din cauza snobismului.

Tony Judt: Şi din cauza asta. Vorbeşte în franceză, dar şi dacă ar vorbi în engleză, tot nu ar deveni mai accesibil. Însă, în acea perioadă, Derrida nu era încă vedetă şi era un personaj interesant. Derridiştii şi althusserienii nu se cunoşteau, nu comunicau.

Livius Ciocârlie: Dar aţi întâlnit, în orice caz, derridismul în Statele Unite?

Tony Judt: Da, şi continuu să întâlnesc acest fenomen, mai ales pe coasta de vest.

Livius Ciocârlie: Acolo a ajuns mai greu, pentru că a mai pierdut din viteză pe parcurs.

Tony Judt: Da, şi totuşi, a avut o viteză considerabilă. Să spunem că nu mai e un Mercedes, dar a rămas, totuşi, cel puţin un Saab. Adică nu e încă un Ford mărunţel: se mişcă încă destul de repede. Am tratat această chestiune într-o carte. Este foarte interesant modul în care gândirea franceză traversează Atlanticul. Intervine, bineînţeles, un decalaj, dar acesta nu e doar de ordin temporal, ci şi de viziune politică. Adică, Derrida - ca, de altfel, şi Althusser şi, mai ales, Foucault - era apolitic în anii '60. Gîndirea lui era tributară dezbaterilor epocii, care la Paris nu au fost niciodată pur intelectuale, au avut întotdeauna o legătură - reală sau imaginară - cu politica. După ce traversează Atlanticul şi teritoriul Statelor Unite şi ajunge pe plajele californiene, acest discurs îşi pierde relevanţa politică pe care a avut-o la Paris; dar cuvintele sunt aceleaşi.

Livius Ciocârlie: Nu aveţi impresia că acest curent a întinerit acum în State şi că europenii sunt în prezent cei rămaşi în urmă?

Tony Judt: Nu, dar pentru Europa Occidentală această afirmaţie este întotdeauna valabilă. Au existat întotdeauna două tipuri de decalaje. Cel despre care am vorbit este cel mai puţin important. Acesta exista deja pe timpul lui Heine, care, în eseurile pariziene, tratează această chestiune. E vorba mereu de o anume modă: moda germană în gândirea filosofică, atrăgătoare pentru francezi, sau moda franceză în gândirea aşa-zis literară, care îi atrage pe anglofoni. Modele au funcţionat dintotdeauna după acest tipar. Există o fascinaţie, care iradiază de la Răsărit înspre Apus, pentru acest tip de conversaţie cu subînţelesuri, greu de tradus. Gândirea germană e tradusă prost în franceză, iar gândirea franceză, pe jumătate germană, e tradusă şi mai prost în engleză - şi la propriu, şi la figurat. Celălalt decalaj, provenit din direcţia opusă, începând cu secolul al XVIII-lea, se petrece în gândirea politică propriu-zisă, ceea ce acum se numeşte gândire liberală, constituţională, marea tradiţie liberală din gândirea anglo-americană sau, mai bine zis, anglo- - scoţiană. Cunoscută, acceptată, folosită şi dezbătută în Franţa până la începutul secolului XX, ulterior ea reuşeşte din ce în ce mai greu să parcurgă

traseul invers peste Canalul Mânecii şi Atlantic. Îmi amintesc că la Paris, în anii '60, era aproape imposibil să susţii o discuţie despre ceea ce la Oxford, Cambridge sau Harvard se numea pe atunci gândire politică. Acesta este motivul pentru care Aron a fost nu greşit înţeles, ci imposibil de înţeles pentru generaţia franceză a acelui moment.

Livius Ciocârlie: Aron era un excentric.

Cornel Ungureanu: Dar pe Sartre îl simţeaţi aproape de ideile dumneavoastră la acea dată?

Tony Judt: Nu, nu l-am putut aprecia niciodată pe Sartre. Este, fără îndoială, problema mea personală, dar, oricum, e adevărat. De fapt, în Anglia Sartre a fost întotdeauna apreciat ca romancier, chiar şi ca dramaturg, dar nu ca filosof. În timp ce în Franţa lucrurile stau exact pe dos. E aproape o idee fixă. În Anglia, Sartre nu a fost niciodată un maestru spiritual. Tradiţia mai mult sau mai puţin heideggeriană pe care a promovat-o Sartre nu era cunoscută în Marea Britanie şi în Statele Unite - nu mai este cazul acum, dar la acea dată era. Tot ceea ce se numeşte, generic, existenţialism era ori apreciat într-un mod foarte superficial, ori total necunoscut sau, mai ales, total neagreat. La Cambridge eram sfătuiţi să nu citim aceste lucruri pentru că erau „nocive din punct de vedere intelectual”. Ne obişnuisem să considerăm că nu avem nimic de câştigat citindu-l pe Sartre, cu excepţia romanelor sale, desigur. La sfârşitul anilor '60, la Paris, Sartre începuse deja să piardă din viteză, cum spuneaţi dumneavoastră. Nu în rândul entuziaştilor, bineînţeles. Dar nu mai avea nimic de spus referitor la marile evenimente politice al epocii, momentul Sartre fusese momentul maoist care nu mai prezenta interes.

Livius Ciocârlie: Ajunsese de domeniul manifestaţiilor stradale.

Tony Judt: Da, acesta era singurul lucru care i se mai cerea: era aşezat în mijlocul unei săli şi lăsat acolo ca să fie privit. Nimeni nu i-ar fi pus vreo întrebare.

Livius Ciocârlie: Citeam în jurnalul său că Sartre a făcut tot posibilul să se oprească, dar nu a reuşit.

Tony Judt:.Şi e păcat, pentru opera lui nu e lipsită de valoare. Marea epocă sartriană durează din 1944, din perioada de ocupaţie, până la sfârşitul anilor '50 - de fapt, '56-'57. După aceea toate dezbaterile despre umanismul marxist depăşesc cadrul sartrian. Oricât de modern ar fi fost să-l citeşti pe Sartre în anii '50, în anii '60 acesta era deja ceva demodat, o practică izolată. Apăruse moda Tel Quel, Esprit - acesta era modelul de urmat. În deceniul al şaptelea, Sartre era deja nul. Nici despre Aron nu se mai putea vorbi ca de un mare maestru spiritual; locul rămas vacant a fost ocupat cu cinste de Foucault - călăuză intelectuală până la moarte, de fapt, până în 1983. În acelaşi an apăreau memoriile lui Aron, un fel de „memorie instantanee”. Este momentul în care o întreagă generaţie de intelectuali francezi realizează faptul că unul dintre cei mai mari gânditori, observatori, scriitori şi, nu în ultimul rând,

jurnalişti ai lumii culturale, politice şi filosofice era un francez prea puţin cunoscut: Raymond Aron. Atunci toată lumea a început să-l citească şi să pretindă că l-a apreciat mult înaintea acestui moment. Dar la finele anilor '60.

Livius Ciocârlie: Aici eram toţi disidenţi în acea perioadă.

Tony Judt: Da, dar numai de 20 de ani; francezii fuseseră disidenţi dintotdeauna. Deci în acea perioadă, la Şcoala Normală Superioară, nimeni nu citea Aron. Dacă apăreai în public cu o carte sau un articol al lui Aron - din Le Figaro, de pildă, pentru că nimeni nu citea Le Figaro în acea epocă la Şcoala Normală Superioară -, toată lumea te lua peste picior. Părerile erau foarte împărţite, chiar mai împărţite după '68. Inainte de '68 existaseră, oricum, diversele grupuscule cu opinii divergente; în '68, însă, apărea eseul lui Aron Revoluţia regăsită, pe care el îl numise „psihodramă". Această carte a săpat o prăpastie enormă între Aron şi admiratorii săi, pe de o parte, şi criticii momentului, pe de alta. De exemplu, o persoană ca Edgar Morin, care pe atunci îşi lăsase părul lung, tutuia pe toată lumea, arborând o mină destul de forţată. Dorea să pară tânăr ca să se facă popular printre studenţi, dar aceştia îşi băteau joc de el, chiar dacă nimeni nu-i spunea asta în faţă. Aron are pagini superbe în memoriile sale despre generaţia profesorilor mai mult sau mai puţin de stânga din anii '60, care încercau să fie mai studenţi decât studenţii şi mai de stânga decât comuniştii.

N-am putut înţelege de la început această atmosferă pariziană, pentru că la Cambridge lucrurile stăteau cu totul altfel. Vă dau un exemplu, ca o primă anecdotă. În '68 a avut loc la Cambridge o singură mare manifestaţie gen '68. Dennis Willy, ministrul apărării, laburist, susţinător al preşedintelui Johnson în Vietnam, urma să ţină o conferinţă la Cambridge. Toţi studenţii erau împotriva lui. La plecare, studenţii s-au adunat în jurul maşinii sale, au strigat slogane etc. Şi eu mă găseam printre ei. La întoarcere, am observat că alergam în rând cu un poliţist. Eu - student, păr lung, manifestant; el - om de ordine. Se întoarce înspre mine şi mă întreabă: „Cum a fost la demonstraţie, domnule?" „Foarte bine, mulţumesc", răspund eu. Şi el, alergând în continuare: „Îmi pare bine. O seară plăcută!" Anecdotă foarte a l'anglaise!

La Paris, totul era altfel. Ceea ce m-a şocat - îmi aduc bine aminte, şi nu e o amintire fabricată ulterior, pentru că am scris atunci o scrisoare unui prieten pe această temă - a fost faptul că, după ceea ce s-a întâmplat la Praga în august 1968, aproape nimeni nu vorbea despre aceste evenimente. Nu era, desigur, o tăcere totală, dar pentru marea majoritate „Primăvara de la Praga", după cum afirmă Dahrendorf, fusese o primăvară burgheză. Adică nu prea avea nimic de-a face cu revoluţia occidentală. Englez fiind, nu fusesem cuprins de acea efervescenţă a generaţiei mele europene.

Livius Ciocârlie: Eraţi deja format când aţi ajuns la Paris?

Tony Judt: Făceam, atunci, la Paris o vizită, să-i spunem, de turism politic. În acea perioadă eram la Cambridge, îmi dădeam examenele, nu puteam

merge în timpul anului la Paris, dar mi-am petrecut vara acolo - turismul politic oblige! -, iar toamna eram încă acolo, îmi făcusem deja câţiva prieteni din generaţia mea. Şi am fost şocat de.

Livius Ciocârlie:.indiferenţa?.

Tony Judt: Indiferenţa, dar şi cinismul cu privire la ceea ce se petrecea în Europa de Est. Eu, unul, nu prea ştiam mare lucru pe atunci. După cum am mai spus, la fel ca majoritatea englezilor, mă declaram pentru „Primăvara de la Praga" fără să ştiu prea multe despre ce se întâmpla acolo. Ignoram cu desăvârşire - mă şochează acest fapt acum, dar trebuie s-o recunosc - ceea ce se întâmplase în Polonia în martie '68. Nu realizam nici gravitatea problemei antisemitismului. Mă întreb cum se face că eu, destul de conştient în acea perioadă de problemele evreieşti, de moştenirea evreiască, nu mi-am pus nici o întrebare în legătură cu ceea ce se întâmpla în Polonia. Evreii începuseră să fie daţi afară din universităţi, arestaţi; oameni din generaţia mea au fost nevoiţi să părăsească Polonia, iar eu nu ştiam aproape nimic despre asta. Însă am fost surprins şi apoi şocat de atitudinea francezilor şi a germanilor - nu şi a italienilor - faţă de Europa de Est. Iată o moştenire despre care ar merita să discutaţi. Erau anticomunişti, dar nu-şi puteau imagina că o mişcare de liberalizare a unui sistem politic ar putea avea în ea ceva pozitiv.

Livius Ciocârlie: Credeţi că apoi au evoluat în gândire sau a avut loc o reorientare a poziţiilor după venirea lui Soljeniţîn, de fapt, după apariţia televizată a lui Soljeniţîn? Atunci lucrurile s-au schimbat de la o zi la alta.

Tony Judt: Normal, totul începuse dinainte, chiar dacă oamenii nu-şi dăduseră seama de asta. Începutul e anul 1956. Atunci se întâmplă ceva cu sistemul stalinist. Nu acesta este, totuşi, motivul pentru care simpatizanţii comunismului încep să se împuţineze.

Livius Ciocârlie: Ci pentru că nu este ceva grav?

Tony Judt: Pentru că era deja de domeniul trecutului. Apare o nouă generaţie, mai puţin interesată de aceste chestiuni. Din 1956 până la mijlocul anilor '60, toţi simpatizanţii comunismului devin suporteri ai Lumii a Treia. Războiul din Algeria, bineînţeles, captează atenţia Franţei. Sartre e un exemplu clasic în acest sens. Sartre, care nu a scris decât despre marxism, comunism, proletariat etc. din '47 până în '54, din '56 până aproape de sfârşitul vieţii sau, oricum, până la sfârşitul anilor '60, nu vorbeşte şi nu scrie decât despre Lumea a Treia, revoluţia din Cuba etc. Deci întregul curent de opinie se schimbă, se învaţă portugheza pentru a înţelege ce se întâmplă în Africa fostelor colonii portugheze, se călătoreşte în China, în Cuba după '58-'59. Ceea ce se întâmplă în Europa de Est şi în Rusia nu pune probleme serioase.

După '68 se realizează, totuşi, că ceva se mişcă în această zonă, dar o întreagă tradiţie a uitării fusese deja instituită. Într-o anumită descendenţă a mişcării de stânga în Europa occidentală, oamenii încep să nege: „Nu e adevărat!" - atitudine gen '49: „Nu există lagăre de concentrare în Europa de

Est, nu e adevărat”. După vreo zece ani, ei recunosc: „Da, dar nu e nimic grav.” Douăzeci de ani mai târziu, îşi spun: „Da, toate astea au existat, şi ceea ce s-a întâmplat a fost într-adevăr grav. Dar toate astea sunt atât de departe acum, au trecut, nu mai e cazul să vorbim despre ele, s-a terminat.” Cam asta s-a petrecut.

Dacă începeai la Paris o conversaţie despre stalinism în anii '70, ai fi obţinut următorul răspuns: „A, stalinismul! S-a terminat deja cu asta!” Nu se mai discută asemenea lucruri, acum se pun întrebări despre Mao, despre autogestiune. Ce anume a luat locul stalinismului? Problemele femeilor, ale negrilor, ale Lumii a Treia etc. E absolut desuet să mai discuţi despre stalinism, Marx, lagăre de concentrare. „De ce mai insişti asupra acestor lucruri?” Bine, bine: sosirea lui Soljeniţîn, traducerea lui Soljeniţîn în franceză, conversaţii, articole pe această temă. Apare faimosul editorial al lui Jean Daniel din Nouvel Observateur: „Oh! Cum de-am putut să nu-mi dau seama de ce s-a întâmplat?” Mă rog, Jean Daniel ştia exact ce se întâmplase, dar spune: „Bine, ştiam, dar abia Soljeniţîn ne-a oferit un vocabular pentru a putea vorbi despre toate acestea.” Acum putem vorbi despre asta pentru că ştim cum, iată ce însemna exclamaţia lui Jean Daniel. E ca şi cum, de la filo-marxism şi comunism, s-ar fi trecut la o tăcere totală, la o necunoaştere totală, fără evoluţie, la o situaţie în care toată lumea e anticomunistă, fără echivoc. Toată lumea îşi spune: „Am vorbit, am scris deja despre aceste lucruri, ştiu exact ce se întâmplă, nimeni nu poate fi pentru, nu e necesar să nuanţăm această poziţie, suntem, am fost şi vom fi întotdeauna anticomunişti în căutarea unui vocabular.” Cum să fii anticomunist, ce implică această atitudine - de aici începe gândirea anglofonă să se intereseze de chestiune. Pentru că ce este, de fapt, politica anglofonă, ce creează tradiţia filosofică şi gândirea anglofonă? Creează un vocabular moral. Un exemplu: Isaiah Berlin, care e tradus pentru prima oară în franceză, cu excepţia câtorva scurte eseuri, la sfârşitul anilor '70.

Mircea Mihăieş: Ce ştiaţi în epoca dumneavoastră pariziană despre Europa Centrală şi de Est?

Tony Judt: Această întrebare o voi reformula astfel încât să vă ofer două răspunsuri: ce ştiam eu şi ce se ştia, în general. Ce ştiam eu era şocant de puţin şi cred că, din punctul ăsta de vedere, eram tipic. Nu cunoşteam nici o limbă est-europeană. Vorbesc germana, bineînţeles, şi franceza, dar problema nu era necunoaşterea limbilor, ci absenţa interesului pentru această zonă. Tinerii intelectuali occidentali din acea perioadă se mişcau într-o lume extrem de ermetică. Evident, dacă studiasem istoria, ştiam ceva istorie est- -europeană, ceea ce mă făcea probabil atipic. Studiind istoria europeană la Cambridge, era obligatoriu să fi studiat şi istorie est-europeană, dar, din ceea ce învăţasem, foarte puţin era politică contemporană. De ce? Cred că nu e greu de explicat şi e destul de curios dacă ne gândim. Ca să studiezi Europa de Est în Europa de Vest, dacă nu te specializai într-una dintre limbile respective - nu

mă refer la filologie -, trebuia să studiezi politică şi istorie rusă. Dacă erai student la Cambridge sau la Oxford, de exemplu, te puteai înscrie la un curs numit „Istorie şi politică sovietică şi est-europeană”, care era întotdeauna predat de sovietologi sau de istorici ruşi, pentru că obiectul de studiu principal era Rusia şi, din 1917, Uniunea Sovietică. Teritoriile de la graniţele Rusiei erau de interes minor. După Yalta se credea, în mare, că se poate preda istorie şi politică poloneză, românească sau cehoslovacă - nu şi iugoslavă, pentru că Iugoslavia era un caz aparte - cam la fel cum s-ar preda Belgia după Franţa. E desigur altceva, dar diferenţele nu sunt chiar atât de mari, lucrurile esenţiale care trebuie reţinute se învaţă din studiul Franţei. Au existat şi excepţii. Începând cu Hugh Seton Watson, a existat o tradiţie a interesului şi a expertizei tehnice în Europa de Est. Dar foarte puţini studiaseră Europa orientală în această linie: la Londra, puţin la Glasgow, în rest - nicăieri. În Franţa puteai s-o faci, însă de obicei doar în cadrul limbilor orientale. Dar, repet, nu se studia de fapt perioada contemporană. Cei mai mulţi dintre experţii în Europa de Est - nu se spunea pe vremea aceea Europa Centrală, iar acum e un anacronism - aveau cunoştinţe de istorie, politică, literatură, limbă, geografie est-europene doar până la 1918 sau, eventual, 1939. Apoi urmează ceea ce noi am numit „o Yalta a minţii”.

Mai simplu spus, după 1945 această parte de lume devine mai puţin interesantă, inclusă automat în lumea sovietică pentru a-i simplifica analizarea. Unul dintre motive era dominarea vieţii intelectuale - cel puţin în Marea Britanie - de către o tradiţie a istoriei sau analizei politice a marilor naţiuni. G.D.H. Cole, profesor la Oxford, important consilier politic al Partidului Laburist pe probleme de politică postbelică, scria în 1941 un eseu în care spunea: „Cea mai bună consecinţă a acestui război” - după ce Germania atacase Rusia - „ar fi posibilitatea de a face o dată pentru totdeauna ordine în Europa de Est, împărţind-o între o Germanie Democrată şi Uniunea Sovietică”. Apoi Eric Hobsbawm, profesor cu multă influenţă asupra generaţiei mele în Anglia, a publicat voluminoasa Vârstă a extremelor, o minunată carte de istorie.

Adriana Babeţi: Urmează să fie tradusă şi în română.

Tony Judt: Citiţi-o cu atenţie. Veţi găsi o notă de subsol despre nedoritele efecte secundare ale anului 1989 care au făcut din ţările Europei de Est state neviabile. Nu este, însă, foarte clar dacă autorul se referă la o lipsă de viabilitate economică, culturală sau meta-morală. Cam aşa scriseseră şi Marx şi Engels despre mari naţiuni precum Polonia sau Ungaria şi ţări fără ontologie naţională precum România, ţările slave etc. Aceasta a fost o tradiţie foarte puternică în textele occidentale. Dar am început deja să uităm aceste lucruri. În prezent toţi sunt admiratori ai Europei Centrale, pretind că sunt cunoscători ai Europei Centrale, că scriu şi vorbesc despre Europa Centrală. Trebuie să ne amintim că Europa Centrală a fost, înaintea anilor '80, o zonă de tăcere intelectuală - cu excepţia experţilor, în mare, oameni care aveau motive

personale să fie interesaţi, ca Timothy Garton Ash, căsătorit cu o poloneză, sau ca Norman Davis, istoric al Poloniei, de asemenea căsătorit cu o poloneză, sau admiratorii tradiţiei lui Seton Watson. Aceştia erau relativ puţini, iar în Franţa - şi mai puţini. În Germania erau mai mulţi, însă aparţineau unei alte tradiţii, tradiţia Mitteleuropei, care propune o perspectivă diferită.

Apoi, aşa cum aveam să descopăr când am călătorit pentru prima oară în Austria, mai exista o altă tradiţie, susţinută de oameni ca Husak, care dorea de asemenea să încurajeze renaşterea noţiunii de Europa Centrală, legată, aici, în mare măsură de un nostalgic model austro-ungar. Ceea ce era, la urma urmelor, mai bine decât nimic, pentru că însemna cel puţin recunoaşterea existenţei acestei zone, deşi considera axiomatic faptul că zona funcţionase cel mai bine când fusese guvernată de la Viena, eventual de la Budapesta. Aşa că întotdeauna a existat un element nerealist în studiul acestei culturi, orizont care s-a prăbuşit în Austria după 1989, când a devenit evident faptul că viitorul Austriei se afla, ca să spunem aşa, la München şi, prin extensie, la Bruxelles, iar Viena nu va reprezenta un punct de deschidere înspre Est, ci o mare frontieră a Vestului.

După cum spuneam, eram extrem de ignorant. Cunoşteam literatura zonei din traduceri, dar, în cea mai mare parte, o cunoşteam aşa cum fusese predată, ca literatură germană. La liceu, la începutul anilor '60, citeam Kafka - „un cunoscut scriitor german”. Mi-a trebuit destul de mult să-mi dau seama că este ceh şi evreu pe deasupra. Il citeam, de asemenea, pe Joseph Roth. Aveam profesori buni de germană, deci e destul de neobişnuit faptul că Roth era prezentat şi el ca german - nu ca austriac, nu ca evreu. Până în anii '80, când am început să fiu mult mai bine informat. Am făcut o descoperire importantă atunci când am predat, un an de zile, în 1987, la Stanford, un curs intitulat „Politica şi literatura Europei Centrale”, curs pe care îl inventasem eu însumi. Sute de studenţi s-au arătat interesaţi, dar cunoştinţele lor de bază erau zero. A trebuit să încep cu harta, am instalat o hartă mare pe perete şi m-am apucat să explic unde se află aceste ţări. Se spune că întotdeauna trebuie să începi cu harta în America, însă studenţii de la Stanford sunt cei mai buni studenţi din ţară, provin, majoritatea, din familii înstărite, au călătorit în Franţa, Germania, Italia, câteodată - atipic pentru studenţii americani - vorbesc o limbă străină. Dar zona de la răsărit de Viena era o nebuloasă; totuşi, o nebuloasă care îi interesa. Deci acest interes începe în prima jumătate a deceniului opt. Fără îndoială, începe cu „Solidaritatea” polonează, poate chiar înainte - pentru câţiva - cu Carta '77 şi, în special, cu scrierile traduse în grabă ale lui Adam Michnik. Motivul apariţiei imediate a traducerilor în Vest e unul interesant. Aceasta se datorează unei întregi generaţii de intelectuali polonezi care, din 1968 până la sfârşitul anilor '70, încep să deţină funcţii în universităţile occidentale, Yale, Columbia, Berkeley, Oxford.

Livius Ciocârlie: Kolakowski?

Tony Judt: Kolakowski, desigur, dar mai ales discipolii lui. Hus, economist polonez, ajunge la Oxford, şi unul dintre discipolii săi este Alex Smolar, acum conducătorul Fundaţiei Bathory, echivalentul Fundaţiei Soros în Ungaria. Alex Smolar era student la Paris la începutul anilor '70, eu nu-l cunoşteam, dar era unul dintre cei care îl traduceau pe Michnik. Toţi aceştia trăiau în Vest, erau filiera prin care disidenţii polonezi se făceau auziţi în Occident. În anii '70 lucrurile se schimbă, dar, în anii '60, nu vă pot spune cât de mari erau lacunele occidentalilor, cât de mare era prăpastia care ne despărţea. Interesant ar fi să aflăm dacă a fost, într-adevăr, vorba de o Yaltă a minţii. Fuseseră oare oamenii anilor '30 din Franţa, Germania, Marea Britanie la fel de ignoranţi în ceea ce priveşte Europa Centrală şi de Est? Răspunsul este: evident, nu. Franţa anilor '30 mai ales, din cauza celor întâmplate în 1919-1920, după nereuşita de la sfârşitul primului război mondial de a-şi păstra garanţiile militare anglo-americane, a început să viseze la Europa Centrală - vestita Mică Antantă. În anii '20 au început să se predea în Franţa mai multe limbi est-europene, româna, poloneza, ceha, sârbo-croata. De ce? Francezii pierduseră alianţa tradiţională cu Rusia după 1917, Clemenceau nu reuşise să asigure Franţei pe cale diplomatică sprijinul britanic, pentru că, din motive complicate, americanii se retrăseseră din Liga Naţiunilor sau nu i se alăturaseră, aşa că englezii nu s-au mai simţit obligaţi să-i acorde garanţii Franţei. Simţindu-se vulnerabili, francezii s-au întors înspre Europa răsăriteană. Acesta rămâne un element important, subliminal în gândirea internaţionalistă franceză până la momentul München 1938.

După '38, apare un simţ al ruşinii, ceea ce Léon Blum a numit „ruşinea de usurare-eliberare”: am abandonat Cehoslovacia, însă doar atât. Acest sentiment de jenă al francezilor pentru abandonarea aliaţilor răsăriteni, pentru trădarea legăturilor stabilite, se transformă după război într-o dorinţă de a uita, şi francezii, în primul rând, nu se mai interesează de Europa de Est după 1947. Englezii, pe de altă parte, n-au manifestat niciodată un interes special - în afara Greciei, dar acesta e mai mult un interes cultural, elitist, ca şi cel german, care a început în secolul al XIX-lea, cu naşterea filologiei clasice, un interes al literaturii romantice engleze a secolului al XIX-lea: era byroniană, Shelley, Keats etc. Era un interes pentru Europa clasică, fără nici o legătură cu Europa Centrală şi de Est. Ţara care a manifestat într-adevăr un interes activ pentru teritoriul dintre Germania şi Uniunea Sovietică a fost Germania însăşi, din motive economice, bineînţeles, dar şi datorită sentimentului răspândit printre intelectualii de la Weimar cum că, într-un fel, Germania e respinsă de Occident. În Germania anilor '20 au avut loc o serie de dezbateri cu privire la faptul că Germania trebuie din nou să se poziţioneze undeva la mijloc întrucât, neavând relaţii comode cu Vestul, ea poate, cel puţin, să joace rolul de liant cultural şi economic pentru Europa Centrală, dizlocând, ca să spunem aşa, Imperiul Austriac.

După cel de-al doilea război mondial, toate aceste chestiuni sunt date la o parte. Francezii conştientizează faptul că au pierdut toate relaţiile comode cu Europa de Est, şi asta convine intereselor părţilor implicate în Războiul Rece de a trasa frontiere mult mai ferme decât înainte. Dacă ne întoarcem încă mai departe în timp, înainte de 1914, lucrurile se schimbă. Pentru că, după 1870, o parte din interesul romantic englez şi, într-o măsură mai mică, francez faţă de independenţa Greciei şi Italiei e transferat asupra Europei răsăritene. Se ştie că Gladstone, prim-ministrul englez, a câştigat alegerile din 1880 datorită interesului manifestat pentru masacrarea bulgarilor de către turci. În mod surprinzător, în 1880 problema bulgară devine cheia alegerilor din Marea Britanie. Generaţia lui Seton Watson este foarte preocupată, lingvistic şi politic, de Europa Centrală slavofonă. Există o continuă admiraţie romantică pentru Polonia, care începe la 1830, bazată pe foarte puţine cunoştinţe directe. Renaşterea culturală est-europeană, ideea că poeţii, filologii şi romancierii pot întruchipa identitatea unei naţiuni, e aşadar, într-un anume fel, acceptată şi adoptată de către englezi, aşa încât imaginea acestor naţiuni va fi una poetică şi romantică până la începutul primului război mondial. Şi în lumea universitară, în rândurile intelighenţiei liberale, ale partidului liberal chiar, există un interes marcat pentru Europa de Est. Dar, bineînţeles, acesta se află în strânsă legătură cu anti-imperialismul: anti-rus, anti-turc, anti-austriac (ultimul, cu totul nesemnificativ). Primele două constituie elementul important. Interesul Franţei e mai pregnant politic. Guvernul francez făcuse în Serbia investiţii economice şi militare enorme. După Rusia, aceasta era cea mai importantă piaţă de desfacere pentru echipamentul militar francez de la 1880 până în timpul primului război mondial. Se spune că acesta a fost motivul pentru care Mitterand s-a abţinut să critice deschis politica lui Miloşevici, datorită acestei relaţii tradiţionale sârbo-franceze care a fost impropriu descrisă ca strategie de contrabalansare a legăturii Germania-Croaţia. De fapt, interesul de lungă durată al francezilor pentru Serbia fusese, în parte, o reacţie împotriva politicii Turciei şi Rusiei, în parte, determinat de dorinţa Serbiei de a-şi găsi prieteni puternici şi de încredere în Occident, mai ales după Congresul de la Berlin din 1878. Franţa era un aliat firesc pentru acea zonă a Europei.

Ignoranţa politică a intelectualităţii occidentale capătă nuanţe diferite în perioade diferite. Fiecare ţară conştientizează aceste probleme în mod diferit. Dacă mi-aţi fi cerut în anii '60 să vă vorbesc despre Europa de Est, v-aş fi spus, probabil, că ungurii sunt răi, iar românii şi cehii sunt buni, pentru că acesta era ecoul celor învăţate la Cambridge despre Imperiul Austro-Ungar şi Trianon. Iar răspunsul meu s-ar fi bazat pe acest gen de istorie.

Mircea Mihăieş: Cred că la fel se întâmplă şi astăzi.

Tony Judt: Să nu mai vorbim! Singura ţară pe care o cunosc astăzi în profunzime este fosta Cehoslovacie, şi aici aş adăuga că, în mod surprinzător, în Vest s-a născut un adevărat mit al Cehoslovaciei. Înţelegând „mitul” în sens

antropologic. Nu că n-ar fi fost adevărat, dar era o bază, un soclu pe care aşezam Cehoslovacia. Descriindu-vă imaginea anilor '60, Cehoslovacia era singura ţară din Europa de Est care fusese democratică în perioada interbelică, singura ţară care era liberală, victimă nu atât a comunismului, cât a München-ului britanic şi francez. Ar trebui să se scrie despre complexul München în Vest. E foarte important, lămureşte multe aspecte ale comportamentului lui Kennedy în criza cubaneză şi câte ceva despre comportamentul lui Nixon din anii '70 în Cambodgia. „Nu trebuie să ne lăsăm mUnchenizaţi!” - a müncheniza a devenit un fel de verb folosit doar la diateza pasivă. Deci Cehoslovacia era victima, în primul rând a Vestului, nu a Estului, pentru că vina era a noastră. Ceea ce cred că nu am înţeles, ceea ce eu însumi nu am realizat până nu am ajuns în Praga la începutul anilor '80, era tot răul pe care li-l făcusem. În primul rând, impactul negativ asupra vieţii culturale cehe în anii '50, dar mai ales în anii '70, pentru că Husak şi Rusia reuşiseră să îngheţe viaţa intelectuală, politică şi publică din Cehoslovacia. Din 1990 am fost implicat timp de cinci ani, la Viena, în punerea în practică a unui proiect despre regândirea istoriei europene postbelice, proiect finanţat de statul german pentru a încuraja tinerii istorici - generaţia voastră, a membrilor grupului „A Treia Europă”, - să vină la Viena, să facă muncă de cercetare, să-şi studieze propriile istorii, să rediscute, să rescrie istoria Poloniei, Iugoslaviei, României, Ungariei etc. din timpul războiului şi de după război. Singura ţară care nu a trimis nici un reprezentant a fost Cehoslovacia. Pentru că intelectualii generaţiei mele erau terminaţi. Trăiau, respirau, dar, din punct de vedere intelectual, erau terminaţi. Oricine supravieţuise în Universitatea din Praga după 1969 reuşise doar prin sistarea funcţiilor critice vitale. Iar cei care continuaseră să gândească şi să vorbească în mod critic dispăruseră cu totul din viaţa universitară.

Mircea Mihăieş:.în Vest.

Tony Judt: Da, şi în Vest. În Praga, Ostrava, Brno, nu am găsit pe nimeni care să-mi poată recomanda oameni tineri care să participe la proiect, nu aveau nici cea mai vagă idee despre ceea ce se întâmpla în jurul lor, îşi pierduseră interesul de a mai păstra o viziune critică asupra propriei istorii. Ceva foarte grav se întâmplase în Cehoslovacia şi resimt încă acest lucru când merg la Praga, în comparaţie cu Budapesta, Zagreb, Varşovia, Cracovia. Am putea să discutăm mai pe larg acest aspect. Pe de altă parte, mulţumită unor oameni ca Petr Pithart, în anii '70 s-a putut discuta pentru prima oară în cercurile disidente - şi acestea foarte restrânse - despre faptul că Cehoslovacia nu fusese un vis în perioada interbelică - pentru slovaci, dar şi pentru germanii de acolo. Cehoslovacia nu fusese, din multe puncte de vedere, un sistem politic reprezentativ, deschis, nepărtinitor. Funcţiona pe atunci aşa-numita Petka, sistemul celor cinci partide, care sub Masaryk fusese o structură autoritar- -binevoitoare în care slovacii, germanii sau polonezii nu aveau acces la viaţa

politică. Şi aşa, imaginea se tulbură. Imaginea Cehoslovaciei era percepută în alb-negru... de fapt, doar în alb şi, sincer vorbind, imaginea Ungariei şi României erau văzute în negru.

Celălalt caz interesant este Iugoslavia. Am şi scris câte ceva despre asta. Situaţia Iugoslaviei nu era cunoscută, eu nu cred să fi întâlnit pe cineva care s-o cunoscă, iar pe Danilo Kis nu l-am întâlnit în Vest decât cu opt, nouă ani în urmă. Iugoslavia lui Tito semăna puţin cu China lui Mao, asta până prin 1971. Pentru că nu se ştia aproape nimic despre modul în care funcţiona sistemul de acolo, Iugoslavia avea şansa să împace, cel puţin pe plan ideal, contradicţia între ceea ce se ştia despre stalinism şi ceea ce se visa despre marxism. Părea un spaţiu de mijloc aproape de perfecţiune, în parte şi pentru că intelectualii iugoslavi credeau ei înşişi în această imagine. Veneau la Londra şi la Paris şi îi puteam întâlni. Ei erau singurii intelectuali est-europeni care vorbeau ca vesticii, pentru că-şi făceau aceleaşi iluzii despre societatea lor ca şi noi. Existau, bineînţeles, probleme: Tito, chestiunile naţionale şi ideologice, dar sistemul funcţiona, în principiu putea fi îmbunătăţit la nesfârşit, era, aşadar, o bază ideală pentru o societate comunistă. Oameni ca E.P. Thompson au idealizat Iugoslavia. Fratele său murise acolo în război, iar el lucrase pe un şantier în anii '40, construind drumuri - student englez entuziast, contribuind la edificarea comunismului. Intors în Anglia, începe să scrie despre clasa muncitoare engleză. A existat, deci, sentimentul că Iugoslavia era în afara imaginii obişnuite a ţărilor estice, idee nepusă vreodată la îndoială. Îmi amintesc că, pe când predam la Oxford în 1980, am întâlnit pe cineva care preda un curs de politică iugoslavă: se numea April Carter. Vorbea sârbo-croata şi le preda studenţilor despre autonomie, controlul asupra clasei muncitoare etc. Dar preda politica iugoslavă ca model de construcţie a unui stat socialist. Critica foarte vehement tot ce se petrecea în celelalte ţări est-europene. Aşadar, aceste lucruri se predau fără să se facă legături cu istoria dinainte de 1941 sau cu problemele etnice dinainte de 1918 sau 1914. Nu se ştia nimic despre „Primăvara croată”.

Unghiul de abordare al acestor chestiuni era exclusiv socio-economic. Acesta a fost unul din motivele pentru care intelectualii occidentali au fost complet bulversaţi de evenimentele din Iugoslavia ale acestui deceniu. Pentru că Iugoslavia era o ţară despre care credeau că ştiu câte ceva, dovedindu-se, însă, că nu ştiau absolut nimic.

Tinu Pârvulescu: Mă interesează istoria Europei Centrale şi de Est, redescoperirea acestei zone. Cât de important este, după părerea dumneavoastră, factorul economic în redescoperirea Europei Centrale?

Tony Judt: În ce sens, factorul economic?

Tinu Pârvulescu: În sensul că, după 1989, s-a dezvoltat o nouă piaţă şi factorul cultural şi politic este determinat de interesul economic.

Tony Judt: Dacă e adevărat, cred că ar putea fi valabil pentru Germania şi Austria. Mult mai mult decât pentru Franţa, Marea Britanie sau Statele Unite. Franţa are investiţii extrem de reduse în Europa de Est, raportat la dimensiunile economiei franceze. S-a scris mult despre faptul că Franţa nu a optat pentru investiţii masive, riscând mult. Interesul economic este indirect, prin tranzacţii bancare internaţionale care, însă, sunt destinate mai mult Rusiei decât Europei de Est. Interesul economic major îl are, bineînţeles, Germania, cu consecinţe culturale. Dar aceasta nu poate fi separată de problema Unificării, pentru că mare parte din interesul german pentru Europa de Est a fost determinat de necesitatea regăsirii jumătăţii pierdute, a DDR-ului.

În Statele Unite, cred că acest interes are două motivaţii. Investiţiile americane semnificative din Polonia, Ungaria sau Rusia sunt activităţi economice care nu au nici o legătură cu vreun eveniment cultural. Faptul că nişte tineri investitori americani hotărăsc să se implice în industria hotelieră poloneză şi petrec un an-doi la Varşovia nu înseamnă că interesul pentru limba, literatura sau cultura poloneză a sporit în sistemul de învăţământ american. Cred că nu există o legătură directă între cele două. E o atitudine foarte europeană aceea de a considera că există o legătură strânsă între comportamentul economic şi atitudinile culturale, şi nici americanii nu fac aici opinie separată. Excepţia ar fi interesul Coastei de Vest pentru Japonia. Aici se învaţă japoneza, se călătoreşte în Japonia, există strânse legături economice între Coasta de Vest a Statelor Unite şi Japonia.

Dar în cazul Europei acest tip de relaţii nu funcţionează. Distanţele nu sunt atât de mari, nu se mai instituie acel sentiment al relaţiei cu alteritatea. Totuşi, cred că o legătură există. Este vorba de extinderea Uniunii Europene înspre Est. Şi de data asta, bineînţeles, implicaţiile sunt şi de natură economică, dar, în primul rând, sunt implicaţii politice. Tot aici ar intra şi discuţia despre NATO. Rezultatul, atât pentru Europa de Vest, cât şi pentru Europa de Est, incluzând Rusia, este sporirea interesului pentru Răsărit. Interes care, trebuie s-o recunoaştem, a scăzut. Care au fost interesele occidentale în Europa? Inainte de toate a fost acea fascinaţie pentru Grecia, la 1820, şi pentru Italia, la 1860.

Mircea Mihăieş: Acestea implicau exotismul.

Tony Judt: Era ceva exotic, eroic, romantic.

Dorian Branea:.îndepărtat.

Tony Judt: Trebuie să fie îndepărtat, prin definiţie. Dacă e prea apropiat, intră în sfera politicii şi devine problematic. În al doilea rând, a fost momentul Soljeniţîn, momentul prăbuşirii imaginii Uniunii Sovietice. Se conştientiza acum existenţa unor victime ale Uniunii Sovietice, victime cu atât mai interesante cu cât aveau o cultură proprie. Mai mult decât atât - şi aici contribuţia lui Kundera a fost decisivă - aceasta era cultura noastră. Toate aceste lucruri nu se petreceau undeva aiurea, departe, ci aici, în Europa. Acesta e argumentul lui

Kundera, Havel, Michnik: Europa Centrală nu este un spaţiu oarecare intrat în posesia Rusiei, este spaţiul vostru, pe care voi l-aţi abandonat, este Europa voastră, pe care voi aţi pierdut-o, este o parte din voi. Această idee că o parte din noi a fost salvată a fost de mare efect o perioadă. Cred că asta explică interesul studenţilor. A existat o scurtă perioadă în care universităţile trebuiau să predea ceha, maghiara, poloneza. Studenţii doreau să înveţe aceste limbi. Praga - mai ales Praga - a devenit un centru romantic al tuturor celor care visau la Europa Centrală. Şi este interesant, ironic şi trist în acelaşi timp, că acest centru cultural a trebuit să fie Praga. Pentru că Praga este, la urma urmelor, o minunată metaforă. E un oraş cu doar vreo 2 km2 de Europă Centrală, restul fiind doar o oribilă arhitectură stalinistă din anii '50. Aşa că, dacă vrei să te simţi central-european în sens kafkian, alături de Musil şi de Kraus, trebuie să rămâi în centrul oraşului. Dacă te îndepărtezi prea mult, acest sentiment dispare. Deci visul central-european se transpune exact în această metaforă.

În momentul în care occidentalii au aflat mai multe, visul a început să se descompună. Vesticii au devenit rapid conştienţi de faptul că problema Europei Centrale le aparţine acum într-un cu totul alt sens. Extinderea Uniunii Europene în Europa Centrală, despre care se vorbea cu atâta entuziasm atunci când era imposibilă, se transformă într-o problemă spinoasă când aceasta devine posibilă. Am ţinut o conferinţă anul trecut în Portugalia şi întreaga discuţie se reducea la cât va avea Portugalia de pierdut dacă Polonia intră în Uniunea Europeană. Şi portughezii aveau dreptate, pentru că acesta este un joc în care nu poţi decât să pierzi, pe când, din extinderea elementului vestic al Uniunii, toată lumea ar avea de câştigat. Cine ar intra în acest caz? Finlanda - ţară mică şi bogată -, Danemarca, Marea Britanie, Suedia. Intră, în schimb, Polonia, Grecia şi Spania, care reprezintă o problemă din moment ce costă atât de mult şi sunt nefuncţionale din punct de vedere economic. Iar în momentul în care Europa Centrală devine o chestiune economică, şi nu una culturală, atitudinile se schimbă.

Majoritatea oamenilor care acum zece ani ar fi spus: „Europa Centrală? A, da! Kundera etc.” acum spun: „Europa Centrală? A, da! Ţăranii polonezi etc.” Deci conversaţia e orientată într-o direcţie diametral opusă. Şi acelaşi lucru s-a întâmplat şi cu expansiunea NATO. 'NATO a fost, într-un fel, ultima discuţie romantică, sentimentală despre Europa Centrală: am abandonat aceste ţări în 1938, în 1948, de nenumărate ori, deci le datorăm ceva. Nu avem voie să le abandonăm din nou. Le suntem datori cu NATO. Trebuie să recunosc, am fost împotriva acestei metode, aşa că nu pot fi un comentator neutru, pentru că motivele din spatele acestei manevre erau foarte evidente: o vom face pentru Polonia, Ungaria, Republica Cehă, deci nu va mai trebui s-o facem şi pentru ceilalţi. Vom promite că o s-o facem, dar acesta e un viitor îndepărtat de care nu-i arde nimănui acum. A fost un cadou care n-a costat nimic.

De fapt, să extinzi NATO nu e foarte costisitor, în timp ce e extrem de costisitor să extinzi Uniunea Europeană. Era mult mai ieftin să faci o generoasă, dar insignifiantă extindere NATO - un gest strict simbolic. Ultimul de acest fel. Acum există o mulţime de probleme economice serioase care subminează acest interes. Ar putea completa imaginea occidentalilor despre Europa Centrală, dar, acum, este vorba de o imagine mult mai puţin romanţată. Şi mult mai puţin culturală. Cei care studiază astăzi Europa Centrală şi de Est în universităţile americane sunt interesaţi de afaceri, comerţ, investiţii, politica economică internaţională şi aşa mai departe.

Mircea Mihăieş: Şi cultura?

Tony Judt: Se mai poate găsi câte un grup de studenţi buni care să citească literatură central-europeană, dar ei nu mai merg la cursurile de istorie ca acum zece ani şi nu mai învaţă limbile respective. Intotdeauna limba este elementul decisiv. Trebuie să ai un interes special ca să începi să înveţi o limbă străină. Şi acest interes a scăzut.

Dorian Branea: Dar chiar şi interesul central-europenilor pentru ei înşişi a scăzut în ultima vreme.

Tony Judt: Da, într-adevăr.

Dorian Branea: Mă tem că noi am rămas singurii.

Tony Judt: Nu chiar. Şi totuşi, aţi putea fi singurii care o faceţi pentru o cauză bună. Pentru că un cu totul alt gen de discuţie despre Europa Centrală se poartă, de pildă, la Zagreb. Şi cu un alt ecou. Acolo se vorbeşte despre cum să se traseze frontierele. De fapt, mă tem că discuţiile entuziaste despre Europa Centrală de la Viena, Budapesta, Praga, Cracovia au fost întotdeauna ipocrite. Se manifesta un interes sporit pentru regiunile în care se instituiseră abuziv graniţe, dar se trasau din nou graniţe. Intrebarea care se pune este unde se află, de fapt, aceste graniţe. Cred că răspunsul cel mai inteligent a fost întotdeauna faptul că aceste graniţe se află în interiorul ţărilor, sunt frontiere culturale, nu geografice, care pot fi văzute şi ca nişte linii de departajare politică, între liberali şi politicienii tradiţionalişti, populişti.

Oricum ar fi, aceste graniţe nu sunt de loc comode, mai ales cele instalate în mentalul colectiv. Şi situaţia s-a înrăutăţit, după părerea mea, o dată cu decizia de la Bruxelles de a primi în Uniunea Europeană Ungaria, Slovenia, Republica Cehă şi Polonia. Pentru că le-a dat unora dintre intelectualii din aceste ţări motivaţia aproape inconştientă de a institui noi graniţe. Astfel, cehii vor spune că Europa Centrală se termină la frontiera cu Slovacia, şi îi înţelegem; totuşi, imaginea care se formează în mintea noastră e destul de ciudată: harta Europei Centrale cu fâşia Slovaciei atârnând incomod! În locul Yaltei, Bruxelles trasează acum noile linii despărţitoare, cu care oamenii încep să se identifice.

Desigur, există şi alte tipuri de identificări care adâncesc prăpastia dintre cehi şi slovaci. Este vorba de diferenţele istorice importante de care trebuie să

se ţină seama. Îmi amintesc că, în anii '80, intelectualii din opoziţia cehă vorbeau în termeni extrem de critici despre slovaci. E vorba despre disidenţă, nu despre politicienii momentului! Iată, în mare, ce se spunea atunci: „Nu vrem să vină ţăranii aceia de slovaci la Praga, să facă pe profesorii cu copiii noştri. Au un accent imposibil şi o cultură total diferită de a noastră.” Aceste nuanţe au existat întotdeauna, şi acum sunt acccentuate de politica externă. Aşadar, la ora actuală, direcţia central-europeană urmează mai mult o prejudecată culturală. Am remarcat acest lucru eu însumi, în Europa Centrală. Şi asta creează alte şi alte bariere.

Mai există şi acest fenomen teribil al ruşinii. Ruşinea este un dezastru social, moral şi cultural. A fost „gândită” de la început în aşa fel încât să deschidă piaţa de muncă internă şi să sporească mobilitatea Uniunii Europene, dar, în acelaşi timp, să ţină la distanţă emigranţii economici, refugiaţii etc. Iar linia Schengen, oriunde va fi trasată, va deveni noua frontieră-problemă a Europei. Aceasta este una din problemele cu care se confruntă la ora actuală Polonia, care nu se consideră deloc central-europeană. Inchiderea graniţelor sale cu Ucraina din cauza Schengen-ului ar însemna un dezastru economic atât pentru Ucraina, cât şi pentru Polonia. Ar fi, de asemenea, un dezastru pentru eforturile diplomatice de a construi o punte între Ucraina şi Polonia, Ucraina şi Bielorusia, Polonia şi Lituania etc. Şi totuşi, dacă linia Schengen nu este trasată acolo.

Dorian Branea: Aş vrea să adaug un lucru. Mă îndoiesc că ideea de Europă Centrală a avut consecinţe politice majore din punctul de vedere al alianţelor. Toţi au preferat să vadă Europa, să intre în NATO şi în Comunitatea Europeană mai degrabă decât să creeze ceva în Europa Centrală. Pe de altă parte, ideea Europei Centrale este una nostalgică şi, nu de puţine ori, chiar patetică. Uităm accentele critice ale discursului asupra Europei Centrale, uităm că acest spaţiu nu e doar multiculturalism şi deschidere.

Tony Judt: Da, desigur. Spuneţi-mi dacă greşesc, dar, în viziunea timişorenilor, Europa Centrală nu include şi Basarabia. E ca la Zagreb, unde se neagă apartenenţa central-europeană a Serbiei; Europa Centrală e o noţiune care exclude. Liniile excluderii sunt foarte bine trasate, în sens negativ.

Mircea Mihăieş: Noţiunea funcţionează în limitele graniţelor naţionale.

Tony Judt: Dar nu include nici părţile răsăritene ale României. La Cracovia noţiunea de Europa Centrală este foarte puternică, parţial dintr-un snobism austro- -galiţian cu privire la Varşovia şi restul Poloniei care s-a aflat vreme îndelungată sub dominaţie rusă şi era considerată provincială din punct de vedere cultural. Aşadar, disputa central-europeană e foarte puternică în Polonia. Adam Michnik, de pildă, v-ar spune că este o idee funcţională din punct de vedere politic şi psihologic, dar, în ansamblu, nu e o idee bună, pentru că Polonia trebuie să gândească polonez şi european, nu să-şi împartă identităţile în categorii nostalgice, parţiale şi exclusiviste. Din punct de vedere

politic, el are dreptate, dar, din punct de vedere istoric, nu. Un prieten de-al meu născut la Varşovia, al cărui tată s-a născut la Cracovia înainte de 1914, îmi povestea odată cum tatăl şi bunicul său obişnuiau să meargă în capitală, şi mi-a trebuit destul de mult timp să-mi dau seama că se referea la Viena. Pentru el, marea cultură, opera, viaţa mondenă, muzica erau la Viena. Varşovia era provincială. Şi, la două generaţii după cucerirea independenţei, locuitorii Cracoviei gândeau la fel. Războiul din Iugoslavia a pus degetul pe rană pentru că de multă vreme slovenii şi croaţii fuseseră obsedaţi de ideea de Europa Centrală. Ei bine, Europa Centrală poate fi gândită în două moduri. Pe de o parte, este acea noţiune exclusivă, negativă: „Noi nu suntem estici!” - o iluzie, o reacţie împotriva graniţei Est-Vest. Şi, din moment ce această graniţă nu putea fi trecută, s-a creat un liant cultural care, din punct de vedere istoric, putea transcende frontierele.

Mircea Mihăieş: Aceasta era şi ideea lui Kundera.

Tony Judt: Exact. O idee foarte populară printre intelectualii croaţi şi sloveni, pentru că îi scotea din limitele Iugoslaviei. Aceştia au adoptat ideea diferenţelor religioase, lingvistice, culturale etc., gest care i-a determinat pe sârbi, ca şi pe ucrainieni într-o altă conjunctură, să adopte propria listă a diferenţelor. Este vorba, acum, de frontiera dintre civilizaţia creştină şi cea musulmană. Se poate, deci, întrezări o altă imagine a Europei Centrale, care, dacă e să-i stabilim un debut istoric, începe cu Josef al II-lea şi se continuă neîntrerupt până la Franz Josef şi căderea Imperiului Austro-Ungar. Deci, să nu uităm: aspectul negativ al problemei e important. Latura pozitivă ar fi aceea că, din punct de vedere istoric, Europa Centrală a fost un punct de tranzit înspre Europa, depăşind barierele naţionalismului. În Ungaria, de exemplu, în politică s-a ţinut întotdeauna cont de dublul interes ungar şi european. Accentul asupra Europei Centrale te ajută să-ţi poţi afirma europenitatea fără să-ţi negi specificitatea naţională condiţionată geografic.

Dorian Branea: Există un paradox în politica contemporană, inclusiv cea românească. Poţi fi foarte european fiind, în acelaşi timp, foarte naţional. E o combinaţie ciudată. Poţi avea acces european, rămânând, în acelaşi timp, conştient de propriile bariere naţionale. Spunem că valorile noastre sunt esenţial europene, deşi, când insistăm asupra lor, suntem în acelaşi timp.

Tony Judt:.foarte români.

Dorian Branea: Fiind foarte români, suntem foarte europeni. E un mod de a gândi care a devenit prevalent în unele cercuri. În timp ce a fi central-european sau a invoca noţiunea de Europa Centrală este considerat încă.

Tony Judt:.prin definiţie antinaţional.

Dorian Branea: Antinaţional şi un atac direct la adresa conştiinţei naţionale.

Adriana Babeţi: Central-europenitatea este de asemenea considerată de unii intelectuali români ca o europenitate de gradul doi.

Cornel Ungureanu: Printr-un soi de nou rasism al acelora care neagă europenitatea pe filieră central-europeană.

Tony Judt: De ce nu se acceptă ideea existenţei unei culturi, istorii central-europene distincte? Să privim literatura acestui spaţiu care este Europa Centrală - lăsând deoparte ţările din acest spaţiu şi privind doar spaţiul în ansamblu -, întinzându-se din nordul Italiei, prin Austria, Galiţia până în Bucovina, cu istoria ei complicată, cu o parte din România, cu Ungaria şi aşa mai departe. Ceea ce găsim este un complex literar de stil, ironie, experienţă de viaţă. Nu rezultă de aici că ar exista o entitate politică sau economică numită Europa Centrală. Aşa ceva a existat, într-adevăr. E, desigur, adevărat că în ultimii ani ai Imperiului Austro-Ungar, după construirea căilor ferate şi stabilirea unor relaţii comerciale bine gândite, se putea desena o hartă a Europei Centrale ca unitate economică, gândită şi ca soluţie pentru chestiunea naţională. În 1913 s-a lansat ideea că problema naţională va dispărea în Europa Centrală pentru că nu mai avea sens din punct de vedere economic. Astăzi, însă, este foarte improbabil să mai existe vreodată o politică economică central- -europeană. Pentru că nu cred că vor exista economii bazate pe o logică evidentă a import-exportului. Nu sunt suficient de dezvoltate să susţină această logică, chiar dacă ar avea-o - nu mai mult decât ar putea să o facă Belgia sau Olanda. Deci, neexistând un spaţiu economic central-european, nu poate exista nici unul politic.

Tinu Pârvulescu: Românii au fost respinşi din toate alianţele posibile, şi totuşi, mai aşteaptă.

Tony Judt: Sunt într-o permanentă stare de aşteptare.

Tinu Pârvulescu: Da, aşa cum spunea Kafka.

Tony Judt: Este trist că oamenii trebuie să gândească în aceşti termeni. Incercarea de a regândi Europa Centrală, adunând laolaltă o parte din Italia, o parte din Austria, chiar o parte din sudul Germaniei, reprezintă, în mare măsură, recunoaşterea politică a necesităţii de solidarizare. Pentru că, altfel, ori laşi forurile de la Bruxelles să aleagă pe cine vor în Uniune, ori te trezeşti că au rămas toţi pe dinafară. Voi explica imediat ce înseamnă asta. Bruxelles-ul s-a arătat interesat să negocieze separat cu Ungaria şi Cehia, cu care e mult mai uşor să stabilească regulile de parteneriat. În acelaşi timp, ar prefera să renunţe la Polonia, din cauza tuturor problemelor cu ţăranii polonezi şi aşa mai departe. În ultima perioadă, însă, a început să se întrezărească posibilitatea de a fi acceptată Slovacia. Slovacia este o ţară foarte neimportantă, plasată într-o zonă foarte importantă. Dacă linia Schengen ar ocoli Slovacia, Ungaria şi Polonia s-ar găsi într-o poziţie absurdă. Frontiera ar deveni impenetrabilă şi piaţa neagră ar fi o permanentă ameninţare. Aşadar, din diverse motive locale, candidatele la Uniunea Europeană au tot interesul să încerce să coopereze mai

mult. În ultimii zece ani, la Bruxelles, era imposibil să-i vezi pe reprezentanţii Cehiei şi Poloniei discutând între ei. Se evitau cât puteau şi nu comunicau decât prin intermediul Comisiei Europene. Dar eu cred că această situaţie va lua sfârşit. Intrebarea care mie mi se pare interesantă este dacă se va instaura o altă graniţă între cei respinşi temporar şi cei respinşi pe un termen mai lung sau ambele părţi îşi vor cunoaşte interesul şi vor încerca să coopereze.

Mircea Mihăieş: Când vorbiţi de trasarea unor linii politice, vă referiţi la linii care despart sau la linii care unesc?

Tony Judt: Linii care despart. De fapt, acelaşi lucru s-ar putea spune despre Ungaria şi România. Schengen-ul plasat între Ungaria şi România ar însemna un dezastru pentru ambele ţări.

Mircea Mihăieş: De ce?

Tony Judt: Pentru că se va forma o puternică piaţă neagră între cele două economii de nivele diferite, cu valută la negru - problemă care se va repercuta asupra politicii Ungariei. La fel ca în Slovacia, se va ridica din nou problema maghiarilor din Transilvania, care se vor simţi cu totul rupţi de Ungaria. Aşa că forurile de la Bruxelles riscă să se transforme într-o provocare, adâncind disensiunile deja existente. Şi asta după ce a fost nevoie de atât de mult timp şi efort diplomatic pentru a aplana conflictele religioase, lingvistice sau istorice dintre - să zicem - Polonia şi Ucraina. Există chiar o fundaţie poloneză care-şi propune să încurajeze cunoaşterea reciprocă a limbii, religiei etc. ale celor două ţări. Oamenii pot vizita locurile pe care le frecventau în trecut. Divergenţele etnice sunt compensate de dorinţa de a călători şi de a învăţa despre ceilalţi. Dacă linia Schengen va despărţi Ucraina de Polonia, toate aceste eforturi se vor dovedi inutile. Cred că liniile despărţitoare între Europa Centrală şi Europa Răsăriteană sunt mai periculoase decât cele dintre Vest şi Europa Centrală, pentru că acestea din urmă, cel puţin pe hârtie, vor dispărea. Dar şi pentru asta Europa Centrală trebuie să plătească un anumit preţ. Şi cred că chestiunea e extrem de delicată şi că acesta e motivul pentru care se spune că Europa Centrală este importantă din punct de vedere cultural.

Dorian Branea: Credeţi că sosirea social-democraţilor la putere în Germania va schimba politica acestei ţări faţă de ţările Europei Centrale şi de Est?

Tony Judt: Greu de spus.

Dorian Branea: Social-democraţii se vor mai deschişi, mai internaţionali.

Tony Judt: Da, dar problema e complexă. Social- -democraţii generaţiei lui Schroeder au un sentiment de vinovăţie faţă de 1989. Ei au pierdut trenul Unificării. Majoritatea nu au dorit această Unificare sau preferau ca ea să se realizeze treptat. Dacă privim în urmă cu 5-10 ani, mulţi dintre ei manifestau simpatie faţă de fosta DDR pentru că aveau o atitudine foarte critică faţă de Bundesrepublik. Bundesrepublik şi Adenauer au dezamăgit pentru că nu putuseră înfrunta nazismul şi dăduseră naştere „societăţii fără suflet”,

bazându-se prea mult pe francezi şi americani. De aceea Germania de Est, deşi falimentară, părea o alternativă mai bună. După 1989-1990, mitul se prăbuşeşte, dar această generaţie nutreşte încă acel sentiment de vinovăţie. Până acum, se pare că vinovăţia aceasta funcţionează în avantajul Europei de Est. Social-democraţii sunt mai deschişi, ce-i drept; la o zi după alegeri discută deja despre Republica de la Berlin, accentuând: Republica de la Berlin. De ce de la Berlin? Din pricina dorinţei de apropiere de Est. Germania se află în Centrul Europei şi nu se mai simte frustrată de acest fapt, aşa cum Adenauer, Willi Brandt şi, mai puţin, Kohl avuseseră obsesia Vestului. Adenauer şi Kohl erau Rheinlanders, Saarlanders, deci proveneau din extrema vestică a Germaniei. Mulţi dintre social-democraţi, însă, vin din Est şi nu au complexul Războiului Rece. Până aici, da, aveţi dreptate.

Pe de altă parte, puterile lor sunt destul de limitate. Verzii sunt divizaţi între „radicali" şi „realişti". Radicalii ar alege să se retragă din NATO, să devină neutri chemând în ţară trupele germane desfăşurate în Iugoslavia şi ar crea un paradis ecologic în Germania şi Austria. Dar asta nu se va întâmpla, pentru că ei nu reprezintă decât o parte nesemnificativă a social-democraţilor, opunându-se puţin eficient unei politici în mod tradiţional orientate înspre Occident. Dar una din consecinţele de lungă durată ale experienţei nazismului este aceea că un bun politician german învaţă să gândească mai profund problemele interne şi să renunţe la ambiţiile externe. De aici, preocupările ecologice şi concentrarea asupra intereselor domestice. Este unul din motivele pentru care germanii se hotărăsc să desfăşoare trupe în Iugoslavia.

Oamenii politici Weltklasse nu mai sunt perechea potrivită pentru o Germanie care nu mai este Weltmacht. Pentru că, încă din 1955, Germania nu a mai jucat un rol important la nivel mondial şi nici nu şi-a mai dorit-o. Această situaţie a generat un fel de echilibru. Renunţăm la rolul nostru internaţional pentru că asta ar trezi amintiri neplăcute, ar ridica probleme de ordin istoric şi ar da naştere unor aparenţe nedorite. Kohl a fost un cancelar Weltklasse - dar o personalitate destul de paradoxală -, în timp ce Schroeder este un om al politicii interne, chiar regionale.

Mircea Mihăieş: Asta explică eşecul lui Kohl.

Tony Judt: Da, dintr-un anumit punct de vedere. Kohl s-a înşelat în privinţa imaginii pe care trebuia să şi-o creeze. Germanii îşi doreau un mare şef, dar nu unul care să se ocupe de probleme mari.

Mircea Mihăieş: Doreau să fie şeful lor.

Tony Judt: Şi mai ales să se ocupe de impozite, distribuţia fondurilor, şomaj, chestiuni financiare etc. Dacă privim retrospectiv campania electorală a lui Schroeder, vedem că el nu a abordat aproape deloc probleme externe, a vorbit despre mărunte chestiuni locale, domestice, regionale, despre impozite, pensii, sănătate, spitale noi, problemele Estului. Problemele Estului în sens economic şi ecologic, fabrici şi oraşe noi.

Mircea Mihăieş:.imigranţi.

Tony Judt: Da, dar şi aceasta este o problemă de politică internă.

Mircea Mihăieş: Mă refeream la modul în care sunt afectaţi germanii de acest fenomen.

Tony Judt: Germanii nu vor să se amestece prea mult în chestiunile de politică externă. În ultimele săptămâni, o anumită problemă ţinea capul de afiş al tuturor ziarelor germane: investiţiile germane în Rusia. Băncile din Germania au investit enorm în băncile ruseşti şi au pierdut enorm o dată cu căderea economiei din Rusia. Aşa că se pune întrebarea: „N-am greşit, oare, amestecându-ne prea mult în afacerile Rusiei actuale, cu toate problemele ei şi capitalismul ei sălbatic? Mai bine păstrăm banii pentru noi şi investim în propria noastră ţară".

Livius Ciocârlie: Care va fi atitudinea Statelor Unite faţă de Rusia? Vor încerca să cumpere într-un fel economia rusă sau se vor ţine la distanţă?

Tony Judt: Greu de prevăzut, dar, după mine, soluţia cea mai bună ar fi să păstreze o oarecare distanţă. Se aud deja voci în Statele Unite care întreabă: „Cine a pierdut Rusia?" aşa cum se întreba în '49: „Cine a pierdut China?" Cu alte cuvinte, cum se face că noi, oamenii politici, consilierii americani, nu am reuşit să facem faţă provocării Rusiei? E o întrebare tipic americană, pentru că lor totul trebuie să le reuşească. Dacă ceva nu a mers, greşeala trebuie îndreptată imediat. Nimeni nu se întreabă dacă americanii au ce căuta în Rusia. Nimeni n-a putut să tempereze vreodată pornirile orgoliului american. Oricine ar veni la preşedinţia Rusiei după Elţîn, viitorul preşedinte american va trebui să arate că nu se va implica pentru că, oricum, nu ar putea face mare lucru.

Mircea Mihăieş: America înainte de toate.

Tony Judt: Nu neapărat America înainte de toate, dar, oricum, nu Rusia înainte de toate.

Cornel Ungureanu: Dar cui i se va reproşa o asemenea atitudine? Cine va fi, de fapt, viitorul preşedinte american?

Mircea Mihăieş: Al Gore.

Tony Judt: Aproape sigur va fi Al Gore. Oricum, vor căuta pe cineva care să nu fie nici prost, nici rău, fără înclinaţii nici pentru tineri, nici pentru tinere şi să nu fie nici prea de dreapta. Şi acesta este Al Gore. Dar, revenind la Rusia şi Europa de Est, spuneam că germanii se vor ţine deoparte. Care este, în prezent, marea problemă financiară externă a Germaniei? Contribuţia pentru forurile de la Bruxelles. Orice cancelar german are o prioritate majoră: să reducă această contribuţie. Dacă reduc chiar şi aceste cheltuieli, este puţin probabil ca germanii să furnizeze sume pentru extinderea spre Est. E limpede, aşadar, că ori reuşeşte Uniunea Europeană să reducă costurile de subvenţie, de administrare a regiunilor, a sistemelor de sprijinire a regiunilor dezavantajate - şi nu e sigur că o va face, pentru că Franţa şi Spania se opun

vehement -, ori Anglia, Germania, Olanda, Suedia, Finlanda, adică cei bogaţi, vor trebui să dea mai mulţi bani. Ceea ce e stupid, pentru că aceste ţări nu vor vrea să dea mai mulţi bani sau, dacă vor fi obligate s-o facă, se vor împotrivi extinderii Uniunii. Acesta este răspunsul meu referitor la interesul Germaniei pentru extindere. Însă, dacă Rusia continuă să meargă pe drumul pe care a pornit, cred că aveţi dreptate. Ţările occidentale vor fi din ce în ce mai preocupate de problema NATO.

Spuneam că expansiunea NATO e un fel de joc compensatoriu pentru ne-extinderea imediată a Uniunii Europene. Dacă Rusia ar deveni nu periculoasă, dar imprevizibilă în situaţia de la frontiera sudică şi, poate, vestică, ori Statele Unite se retrag complet din Europa - ceea ce nu se va întâmpla niciodată, sub orice preşedinte -, ori îşi vor reconsidera poziţia. Rolul NATO la frontiera de est începe deja să fie reconsiderat. O frontieră NATO care să despartă Slovenia de Croaţia, Cehia de Slovacia sau Ungaria de România ar fi o nesocotinţă. Nu ne imaginăm nici unul din noi o armată occidentală la 20 de km vest de Timişoara. Frontierele NATO vor trebui regândite în mod realist. Locul unde ele se află acum nu are nici o însemnătate strategică.

Mircea Mihăieş: Aceasta depinde de limitele potenţiale.

Tony Judt: Nu e nici un secret că limita potenţială este încă Rusia.

Mircea Mihăieş: Unii ar spune că este China.

Tony Judt: China? Am văzut un studiu apărut recent la Londra pe această temă. Uităm cât e China de săracă în ce priveşte capacitatea militară. Nimeni nu se poate atinge de China, dar nici China nu se poate atinge de nimeni, cu excepţia Hong Kong-ului, bineînţeles, sau Tibetului etc. Sunt 4 sau 5 milioane de soldaţi chinezi care ar putea fi jertfiţi într-un război, să zicem, împotriva Indiei. Dar nu se pune problema să lupte împotriva Statelor Unite. America nu riscă nimic. Acesta este motivul pentru care e criticat Clinton pentru atitudinea sa faţă de China. Statele Unite nu riscă absolut nimic din punct de vedere militar împotriva Chinei. Problema s-ar putea pune în termeni economici. Dar nu cred că China va deveni vreodată un pericol militar. În timp ce Rusia, da, Rusia rămâne un inamic de temut.

Adriana Babeţi: Dar credeţi că se cunoaşte adevărul despre China?

Tony Judt: Nu, dar e cert că, de fiecare dată când se mai află un adevăr despre China, el nu face decât să confirme bănuielile anterioare.

Mircea Mihăieş: Cred, însă, că ultimele evenimente internaţionale au dovedit că, în spatele celor întâmplate în Coreea, s-a aflat China.

Tony Judt: Nu, poate doar din punct de vedere diplomatic. Oricum, este o diferenţă între China-pericol internaţional şi China-pericol regional. În zonă, da, China reprezintă o ameninţare, dar asta nu constituie un motiv suficient pentru ca Statele Unite să desfăşoare o forţă militară majoră în regiune.

Mircea Mihăieş: Nu credeţi într-o posibilă alianţă a Estului?

Tony Judt: Adică, Rusia-China?

Mircea Mihăieş: China, India, alte ţări din zonă, împotriva Rusiei, de pildă?

Tony Judt: La ce bun?

Mircea Mihăieş: De ce nu? Un spaţiu vital.

Tony Judt: China nu prea este un spaţiu vital. Problema s-ar putea pune altfel: China-Japonia sau China-Rusia în Siberia.

Mircea Mihăieş: Pentru noi pieţe de desfacere.

Tony Judt: Pieţele nu vor reprezenta o preocupare în viitorul apropiat. China are o piaţă de desfacere internă suficientă.

Mircea Mihăieş: Nici Europa nu reprezintă o preocupare pentru viitorul nostru apropiat.

Tony Judt: Da, aveţi dreptate. Dar, din perspectiva unui strateg american, Rusia e un pericol mult mai urgent decât China. Dacă eu aş fi şeful Statului Major al Armatei Ruse, lucrurile ar sta altfel. Mi-aş pune întrebarea: „Cine este marele inamic?" China, fără îndoială. Frontiere foarte întinse, conflicte tradiţionale, resurse în Siberia, foarte valoroase pe termen lung - acum încă nu le-a sosit vremea - cum pot fi ele protejate? Toate aceste probleme există în relaţiile China-Rusia, Rusia-Japonia, China-India, Rusia-India, Pakistan. E foarte adevărat. Dar, pentru Statele Unite, acestea sunt probleme îndepărtate, aproape abstracte. De fapt, Statele Unite nu au nici o putere în regiune. Într-un război între China şi Rusia, nu ar interveni o armată americană.

Mircea Mihăieş: Deci nu credeţi în teoriile lui Huntington?

Tony Judt: Nu, Huntington face o mulţime de observaţii inteligente şi realiste, dar nu în această privinţă. China nu reprezintă un mare pericol internaţional.

Mircea Mihăieş: Aş mai avea o întrebare, ca să încheiem această discuţie. O întrebare, fără îndoială, naivă. Care este aportul geografiei într-o chestiune atât de importantă cum e integrarea? Pentru că, privind harta, observi că Polonia este mai aproape de Est decât, să spunem, România.

Tony Judt: Să nu-i spuneţi un asemenea lucru lui Adam Michnik!

Mircea Mihăieş: I-am spus-o deja. Este vorba de geografia obiectivă. Doar aruncaţi o privire asupra hărţii!

Tony Judt: Există o mulţime de alte întrebări pe care le cuprinde întrebarea dv. Din 1920, geografia a intrat în dizgraţie. S-a creat ipoteza că ideologia, interesele politice, afinităţile elective de natură culturală, politică sau ideologică stau la baza comportamentului unui stat, ca şi al unui individ. Lucrul nu mi se pare întru totul adevărat. Există acum o tendinţă de reîntoarcere la geopolitică. Însă geopolitica poate fi foarte mărginită în opţiuni şi reducţionistă. S-ar putea ajunge să se spună că Rusia a avut întotdeauna interese fixe datorită poziţiei sale geografice. Aceasta era opinia lui Alisdair McIntyre, inventatorul geopoliticii. El afirma că poziţia Rusiei va determina întotdeauna poziţiile sale politice, strategice şi militare internaţionale. Henry Kissinger gândea într-un mod asemănător, ca, de fapt, majoritatea strategilor europeni

de modă veche. Se credea că interesele naţionale fundamentale depind - nici măcar de factorii economici - de locul în care te afli, materia primă de care dispui, ţările cu care te învecinezi etc. Cred că, punând problema în acest fel, se reduce orice posibilitate de schimbare, de reorientare. În plus, este o poziţie lipsită de nuanţe. Importanţa materiei prime variază în timp; resursele care au făcut, de pildă, din Africa de Sud o ţară foarte importantă la un moment dat nu mai contează prea mult pe plan internaţional. Ne oprim doar la acest exemplu. De asemenea, importanţa geografiei păleşte în epoca avioanelor, şi chiar distanţele, care mai aveau însemnătate în această epocă, devin irelevante în era submarinelor şi a rachetelor. Deci chiar în sens strict literal.

Mircea Mihăieş:.problema este ce putem noi oferi.

Tony Judt: Nu doar ce puteţi oferi.

Mircea Mihăieş:.în viitor.

Tony Judt: Da, dar lucrul ăsta e imprevizibil. Contează foarte mult şi care e poziţia ta într-o situaţie relativă. Cred că la asta vă refereaţi când vorbeaţi despre România şi Polonia. Dar să ne punem problema: de ce e Flandra importantă? Foarte multă vreme, ea a fost regiunea săracă a Belgiei; regiunea bogată a fost întotdeauna partea franceză, cu o comunitate culturală dominant franceză. De ce e Flandra importantă? Ei bine, datorită relaţiilor strânse cu Olanda, cu anumite pieţe de desfacere din exterior. Aşadar, toate aceste chestiuni sunt relative. Problema majoră a Poloniei nu este unde se află, ci care îi sunt vecinii. Situaţia se schimbă enorm când vecinul este Ucraina sau Bielorusia sau când e vorba despre Uniunea Sovietică. Dacă vecinul este Ucraina, Polonia are tot interesul să menţină relaţii amicale cu Estul; dacă vecinul este Uniunea Sovietică, Polonia s-ar grăbi să traseze o linie despărţitoare protectoare la graniţa ei răsăriteană. Deci aceste chestiuni sunt atât de natură politică, cât şi de natură economică.

Germania s-a aflat dintotdeauna acolo unde se găseşte şi acum; însemnătatea acestui fapt a variat în diverse perioade. De exemplu, la ora actuală, una din regiunile cele mai importante din punct de vedere economic din Germania este Bavaria. Aceasta domină economia germană în majoritatea sectoarelor: tehnologie de calitate, mână de lucru de calitate etc. Pe când, cu 30 de ani în urmă, zona crucială era Westfalia, cu bazinul Ruhr şi cărbunele ei. Germania e aceeaşi, dar legăturile sale economice sunt altele. Relaţiile economice germane cele mai profitabile sunt cele dintre Bavaria şi zona Rhone-Alpi, Lyon, Marsilia în Franţa şi Lombardia. Există un interes regional, economic şi tehnologic, între pieţele din sudul Germaniei, sudul Franţei şi nordul Italiei. Iar aspectul transcende orice politică naţională. Acesta este unul din motivele pentru care Liga Nordului nu e doar o formaţiune rasistă, antisudistă. Şi tot de aceea apartenenţa la ce-a fost înainte Europa Centrală nu este doar o dezbatere istorică. Iată o problemă foarte actuală în Veneţia, de pildă.

Mircea Mihăieş: Noi suntem pe cale să uităm aceste lucruri.

Tony Judt: Dar ei nu uită. Isi dau seama că, din punct de vedere economic, viitorul lor e dincolo de Alpi. În acelaşi mod se pune problema şi pentru Europa Centrală şi de Est. Care sunt legăturile economice şi geografice ale acestor ţări? Care vor fi ele în viitor? Cert este că nu vor mai fi cele cu Rusia, pentru multă vreme de acum încolo. Se crezuse la un moment dat - îmi amintesc că în 1990 se scria mult pe această temă - că ţările central-europene vor avea un avantaj economic faţă de Rusia. Că vor beneficia foarte uşor de materia primă rusească. Rusia va da materie primă şi petrol, iar Ungaria va da autobuze, de exemplu. Dar, la nivelul economiei ruseşti actuale, asta ar însemna, fără îndoială, sfârşitul industriei autobuzelor maghiare. Pe de altă parte, suma obţinută din vânzarea a zece mii de autobuze la Moscova este mai mică decât cea obţinută din vânzarea la Paris a zece maşini de marcă germană, fabricate sub licenţă la Gyula. Aşa că, bineînţeles, economiile acestor ţări sunt orientate în direcţia opusă, chiar dacă avantajul de scurtă durată ar fi exploatarea impasului economic rus. Pentru fiecare ţară est-europeană problema se poate pune în acelaşi fel. Nu cunosc amănunte cu privire la economia românească, dar sunt sigur că, pe termen lung, aceasta nu poate depinde de cuvântul Estului. Mi se pare evident. Pentru legăturile cu Estul ori nu sunt suficienţi bani ca să fie profitabile, ori nu există suficientă stabilitate ca să fie sigure. Aşadar, toate ţările centralşi est-europene sunt nevoite să se întoarcă spre Vest, într-o formă sau alta, deci să caute investiţii occidentale. Ungaria a avut marele avantaj de a beneficia de investiţii străine înaintea altora, în perioada '88-'93.

Livius Ciocârlie: Dar poate Rusia să spere într-o redresare economică altfel decât bazându-se pe vecini? Părerea mea este că vor încerca să refacă Europa Orientală.

Tony Judt: Aceasta este o chestiune geopolitică. Rusia a fost întotdeauna cam ciudată. A fost întotdeauna singura mare putere mai puţin dezvoltată decât teritoriile dominaţiei sale. Şi consecinţele acestei situaţii sunt paradoxale. Pentru că, de fapt, ce-ar putea exporta Rusia? Două tipuri de activităţi. Oameni, populaţie foarte bine pregătită profesional - din punct de vedere tehnic şi chiar într-un sens mai general, media este mai bine instruită decât media occidentală. La celălalt pol se află materia primă, petrol, gaze naturale. Ceea ce face din Rusia o ţară din lumea a IV-a şi din prima, în acelaşi timp. Rusia aparţine civilizaţiei avansate prin mediul urban, populaţia bine instruită, accesul la informaţie, calitatea serviciilor etc. Ceea ce ar trebui să presupună o capacitate de import sporită. Dar, în acelaşi timp, Rusia nu poate exporta pe termen lung decât materii prime care depind de preţurile de pe piaţa internaţională pe care această ţară nu le poate controla.

Livius Ciocârlie: Aceasta depinde de jocurile economice internaţionale. Dar n-ar fi posibilă varianta unei dominaţii asupra ţărilor înconjurătoare, asupra periferiilor.

Tony Judt: Bineînţeles că ar fi posibilă... Este ceea ce se întâmplă în Rusia de la Caterina a II-a până după Stalin. Obiectiv vorbind, politica externă a Rusiei a fost întotdeauna expansionistă, înghiţind ţări, popoare, regiuni chiar mai avansate.

Dacă eşti înghiţit de Imperiul Rus înseamnă că economia rusă are nevoie de tine, deşi este clar că te va distruge. E ca un crocodil sau un rechin care trebuie să continue să mănânce şi să avanseze pentru că, în momentul în care se opreşte, moare de inaniţie. Aceasta este istoria Rusiei de pe vremea lui Petru cel Mare şi, mai ales, a Caterinei a II-a. Se poate schimba o asemenea tradiţie, poate continua o asemenea istorie altfel decât aşa? Da şi nu. Situaţia nu a evoluat prea mult din acest punct de vedere din secolul al XIX-lea până astăzi. Pe termen lung, Rusia nu va subzista decât într-un imperiu sau o uniune, cum vreţi să-i spuneţi. Acesta sau aceasta e deja o realitate şi va primi statut juridic în curând. Marea problemă e

Ucraina. Dacă Ucraina rămâne de această parte, cred că se va declanşa un al doilea Război Rece. Pentru că timpurile se vor schimba, România ar putea intra în curând în NATO, Slovacia de asemenea, şi va apărea o nouă frontieră între Ucraina şi Polonia, Ucraina şi România etc. Dar între situaţia actuală şi cea de acum, să zicem, 40 de ani există o diferenţă. Astăzi se ştie mult mai mult decât atunci, şi anume că, din punct de vedere militar, Rusia e zero. Dacă nu poate linişti Cecenia, e prea puţin probabil că o va face în cazul Ucrainei. Problema este dacă Ucraina va fi obligată să se întoarcă spre Est. Cred că nu s-a vorbit suficient despre Ucraina. Aceasta este punctul cu adevărat sensibil al discuţiei. Pentru că Ucraina depinde, evident, de Rusia, moneda şi economia ucraineană s-ar putea cufunda într-un abis insurmontabil. Ucraina nu participă la masa negocierilor cu Vestul, nu are decât Estul pentru orice tip de relaţii. Deci este extrem de fragilă şi riscă să fie pierdută din punct de vedere politic sau doar economic. Dar economia rusă nu se va redresa dacă asimilează Ucraina. O problemă internă care nu-şi găseşte rezolvarea din interior nu poate fi soluţionată printr-o politică externă expansionistă. În principiu, dacă problemele acute ale Rusiei s-ar fi ameliorat prin expansiune, acţiunile din '45-'48 ar fi fost o soluţie. Atunci Rusia s-a extins, de fapt, mai mult ca oricând, cu o serie de avantaje derivând de aici, pentru că resursele Cehoslovaciei, ale Germaniei de Est, ale României valorau destul de mult la acea dată. Erau, cel puţin, utilizabile, susţineau o economie postbelică rusă care era nulă.

Livius Ciocârlie: Rusia va avea nevoie de un guvern favorabil organizării unui nou Comintern.

Tony Judt: Dar va fi, totuşi, altceva, pentru că, de câţiva ani buni, Cominternul este depăşit. Dar, de fapt, ce era Cominternul? Presupunea, în

primul rând, exploatarea resurselor, apoi, mai ales din punct de vedere ideologic, remodelarea economiilor celorlalte state pe tiparul economiei ruse a anilor '30. A urmat, însă, subvenţionarea acestor economii care fuseseră reduse la zero, deci sporirea cheltuielilor. Iată ce se întâmplă începând din '54-'55. Cominternul era, în acelaşi timp, o garanţie a faptului că aceste state nu pot beneficia de propria economie. Ţările respective erau obligate să facă schimburi economice între ele şi erau descurajate să iniţieze relaţii cu Vestul. Aceasta le garanta unitatea, dar şi sărăcia. Nimeni nu mai propune acum în Rusia aşa ceva, dar există voci care susţin exploatarea. De pildă, se vorbeşte despre tranzacţii economice în schimbul gazelor naturale şi petrolului în sistem de presiune. Aceste sistem există deja, dar nu are un efect atât de puternic asupra unor ţări ca Slovacia, spre exemplu. Este vorba de o presiune de natură nu atât economică, cât geopolitică în dezbaterile internaţionale. Faptul acesta nu-i ajută prea mult, dar e tot ce pot face. E ca şi cum Nigeria sau Mexicul, de exemplu, ar încerca să facă presiuni asupra vecinilor. Ce demonstrează prin asta?

Cornel Ungureanu: Rusia nu mai este o forţă faţă de ţările din această regiune. Dar dacă ar institui o dictatură militară în interior?

Tony Judt: Nu prea cred că se va întâmpla aşa ceva. Nici chiar dacă Rusia ar avea un preşedinte naţionalist-comunist nu e sigur că asta se va întâmpla. Avem deja cazul Siberiei şi al altor regiuni mai avantajate din punctul de vedere al resurselor, al geografiei, care încearcă să se constituie într-un soi de putere regională. Orice dictator sau preşedinte autoritar rus ar fi obligat să înceapă prin întărirea puterii locale, care actualmente e aproapre nulă din cauza lipsei influenţei, a capacităţii de corupţie. Un preşedinte rus este obligat să corupă o lume întreagă, începând, însă, cu propriile sale domenii.

În fiecare asemenea caz trebuie să se treacă prin sita puterii. Ideea că aceşti dictatori sunt în stare să facă ceea ce promit, ceea ce anunţă, trebuie să răzbată până în exterior. Este cunoscutul caz al lui Stalin şi Hitler. Din 1933 până în 1937 Hitler nu a fost capabil să facă nimic pe plan extern, politic sau militar. Era un pariu care a reuşit, devenind realitate. Se spune că aceasta a fost şi povestea lui Stalin după al doilea război mondial. Dacă ar fi vrut, Occidentul ar fi putut opri în orice moment atrocităţile, dacă s-ar fi ştiut cât de slabă este Rusia. Acum toată lumea ştie acest lucru, problema e, însă, că acum Rusia este considerată mai slabă decât e în realitate. La ora actuală, şefii militari americani se găsesc într-o postură ridicolă. Ei pregătesc un război imaginar de apărare împotriva Rusiei - aceasta este inamicul numit -, chiar dacă ştiu foarte bine că Rusia nu e în stare să poarte un război. În anii '30 situaţia era contrară. Nimeni nu pregătea un război împotriva lui Hitler, pentru că nimeni nu-l credea pe Hitler în stare să poarte un război. Deci cum ar putea influenţa toate acestea raporturile noastre cu Rusia? În Rusia creşte un soi de resentiment împotriva Occidentului. Cred că Vestul împreună cu vecinii profită

de multiplele lor probleme interne şi pregătesc, dacă nu un război, atunci măcar o încercuire. Deci trebuie să fie tari, să se păstreze pe poziţie, să-şi apere graniţele istorice etc. Nu trebuie să stea cu braţele încrucişate. S-a discutat mult pe această temă, susţinându-se că efectul expansiunii NATO în forma ei actuală imprecisă nu are alt efect decât să-i sperie pe ruşi.

Cornel Ungureanu: Am avut nişte studenţi ruşi.

Tony Judt: Generaţia de acum, studenţii care au acum 20 de ani, să zicem.

Cornel Ungureanu: Erau unii dintre cei mai buni studenţi de la Moscova.

Tony Judt: Nu, mă refer la studenţii care au acum 20 de ani. Care nu au cunoscut efectiv Uniunea Sovietică. Cine este, pentru ei, Stalin? Pentru ei, Stalin nu e, ca pentru părinţii lor, memoria lagărelor, a Gulag-ului, a Ucrainei, a celui de-al doilea război mondial, a represiunii. Acestea sunt de domeniul trecutului. Ceea ce învaţă ei de la părinţi sunt amintirile bunicilor despre faptul că se trăia mai bine pe vremea lui Stalin. Era stabilitate, aveau ce mânca, chiriile erau fixe, Rusia era o mare putere, tinerii nu erau obligaţi să se înroleze ca să moară în Afganistan sau în Cecenia şi totuşi sovieticii câştigau războaie importante. Aşadar, s-a creat un mit care seamănă, de pildă, cu mitul Europei Centrale de după căderea comunismului. Adică memoria anticomunismului devine o formă de pronaţionalism - temporar, dar foarte serios. În Rusia nostalgia nu este îndreptată înspre comunism, ci înspre autoritarism. La fel s-a întâmplat şi în alte ţări, inclusiv în Franţa. Există întotdeauna o nostalgie pentru vechile regimuri, republicile păstrează nostalgia monarhiei. Aceasta se întâmplă mai ales în perioadele de instabilitate. Acum memoria Auschwitz-ului e mai mult o metaforă, dar în anii '60-'70, pentru o bună parte din generaţia de germani care a trăit războiul, nu era o amintire negativă. Ei nu aveau dreptul să pomenească asemenea lucruri, dar îşi aminteau cu o oarecare mândrie de o perioadă de expansiune economică, de recunoaştere internaţională etc. Ce se întâmplase mai apoi? Pierduseră războiul şi încă în ce condiţii! Dar, în rest, nu fusese chiar atât de rău.

Livius Ciocârlie: Asta pentru că, în timpul unei dictaturi, cea mai mare parte din populaţie nu este afectată de represiune.

Tony Judt: Absolut. Dacă ar fi aşa, nu ar mai exista dictaturi. Există şi cazuri contrare, dar nu sunt de lungă durată. Se uită că memoria lui Stalin, pentru cine nu e ucrainean, evreu sau fost disident - şi majoritatea populaţiei nu e - este memoria vieţii cotidiene, care nu a fost niciodată uşoară, dar cu atât mai puţin uşoară e acum. Cu siguranţă, aceasta a fost o perioadă de stabilitate. În 1946, în Franţa s-au făcut sondaje despre război: care a fost cel mai greu moment al războiului, cum îşi amintesc oamenii de ocupaţie ş.a.m.d. Perioada de ocupaţie fusese suportabilă. Nici nu prea întâlneai soldaţi germani. Momentul cu adevărat greu a fost sosirea aliaţilor. Riscai să-ţi pierzi viaţa pentru că se dădeau lupte, erau bombardamente - nenorociţii de americani au

bombardat Cannes, Le Havre etc. Apoi americanii au luat tot, nu mai aveai ce mânca pentru că americanii luaseră toate animalele, toată mâncarea pentru armată. Ei se îndopau şi francezii mureau de foame. Nemţii fuseseră foarte disciplinaţi. Iată opinia francezilor în 1946. Se ştia deja că este politically incorrect să spui aşa ceva, şi totuşi, aceasta era realitatea.

*

Marius Lazurca: După discuţia din această dimineaţă, v-am pus o întrebare referitoare la statutul pe care l-ar putea avea istoria în formarea ştiinţelor umane contemporane. E o întrebare foarte importantă pentru grupul nostru, care încearcă să-şi găsească o metodă de cercetare pentru literatura sau, mai mult, pentru cultura central-europeană. Care credeţi că ar putea fi rolul cercetării istorice pentru inventarea unei noi maniere de abordare a textului literar?

Tony Judt: Mi se pare că în întrebarea dumneavoastră se conturează două întrebări. Una se referă la locul pe care îl ocupă studiul istoric în înţelegerea operelor literare; cealaltă se referă la responsabilităţile morale ale intelectualului în angajamentul faţă de trecut. Adică, una despre locul istoriei în studiul contemporan şi cealaltă despre locul prezentului în înţelegerea istoriei. Cele două sunt interdependente. După cum ştiţi, încă de la Sainte-Beuve a existat o discuţie serioasă despre noţiunea de context în analiza literară şi intelectuală. Şi aceasta a devenit parte dintr-o mai amplă dezbatere metodologică, anglo-americană la origine, dar cu serioase ramificaţii continentale în ultimii ani. Dezbaterea se referă la istoria ideilor, într-un sens foarte larg: cum se poate explica istoric formarea anumitor tipare de gândire, de argumentare, a anumitor stiluri de raţionament, a unor tendinţe estetice etc.

Convenţional vorbind, te ocupi de operele majore dintr-o anumită tradiţie, ale unui anumit stil estetic şi scrii despre ele cam cum ar scrie cineva o istorie a căilor ferate privind reţelele electrice de deasupra liniilor, de fapt, o singură linie continuă care se mişcă în timp. În ultimii 25 de ani s-a dezvoltat un curent opus, care argumentează că e mult mai important studiul operelor minore care formează contextul cultural-lingvistic necesar pentru naşterea marilor opere.

Vă dau un singur exemplu. În cadrul scrierilor critice tradiţionale despre liberalism, opera lui John Locke a fost întotdeauna abordată izolat. Il citeai pe Locke, îl studiai, îl tratai în spiritul a ceea ce strauss-ienii din Chicago-ul german ar fi numit „opera cu semnificaţie suficientă” ca să merite exegeză pe cont propriu. Relaţia operei cu momentul şi contextul e contingentă, secundară sau este, pur şi simplu, o chestiune de înţelegere a textului, de formulare corectă a întrebărilor care să provoace răspunsul aşteptat cu privire la semnificaţiile unui text. În ultima vreme a devenit din ce în ce mai clar - dau exemplul lui Locke pentru că îl cunosc bine - că Locke nu poate fi înţeles dacă nu înţelegi mai întâi

ceva ce e exact opusul abordării tradiţionale, faptul că scrierile lui aveau un caracter religios, faptul că ideile lui despre libertate, proprietate, drepturi individuale derivă dintr-un sistem religios de argumentare. Rezultatul este exact opusul a ceea ce se spune în general despre Locke. În general se presupune că el e cel care iniţiază tradiţia scrierii seculare cu privire la societate. Apoi începi să te întrebi ce ar fi putut Locke însemna pentru contemporanii săi. Dacă eu aş fi trăit în acea epocă, ce aş fi înţeles din textele lui?

Se pot aduce aici două contra-argumente. În primul rând, eu trăiesc în prezent, nu sunt contemporanul lui Locke, nu pot fi decât eu însumi, în orice context. Deci nu pot avea decât o percepţie contemporană asupra textului. Dar aceasta înseamnă că înţelegerea mea este, prin definiţie, greşită. Pot vorbi despre Locke aşa cum vorbesc despre Platon sau Heidegger, pot spune că textul e inteligent şi conţine următoarele idei. Dar nu pot spune nimic despre ceea ce însemnau aceste idei pentru cel care le-a scris şi pentru contemporanii acestuia, nu pot spune de ce a ales el tocmai aceste idei şi nu altele decât dacă înţeleg contextul, deci semnificaţia probabilă, într-un mod total diferit. Iar această încercare de a oferi un context cultural specific unor opere care de obicei sunt abordate independent de acest context e un punct central al istoriei intelectuale actuale şi dezbaterile despre istoria intelectuală sunt îndreptate spre acest aspect, cel puţin în cercurile pe care le frecventez eu. De aici şi nevoia de a înţelege cultura contemporană. Pentru că noi putem pune aceste întrebări cu avantajul sau dezavantajul de a fi contemporani. Care este semnificaţia posibilă a unui anume text? Ei bine, sensurile posibile ale unui text în această linie de argumentare sunt contextuale, trebuie să ţină cont atât de receptare, cât şi de intenţie. Iar intenţia însăşi este problematizată în teoria literară modernă pentru că, psihologic, nu e deloc evident care este relaţia dintre autor şi acţiunile sale. Dar chiar dacă lăsăm deoparte această problemă, rămâne aceea a receptării.

Care este, să zicem, la 1910, semnificaţia unui text de Maurice Barres? Bineînţeles, alta decât semnificaţia lui actuală. E, în acelaşi timp, mai legată şi mai puţin legată de politic. E, în acelaşi timp, mai polemică şi mai puţin polemică din punct de vedere stilistic, pentru că este mai convenţională şi nu mai e percepută ca o ciudăţenie. Asemenea încercări de a înţelege cultura, oscilând între studierea textului şi a contextului, între intenţie şi receptare, îmi par o zonă fertilă pentru dezbateri. Istoricul poate avea aici o contribuţie semnificativă, chiar dacă doar pentru mărirea bagajului informaţional referitor la context. Când scriem acum o istorie a Iluminismului, de pildă, suntem mult mai bine informaţi, atât în cazul Franţei, cât şi al Scoţiei, despre seriile de dezbateri de la Universitatea din Glasgow sau din cercurile clericale franceze care produc pamflete, eseuri, discursuri pe care altfel le-am considera creaţii izolate ale unui individ, ale unei intenţii religioase, politice sau intelectuale

personale. Aşadar, contribuţia istoricilor la înţelegerea textelor îmi pare crucială. Există şi o serie de dezbateri total opuse celor în care sunt şi eu implicat. E vorba despre opoziţia dintre istoria intelectuală şi istoria ideilor. Un număr semnificativ de istorici francezi, urmând indirect tradiţia lui Karl Mannheim, au devenit foarte interesaţi de ceea ce ei considerau a fi contextul generaţional al unui produs intelectual. Lăsând la o parte individul sau tradiţia politică şi literară, ei abordau textul din punctul de vedere al generaţiei care l-a produs, al unui grup de oameni care au aceleaşi preocupări, aceleaşi referinţe morale şi politice şi produc opere care - deloc întâmplător - se aseamănă, aparţin aceleiaşi stări de spirit. Rezultatul e acela că istoria ideilor care se scrie acum, mai ales în Franţa, revine obsesiv la aceste coordonate.

Se scriu studii despre generaţia anilor '20, generaţia de la 1914 etc. Noţiunea de generaţie devine foarte restrictivă, ajungându-se până la a face o generaţie din oamenii care au trăit anii 1928-1932. Toate scrierile lor sunt, apoi, trecute printr-un filtru numit „experienţa generaţiei”, care devine un clişeu. Iată, de pildă, o carte precum Generaţia intelectuală, referitoare la Sartre, Aron, Simone de Beauvoir şi toţi scriitorii şi filosofii care atinseseră maturitatea artistică şi academică la Universitate, la Şcoala Normală Superioară între 1923 şi 1928. De când a apărut această carte, suntem într-un fel forţaţi să-i privim pe aceşti oameni în primul rând ca pe un grup compact, o generaţie cu preocupări interdependente. Incercările de a aborda operele acestora separat sunt percepute ca naive din cauza lipsei contextului. Iată prima consecinţă extremă a preocupărilor pentru contextul intelectual şi cultural, mai ales la francezi. Cealaltă problemă a istoriei ideilor, care îmi pare o deformaţie profesională franceză şi germană, este obsesia cadrului producţiei intelectuale; cadru în sensul de clasă socială, de resurse economice, contacte umane, educaţie etc. Iar ideea că ceea ce trebuie în primul rând explicat este poziţia intelectualilor din punctul de vedere al mişcărilor sociale, economice, intelectuale, culturale, profesionale, universitare etc. a devenit o obsesie. În acest sens s-au scris câteva cărţi foarte interesante: Naşterea intelectualilor.

1880-1900 a lui Cristophe Charles, istoric francez, Sartre şi timpurile moderne de Annie Cohen-Solal, un studiu despre lumea închisă a anilor '40-'50, şi exemplele ar putea continua.

Aici ideile şi forma, conţinutul, ca să zic aşa, al creaţiei intelectuale dispar complet şi studiul culturii devine studiul contactelor umane: cine pe cine cunoştea, cine pe cine a influenţat, cine cu cine a trăit în timp ce a scris, cine ce a citit, de ce a făcut cineva ceea ce a făcut etc. Istoria ca disciplină, istoria ideilor, istoria culturii, istoria intelectualilor au ajuns în Europa occidentală dependente mai degrabă de unele explicaţii sociologice reziduale decât de scrieri. În Statele Unite, totul a fost întors pe dos de promotorii curentului new historicism. Nu e vorba despre o reacţie din interiorul disciplinei istoriei, ci de o dublă reacţie împotriva unei tradiţii mai vechi de critică textuală şi a unei

preocupări mai recente, postmoderniste, pentru evacuarea textului şi a autorului. Ceea ce face new historicism - simplificând lucrurile - este să readucă istoria în cadrul criticii literare şi culturale, dar pe post de simplă servitoare. Istoria devine astfel un context maleabil pe care îl introduci ori de câte ori e util, ca o culoare de fundal în cinematografie. Deci istoria e mulţimea de figuranţi pe fundalul căreia joacă starurile aflate în prim-plan.

Ea devine, însă, problematică, pentru că serveşte întotdeauna unui scop anume, sprijinind un anume argument literar privitor la Shakespeare, Racine sau, mai puţin, la romanul secolului al XIX-lea. Şi acel argument provine în mod natural din tradiţia de suspiciune modernistă şi postmodernistă. Nu mai putem citi Fedra aşa cum o citeam înainte, n-o putem citi decât dacă înţelegem ce se petrecea în politică la curtea Franţei în anii 1630-'40-'50. Şi odată ce am înţeles aceste lucruri, nu mai avem de ce citi Fedra, pentru că piesa nu reprezintă altceva decât această colecţie de detalii, restul sunt jocurile de cuvinte ale lui Racine. A apărut sentimentul că literatura a fost istoricizată, bine localizată, lipsită de frumoasele ei ornamente exterioare. Adepţii new historicism-ului susţin că istoricii nu-şi pot citi propriile materiale suficient de subtil. Pentru că istoria oferă un material vast care se poate interpreta folosind tehnici literare şi critice. Să luăm ca exemplu Revocarea Edictului de la Nantes din 1685, prin care se stipula că protestanţii nu-şi mai pot practica liber cultul în Franţa. Textual, momentul este interesant pentru motive pe care nu avem acum timp să le dezvoltăm. Dar el devine un produs literar ce poate fi analizat şi explicat în cadrul propriei sale istorii textuale mai degrabă decât ca produs politic - să spunem, un produs al politicii externe a lui Ludovic al XIV-lea. În sens opus, piesele lui Racine sau Shakespeare, mai cu seamă Furtuna, care au fost foarte vulnerabile la efectele new historicism-ului, încetează să mai fie un produs literar interesant şi devin o serie de metafore şi relaţii care pot fi dezvăluite la o analiză a situaţiei din secolele al XVI-lea, al XVII-lea.

Mircea Mihăieş: Există o legătură posibilă între efectele - poate efectele secundare - ale new historicism-ului şi încercările recente de a rediscuta canonul? Pentru că ceea ce s-a spus despre Racine este valabil şi pentru Shakespeare, mai ales în piesele istorice.

Tony Judt: Vă referiţi la Statele Unite?

Mircea Mihăieş: Da.

Tony Judt: Problema dezbaterilor privitoare la canon e aceea că ele iau forme mult prea diverse. Pe de o parte, se discută pur şi simplu ce cărţi trebuie incluse, iar la cealaltă extremă, se discută dacă ar trebui sau nu să mai existe vreun canon.

Mircea Mihăieş: Totul a început ca o simplă discuţie academică pentru a se transforma, apoi, într-o încercare ideologică de a rediscuta cultura.

Tony Judt: Aici trebuie sesizate mai multe aspecte. Am să încerc să le clarific, chiar dacă sunt cam încurcate. Primul aspect se referă la istoria criticii

literare în America şi, pe alte coordonate, peste ocean. Este vorba de îndepărtarea de ceea, în anii '50, se numea „noua critică”, interpretarea strict textuală, a poeziei mai ales. În anii '60 această tendinţă a ieşit din modă şi a fost înlocuită de lingvistica structuralistă, prin intermediul căreia s-a ajuns la critica postmodernistă. Ideea de bază în analiza unui text este scoaterea din context, deconstrucţia lui - pentru că nu are nici un sens inerent sau pentru a găsi acest sens. Acest curent a funcţionat în paralel cu un altul, caracterizat prin interesul pentru istoricizarea textului. Aceasta e noua dezbatere a anilor '60. În „Proust contra Sainte-Beuve” se reia aceeaşi dezbatere, dar mult mai complexă. În anii '60, cei care identifică analiza culturii cu istoricizarea sau contextualizarea şi cei care consideră deconstrucţia o metodă necesară stau faţă în faţă.

La această situaţie conflictuală se adaugă alte două tendinţe critice occidentale. Una dintre ele, tendinţă critică post-saizecistă, constituie începutul scepticismului privitor la predarea culturii tradiţionale. Acest lucru s-a întâmplat fie datorită credinţei că ea nu mai poate fi predată, fie datorită opiniei politice că nu mai trebuie predată, fie, după schimbările din anii '60, datorită ideii că studenţilor trebuie să li se ofere un calup ordonat de opţiuni, fără să li se influenţeze însă alegerea. Ca urmare, au existat dezbateri violente pro şi contra formării unui canon standard, care să le permită, totuşi, studenţilor, câteva alternative; studenţii puteau citi, adică, Chaucer sau Jane Austen, dar nu erau obligaţi s-o facă, putând la fel de bine să se ocupe de muzica rock. Există însă şi un aspect politic separat, mult mai american în esenţă, şi care nu se referă la ce ar trebui să fie canonul, ci la acel cineva căruia ar trebui să-i aparţină. De ce nu ar exista un canon al populaţiei de culoare, al femeilor, al hispanicilor - nu mă refer la spanioli, ci la latino-americani -, al Caraibelor? Toate acestea devin dezbateri politice par littérature anteposée, cum s-ar spune.

În acest sens, canonul reprezintă doar o serie de simboluri ale argumentelor de ordin politic sau metodologic. Cred că cealaltă jumătate a dezbaterilor referitoare la canon - cea de natură pedagogică - este cea reală, că majoritatea argumentelor în favoarea canonului pornesc de la o premisă care nu mai este valabilă. Într-o ţară cu o cultură unificată, aceeaşi pentru o întreagă generaţie, toţi tinerii îşi vor fi format, până la etapa universitară, un fel de hartă mentală unică, întinzându-se - pentru cultura anglo- -saxonă, să zicem - de la Chaucer la James Joyce, grosso modo.

Mircea Mihăieş: Beowulf nu?

Tony Judt: Ba da, numai că Beowulf a murit demult. Să fim mulţumiţi dacă se începe cu Chaucer. În învăţământul universitar, da, însă acum vorbim despre licee. În şcoli canonul era luat de bun şi se mergea cu el până la capăt. Acelaşi lucru se întâmplă şi în Franţa, unde trebuie să începi întotdeauna cu canonul. Problema, în cazul francezilor, e unde începe acest canon, dar nimeni

nu se îndoieşte că momentul de vârf îl reprezintă secolul al XVII-lea, cu extindere până în secolul al XVIII-lea şi al XIX-lea. În Statele Unite această regulă nu mai este valabilă, pentru că studenţii nu vin la facultate cu un canon unic imprimat în memorie. Şi întrebarea e: învăţământul universitar trebuie să-i înveţe pe elevi canonul sau să-i înveţe să analizeze critic? Dar ce să analizeze din moment ce ei nu cunosc acest canon? Aşa că întrebarea devine: trebuie pur şi simplu să-i înveţi să pună întrebări şi să le dezvolţi spiritul critic sau trebuie, mai întâi, să le oferi o serie de date pe care ei să le analizeze mai târziu în facultate? Şi, de aici, o chestiune total diferită, doar în mod accidental tangentă cu literatura şi cultura şi care se referă la condiţia intelectualului occidental după declinul marxismului. Începând cu anii '70, în universul real al politicii, nu mai avea nici un sens pentru universitarii de stânga să vorbească despre marxism decât dacă funcţionau în cercuri închise ermetic.

Dar mai există şi sentimentul că menirea universităţii este aceea de a se posta pe poziţii diametral opuse curentului dominant. În absenţa politicii ideologice, unde marxismul oferea vocabularul esenţial pentru asemenea divergenţe, se formează o nouă ideologie, literară şi culturală, a opoziţiei. Vorbesc acum din propria mea experienţă: am fost timp de trei ani decanul Facultăţii de Ştiinţe Umaniste al Universităţii New York şi multora dintre colegii mei mai tineri care predau ştiinţe umaniste li se părea că meseria lor este una esenţialmente politică. Este, de fapt, politica opoziţiei culturale. Ei trebuie să se opună speculaţiilor culturale, canonului, normelor educaţiei tradiţionale, pentru că aceasta este forma de activism politic la care au acces în mediul universitar. Şi, bineînţeles, în urma dezvoltării limbajului conflictului de clasă, se poate vorbi de un conflict cultural. Vocabularul devine tiradă, conflictul nu mai are loc pe străzi sau în fabrici, ci în cărţi, pentru că oamenii scriu, gândesc şi vorbesc în acest spirit.

Mircea Mihăieş:. În liceu?

Tony Judt: Este o întrebare bună. E ca într-o experienţă medicală, în care mai întâi injectezi virusul, apoi antidotul.

Mircea Mihăieş: De altfel, aceasta nici nu seamănă cu o discuţie. Este mai degrabă o confruntare în plan strict teoretic între universitari.

Tony Judt: În această discuţie, mă aflu într-o poziţie similară cu cea a istoricului de idei. Pot să mă angajez într-o idee sau pot să-i descriu istoria. Până acum v-am descris istoria, dar dacă mă angajez, lucrurile se complică. Acesta este unul din aspectele neplăcute ale predării într-o universitate americană. De ce nu se predau asemenea lucruri în liceu? Pentru că într-o societate multiculturală precum cea americană prea multe lucruri ar trebui predate neapărat. Sunt prea multe microculturi care trebuie incluse în programă: cultura aborigenă, neagră, hispanică, culturile asiatice, cele albe, cărora trebuie să li se acorde un statut egal, aşa că nu trebuie să se insiste asupra uneia mai mult decât asupra celorlalte. Apoi este problema a ceea ce se

cheamă gendered methodology, care nici nu ştiu cum s-ar putea traduce în franceză. Dar, atenţie! Faptul că termenul este intraductibil este un semn bun, după ce va fi tradus vom avea motive de îngrijorare. În învăţământul preuniversitar, se pune problema educării libere faţă de concepte precum homosexualitatea sau lesbianismul. Nu toţi profesorii cred în ceea ce fac, dar sunt obligaţi să petreacă o groază de timp discutând asemenea lucruri. În al doilea rând, se pune problema orientării spre matematică, ştiinţe exacte şi computere chiar şi a celor care nu manifestă înclinaţii spre această zonă. În consecinţă, în şcolile americane rămâne puţin loc pentru ştiinţele umaniste înaintea vârstei de 18 ani. Şi vorbim despre o naţie în cazul căreia un procentaj foarte mare de tineri optează pentru facultate la 18 ani. Deci se presupune că tinerii vor fi instruiţi în învăţământul universitar. Nu se întâmplă ca în Anglia, Franţa sau Germania, unde tinerii pun punct educaţiei la un moment dat şi până la acest moment se presupune că ei trebuie să fie deja bine instruiţi. Majoritatea colegiilor americane pornesc de la premisa că programa literară va fi predată mai temeinic aici, unde vor ajunge oricum cei mai mulţi dintre tineri, aşa că aceasta va compensa lacunele din învăţământul preuniversitar. Însă nu poţi perfecta ceva ce a lipsit cu desăvârşire, aşa că primii paşi trebuie, totuşi, făcuţi înainte.

Mircea Mihăieş: Un personaj dintr-o comedie românească spune la un moment dat: „Eu ridic această chestiune şi tot eu o resping”. Deci trebuie să faci simultan două lucruri inutile.

Tony Judt: Mai rău: mă prefac că ridic această chestiune ca s-o pot respinge. Asta se întâmplă, de fapt.

Mircea Mihăieş: Voi ridica această chestiune, dar, mai întâi, o resping. Dar să ne întoarcem la Europa Centrală.

Tony Judt: Studiile culturale sunt o problemă, chiar şi în Anglia, pentru că au devenit un fel de alternativă interdisciplinară la un gol, la unele discipline sensibile politic, precum istoria sau critica literară. Studiile culturale au apărut în Anglia în anii '60, la Universitatea din Birmingham, fondate de câţiva sociologi marxişti disidenţi care îşi propuneau să predea ceea ce acum am numi new historicism.

Mircea Mihăieş: Pentru eliminarea tradiţiei.

Tony Judt: Pentru a insista asupra necesităţii integrării cunoştinţelor culturale într-o atitudine critică faţă de context. Cel mai celebru cercetător în acest domeniu a fost Raymond Williams, autorul volumului Cultură şi societate, o carte despre legătura dintre revoluţia industrială şi literatura engleză din secolul al XIX-lea, carte care a devenit un model pentru studiul dezbaterilor culturale. Nu cred că poate fi aplicată în studiul culturii din Europa Centrală. În acest caz mult mai interesantă şi mai utilă ar fi metodologia istoriei intelectuale, pentru că dezbaterea dintre new historicism şi istoria intelectuală se bazează tocmai pe localizarea şi relaţionarea unor forme distincte de

producţie culturală, eseuri, romane, poeme etc., produsele aceluiaşi moment sau ale mai multor momente diferite, dar ale aceluiaşi spaţiu. Pare o dezbatere metodologică mult mai interesantă. Şi ar trebui să se poată spune ceva, de pildă, despre teoria generaţiilor.

Tinu Pârvulescu: De fapt, acesta ar fi un alt canon.

Tony Judt: Dar şi cu un singur canon, problema e ce anume incluzi în el.

Mircea Mihăieş: Cred că cel mai corect ar fi să se spună: avem un canon, dar îl ignorăm. Aşa că inventăm altul.

Tony Judt: Deci ce este canonul?

Tinu Pârvulescu: Noi încercăm să ne apropiem de un canon central-european: cei mai reprezentativi romancieri, de pildă, pentru o generaţie, o epocă. Îi abordăm separat de tradiţia lor naţională.

Tony Judt: Dar trebuie să plătiţi pentru această abatere.

Tinu Pârvulescu: Da, suntem conştienţi.

Tony Judt: Mă întreb cum vă descurcaţi într-o asemenea încercare.

Tinu Pârvulescu: Aceasta este principala problemă. În primul rând, luăm în considerare criteriul estetic. Toţi aceşti scriitori sunt promovaţi în spaţiul literaturii lor naţionale. Apoi intră în joc criteriul geografic. Un altul este, până la un punct, tradiţia habsburgică, dacă sunt sau nu tributari moştenirii austriece. Acestea sunt criterii obiective; nu cred că, la ora actuală, ele sunt adunate laolaltă într-o metodă cu sens şi scop precis. Un alt criteriu pe care l-am luat în considerare a fost modul în care autorii reflectă acest spaţiu în operele lor. Apoi, există un set de valori care ar putea fi numite central- -europene, şi ne interesează modul în care textul, temele, intriga etc. sunt legate de aceste valori şi le promovează.

Tony Judt: Pot să pun o întrebare? Incep prin a-mi mărturisi simpatia faţă de acest proiect şi principiul său organizator. Dar îi văd şi neajunsurile. Mi se pare un proiect circular. Incepeţi cu un set de criterii geografice şi istorice pentru Europa Centrală şi cum este ea definită prin moştenirea habsburgică, dar pentru că acest imperiu a fost real, nu o abstracţiune, veţi avea un set de opere care prin definiţie îşi vorbesc una alteia datorită acestei legături. Nu aţi specificat însă care sunt aspectele distinctive ale acestor opere. Să presupunem că vin de pe lună, sunt foarte instruit în probleme de literatură, dar nu am nici cea mai vagă idee despre harta Europei. Aş recunoaşte în aceste opere pe care le-aţi ales teme similare, ar fi ele şi pentru mine la fel de evidente ca pentru voi?

Tinu Pârvulescu: Este o întrebare foarte dificilă. Nu cred că se poate da un răspuns pe loc. El va veni doar la capătul muncii noastre de cercetare. Este foarte riscant să spui că un lucru sau altul este specific lăsând la o parte o serie de elemente extrem de importante.

Tony Judt: Cred că acest exerciţiu este valid din punct de vedere ontologic. Cred, însă, că criteriile ar trebui să fie mai subtile şi mai maleabile.

Dacă vorbiţi în special de scriitorii de limbă germană, cred că trebuie luată în considerare o analogie cu cultura evreiască, legată inevitabil de sfera germană, de filosofia germană, de dezvoltarea stilurilor literare germane. Mulţi dintre autorii evrei scriu în germană, aceasta este una din lumile multiple în care trăieşte, de pildă, Karl Kraus. Este, evident, o lume evreiască, dar este şi lumea Vienei dintr-o anumită epocă, lumea monarhiei habsburgice care se prăbuşeşte, lumea unei anumite tradiţii autocritice a Europei Centrale, care se urăşte pe sine şi se pune între paranteze, dar, în acelaşi timp, e lumea unei scrituri germane pline de fermitate. Acestea nu sunt contradicţii, sunt mulţimi care se intersectează. Cred că există foarte puţine excepţii.

Cineva precum Konrad Gyorgy, de pildă, însă el este atât de preocupat de lumea distinctă a opoziţiei intelectuale din Budapesta la un anumit moment istoric, încât rămâne produsul pur al unei etape din viaţa intelectuală post-habsburgică, neocomunistă din Europa Centrală şi, de aceea, cu o şansă redusă de succes peste 50 de ani. Dar un Danilo Kis va rămâne interesant şi peste 50 de ani, el fiind produsul unui număr de identităţi culturale care se întrepătrund. Să vă dau un alt exemplu: Kundera, scriitor tipic central-european - poate da, poate nu. Dacă s-ar fi făcut un sondaj de opinie printre disidenţii cehi şi scriitorii cehi care scriau pe ascuns la 1975, cine ar fi ieşit personajul cel mai neagreat? Milan Kundera - cap de listă. Într-un interviu celebru, Vaclav Havel declară subtil că domnul Kundera nu este „de-al nostru”. Ce este, atunci, domnul Kundera? Este - sau a devenit - un intelectual francez.

Daciana Branea: Şi, practic, în ultimele romane şi-a schimbat cu totul zona de interes. În ultima carte, acţiunea se petrece la Paris şi la Londra.

Tony Judt: Dar chiar şi în scrierile anterioare, care sunt o serie de dezbateri asupra Europei Centrale, se simte intelectualul francez de dincolo de autorul central-european. Europa Centrală este văzută din perspectiva dezbaterilor pariziene. E vorba de o ironie grandioasă, nu de cea măruntă, tipică atâtor alţi scriitori cehi ai epocii. Kundera este interesant, dar unul din motivele pentru care are un asemenea succes la public este faptul că el însuşi a făcut parte din acest public şi a putut privi subiectele respective din exterior. Aşadar, Europa Centrală, ca entitate culturală, va depinde întotdeauna de relaţia sa cu alte spaţii. Nu cred că poate fi definită în izolare.

Mircea Mihăieş: Cred că aveţi dreptate, pentru că, în mod tradiţional, Kundera era considerat cel mai central-european dintre scriitorii central-europeni şi, în acelaşi timp, unul din puţinii care au avut grijă să se detaşeze de identitatea central-europeană. Cred că şi titlurile ultimelor sale romane au fost foarte atent alese. Nemurirea este opusul morţii, dar, în acelaşi timp, înseamnă nemişcare. Ultimul roman, Identitate, vorbeşte de o identitate complet nouă şi ştim cu toţii că autorul său era foarte atent la orice fel de delimitări.

Tony Judt: Contra-exemplul ar fi Havel. Nu mă refer la Havel ca preşedinte, ci la Havel cel dinainte de 1989. El a ales să rămână pe poziţie. Ar fi putut pleca din ţară - erau mulţi cei care ar fi vrut să-l vadă plecat -, însă a rămas. E un martir, dar nu asta vroiam să scot în evidenţă. Scrisul lui Havel este tipic central-european, cu lipsurile şi plusurile sale. Una dintre trăsăturile cele mai interesante e un fel de melancolie post-heideggeriană faţă de modernitate - de modernitatea tehnică, de tehnologie. Un exemplu celebru este ideea referitoare la soluţionarea poluării. Ideea că Occidentul a exportat marxismul în Estul care apoi l-a abătut asupra Europei Centrale nu rezistă din punct de vedere istoric, dar este una din ideile tipic central- -europene: am fost prinşi la mijloc în menghina modernităţii. Asta l-a făcut pe Havel foarte vulnerabil faţă de critica liberală. Havel pare atras de critica societăţii liberale, o vede ca pe un construct prea individualist etc. Ceea ce derivă din tradiţia central-europeană, germană, dar nu numai. Iată de ce, în cele din urmă, dacă Havel nu ajungea preşedinte, influenţa lui ar fi scăzut, în comparaţie cu cea a lui Adam Michnik, de pildă, care este mult mai sofisticat în modul de gândire politic şi mai puţin central-european atunci când vorbeşte de Polonia.

Daciana Branea: O să vă pun o întrebare-clişeu, dar modul în care veţi răspunde mă interesează într-adevăr: care sunt, în opinia dumneavoastră, principalele caracteristici ale Europei Centrale ca entitate culturală?

Tony Judt: Am mai încercat o dată să răspund la această întrebare şi n-am reuşit. Să încerc: într-o formă sau alta, ironia. Ironia central-europeană este una istorică, pe când o altă tradiţie literară esenţialmente ironică aşa cum este cea engleză are un conţinut moral. Iris Murdoch, de pildă, cultivă ironia din plin, dar ea apare la nivelul relaţiilor umane, al reacţiilor. Ironia central-europeană apare în relaţia individului cu trecutul, cu autoritatea, statul, reprezentantul comunităţii, o relaţie întotdeauna nesatisfăcătoare şi o sursă de comedie sau tragedie. Toate acestea sunt străine tradiţiei occidentale în ansamblu. O a doua trăsătură ar fi pesimismul. Există momente de pesimism în literatura franceză de la sfârşitul secolului al XIX-lea, dar pesimismul nu este o caracteristică a ceea ce numim literatură franceză - sau este una de ordin secund. A treia e mai greu de depistat, pentru că ţine de formă, nu de conţinut: foiletonul, eseul scurt sau mediu, nuvela foarte scurtă care transmite un sentiment moral unitar într-o naraţiune de doar câteva pagini. Nu se dezvoltă într-o naraţiune complexă, dar este mai mult decât un eseu. Nu e unica formă de scriere central-europeană, dar este mult mai bine dezvoltată decât în alte literaturi. Nu există un echivalent anglo-american şi doar foarte puţine urme în literatura germană; pare o trăsătură tipică literaturii central- -europene.

Partea cea mai importantă a răspunsului meu ar putea părea incorectă, dar cred că se referă la un aspect esenţial. Literatura şi cultura central-europeană sunt marcate de acelaşi fenomen ca şi cultura evreiască: obsesia autodefinirii. Nimeni nu ar întreba în mod normal care sunt caracteristicile

literaturii franceze, engleze sau germane. Dar în cazul celei central-europene, întrebarea se repetă obsesiv, pentru că există în cultura acestui spaţiu o combinaţie ciudată între o mare siguranţă intelectuală şi o mare nesiguranţă identitară. Este o zonă de maximă energie intelectuală - idei, dezbateri şi invenţii -, dar, în acelaşi timp, o zonă care nu a fost niciodată sigură că există ca atare. O foarte lungă tradiţie de producţii culturale, religioase şi intelectuale stau mărturie. Obsesia autodefinirii a existat întotdeauna în Europa Centrală, şi această obsesie este măsura de bază a culturii central-europene. Toate acestea au o explicaţie istorică. Nimeni nu s-a gândit la Europa Centrală până prin 1818 - poate cu excepţia lui Josef al II-lea, care a făcut-o din motive administrative. Şi după 1918 aproape nimeni nu s-a mai gândit la Europa Centrală pentru multă vreme. Aşa că nostalgia pentru ideea însăşi de Europa Centrală este perfect îndreptăţită, pentru că acesta a fost un moment de vârf al culturii europene, care a avut o durată mult prea scurtă. Şi care nu era recunoscut ca atare în epoca de strălucire - acesta este un alt aspect important. E ca atunci când trimiţi rachete pe lună - nu trebuie să vizezi luna, pentru că astfel o ratezi. Acelaşi lucru se întâmplă şi cu Europa Centrală: n-o poţi descrie în sens clasic, literar, cultural, pentru că o asemenea reprezentare ar rata elementele sale definitorii. Iată, de exemplu, un autor ca Josef Roth - nu atât în romane, cât în scrisori - care, privind în urmă la Imperiul Habsburgic, are o nostalgie tipic evreiască pentru lumea veche.

Cornel Ungureanu:.Stefan Zweig.

Tony Judt: Zweig, exact. Dar în acea epocă această nostalgie nu se făcea încă simţită. E vorba de o calitate retrospectivă a central-europenităţii. „Sunt ceea ce am fost; sunt dorinţa de a fi din nou ce am fost şi conştiinţa faptului că aceasta nu mai este posibil.” Europa Centrală a avut aşadar totdeauna sentimentul de a se fi pierdut încă înainte de a realiza că se găsise pe sine.

Mircea Mihăieş: Aceasta este originea tuturor nevrozelor.

Tony Judt: Dumeavoastră aţi spus-o, nu eu. Să facem o comparaţie. Există două mari centre ale culturii moderne în Europa: Paris şi Viena. Parisul a ştiut întotdeauna că este centrul culturii moderne, se descria ca atare, organiza expoziţii internaţionale care o dovedeau etc. Poate că e fin de siècle, dar e debutul Parisului. În Parisul anului 1900 te afli exact unde trebuie dacă vrei să trăieşti în inima modernităţii. Viena nu a avut niciodată acest sentiment. L-aţi citit pe Schorske, ştiţi că în Viena sfârşitului epocii lui Franz Josef produsele culturale distinctive - în arhitectură, muzică, artă plastică, jurnalism sau literatură - nu sunt legate între ele ca părţi ale unei culturi unitare, sunt antagoniste, au forme şi funcţii foarte diferite. Doar retrospectiv le vedem ca purtând semnele ciudatei identităţi a modernităţii crepusculare. Dar ar fi anacronic să spui că Viena era o capitală culturală recunoscută în Europa Centrală a anului 1900. Nici chiar membrii individuali ai acestei comunităţi nu o vedeau aşa, oameni precum Karl Kraus, de pildă. Kraus a recunoscut că scria

despre amurgul unui imperiu paradoxal şi urât de el, dar nu-şi pusese niciodată problema că, peste 30 de ani, va deveni produsul pur al culturii pe care încercase s-o submineze. Deci trăsătura ironică, autodestructivă a central-europenităţii este de asemenea importantă. Majoritatea central-europenilor din generaţia mea pe care i-am cunoscut - poate şi fiindcă erau maghiari, iar acesta este un defect clasic al Budapestei, dar erau şi vienezi printre ei - făceau efortul de a te convinge de importanţa ideii central-europenităţii în timp ce încercau să o demoleze. Nu pot găsi nici un exemplu similar într-o altă parte a lumii. N-a fost cel mai bun răspuns la această întrebare, dar încerc să schiţez un tablou.

Mircea Mihăieş: Veţi ajunge un fel de Monsieur Jourdain al modernităţii.

Tony Judt: De acord. Vorbesc despre proza central-europeană fără să o cunosc. Pe de altă parte, nu e nimic rău în inventarea sau reinventarea unui concept ca acela de Europa Centrală. Intreaga fizică modernă este un limbaj inventat. Nu se ştie ce se întâmplă de fapt în interiorul unui atom. Se foloseşte pur şi simplu o serie de metafore lingvistice care ajută la formarea unei imagini matematice explicative. La fel se întâmplă şi cu Europa Centrală. Nu intru în detalii, pentru că nu mă pricep, dar Europa Centrală este asemenea unui limbaj de fizică post-heisenbergiană. Este o modalitate convenabilă de a descrie un tip de comportament care nu poate fi explicat altfel, care nu poate fi analizat - să spunem aşa - la microscop. Europa Centrală nu poate fi văzută; se pot vedea doar rezultatele ei culturale, lingvistice, sociologice, arhitectonice. Plimbându-mă prin Timişoara, am observat imediat asemănările cu oraşe din Slovacia, Croaţia, Galiţia şi, evident, Austria. Şi, într-un fel, mă gândesc imediat: „Aha! Europa Centrală!” Nu aş exclama la fel dacă aş vizita Padova, Saraievo sau Strasbourg. Diferenţa este clară, şi la fel stau lucrurile şi în literatură.

Însă, cu toate că aş putea descrie fiecare element separat, nu sunt prea sigur că punerea lor laolaltă ar fi de folos pentru formarea unei imagini coerente. Mi s-a cerut odată să scriu o istorie a Europei Centrale şi am refuzat fiindcă, oricum aş fi scris-o, ar fi părut tendenţios. De ce ai trasat aceste linii despărţitoare aici şi nu dincolo? Este un preţ pe care nu am vrut să-l plătesc. Mi-ar trebui calităţi artistice deosebite ca să duc această treabă la capăt, dar, pentru că nu le am, am refuzat să scriu istoria respectivă. Dacă mă gândesc ce au în comun modelele pe care le folosiţi voi aici, cred că ele depăşesc momentul Imperiului Habsburgic. Toţi aceşti autori de care vorbiţi au trăit într-un spaţiu care a fost cândva austriac. Există o serie de preocupări specifice, însă ele variază în timp: pe de o parte, Europa Centrală între 1880 şi 1920, pe de alta, Europa Centrală de după 1968. Europa Centrală se schimbă în timp, nu rămâne aceeaşi, ca în spaţiu. Nu ştiu dacă dezbaterile din ultimii 15 ani pe tema Europei Centrale ar însemna ceva pentru cititorii avizaţi ai Vienei

sau Budapestei anului 1900. Pentru că ceea ce este crucial pentru o asemenea înţelegere este tocmai ce s-a întâmplat în această zonă între timp.

Aşadar, un alt element definitoriu al culturii central-europene este istoria recentă. Acesta este, cred, unul din motivele pentru care este greşit să consideri că Viena actuală face parte din Europa Centrală în sensul înţeles de acest grup de cercetare. Pot să spun asta din propria mea experienţă, pentru că am petrecut doi ani la Viena. Viena are calităţile şi defectele ei. Nu este central-europeană în sensul vizat de voi. Este central-europeană din punct de vedere istoric, dar starea de spirit - cultural şi politic vorbind - a fost alterată radical de două evenimente majore. Unul este ceea ce s-a întâmplat între 1938 şi 1945, iar celălalt - ceea ce nu s-a întâmplat după 1954, când a plecat armata rusă. Austriecii - vienezii, de fapt, ei sunt relevanţi în această discuţie - nu au trăit momentul ocupaţiei sovietice, deci versiunea sovietică a unui guvern dictatorial. Ei au doar o legătură amnezică cu nazismul, ceea ce îi face să se arunce în braţele Europei Centrale din motive greşite. Vienezii dintr-o anumită generaţie v-ar spune: „Noi aparţinem Europei Centrale; nu suntem prusaci, nu suntem germani. Ei sunt prusaci, ei sunt germani, ei au fost nazişti, asta e istoria lor. Istoria noastră este Mitteleuropa, Zentraleuropa”. Gândiţi-vă la Viena 1900, nu la Viena 1938-'39, la mulţimile entuziasmate de discursul lui Hitler. Gândiţi-vă la toţi acei minunaţi scriitori evrei care trăiau aici în 1900. Relaţia Vienei cu Europa Centrală este una nevrotică... Zagreb-ul sau Triest-ul sunt mult mai central-europene decât Viena.

Iată că intrăm şi într-un alt fel de discuţie despre Europa Centrală. Există în acest spaţiu amintiri central- -europene şi amintiri ne-central-europene. Varşovia nu e central-europeană, şi asta nu doar datorită graniţelor geografice, ci datorită efectelor acestei geografii, datorită legăturilor cu Rusia, mult mai complicate şi mai antagonice decât s-ar părea, mult mai strânse decât în cazul oricărui alt stat central-european. Îmi amintesc o discuţie foarte interesantă care a avut loc la Londra prin 1942 între Benes şi un reprezentant al guvernului polonez în exil în timpul celui de-al doilea război mondial. Vorbind despre relaţiile postbelice cu Rusia, Benes era convins că cehii vor avea o relaţie mult mai strânsă cu Uniunea Sovietică, ceea ce nu putea fi chiar atât de rău, fiindcă aveau multe elemente în comun, mai ales din punct de vedere cultural şi apoi. să ne amintim de München. Polonezul e uimit: „Imposibil, asta ar însemna sfârşitul Cehoslovaciei, nu vă daţi seama ce înseamnă o relaţie foarte strânsă cu Rusia? Voi, central-europenii, credeţi că orice imperiu înseamnă Franz Josef.” Acum ştim că imperiul rus a însemnat Iosif Stalin şi cunoaştem diferenţa dintre cele două istorii. Este o diferenţă esenţială şi cred că deosebirile se observă şi în cazul literaturii.

Daciana Branea: A modificat plecarea evreilor cu ceva spiritul central-european? Intreb asta pentru că Milan Kundera scria într-un eseu - citez - că evreii sunt „sarea şi piperul” Europei Centrale.

Tony Judt: Dacă o duci greu, poţi găti şi fără sare şi piper. Cred că, în acelaşi eseu, Kundera insistă: „Noi, cehii, suntem evreii Europei” - sau ceva asemănător, prin care se înţelege că interesele cehilor sunt absolut universale, cam ca în cazul servitorilor civili ai lui Hegel sau proletarilor lui Marx. Kundera consideră că interesul cehilor coincide cu interesul universal al omenirii. În acest sens, spune el, cehii au devenit evreii Europei Centrale.

Daciana Branea:.înainte ca toţi central-europenii să devină evreii Europei.

Tony Judt: Aici avem o problemă. Acest concept variază foarte mult de la o zonă la alta. Ar fi foarte greu să convingi pe cineva în Viena cu acest argument. Dacă locuieşti la Viena, realizezi că a devenit un oraş mixt: foarte mulţi oameni s-au mutat în capitală după cel de-al doilea război mondial, mai ales din provinciile sudice, ocupând cartierele populate înainte de evrei. Burghezia vieneză - generaţia vârstnică - nu pierde nici o ocazie să se plângă de consecinţele dezastruoase ale plecării evreilor. În locul lor au venit tot felul de bădărani, care vorbesc o germană îngrozitoare. Aşadar, plecarea evreilor este un eveniment nefericit. Absenţa lor înseamnă, într-adevăr, o schimbare culturală radicală şi, din nou, paradoxală. În 1910, la întrebarea: „Care este problema Europei Centrale?”, mulţi central- -europeni ar fi răspuns: „Evreii”. Acum, cei care se autodefinesc drept central-europeni răspund: „Absenţa evreilor”.

Povestea evreilor e mult mai lungă şi mai complicată, lăsând la o parte Holocaustul. Hitler a rezolvat - ajutat puţin şi de Stalin - una din problemele majore ale Europei Centrale. Aceste probleme erau legate în primul rând de interferenţele culturale extrem de complexe, care au generat, în perioada interbelică, o vulnerabilitate sporită a minorităţilor faţă de represiunile politice sau economico-legale. Hitler a rezolvat pe loc această situaţie: a scăpat mai întâi de evrei. După război, ca represalii, germanii au trebuit să dispară din zonă, polonezii au fost regrupaţi, au apărut noi graniţe şi, astfel, multe elemente specifice spaţiului central-european au dispărut. Şi continuă încă să dispară.

Între 1945 şi 1965 (sau chiar 1970), să zicem, dacă începeai o discuţie despre Europa Centrală, nimeni nu înţelegea la ce te referi. Şi mă gândesc la oamenii din această zonă, nu la occidentali sau la sovietici. Un oraş ca Cernăuţiul era prin excelenţă o comunitate multiculturală: polonezi, români, evrei etc. Dar această situaţie dispare. Păstrând proporţiile, acelaşi lucru se întâmplă în toate oraşele de dimensiuni medii din Europa. Conflictul interetnic sau toleranţa - depinzând de tipul de exploatare sau de cooperare - reprezintă aspecte specifice ale spaţiului central-european, aflate astăzi în curs de dispariţie. Absenţa evreilor nu constituie neapărat cheia acestei transformări, dar e cea mai cunoscută metaforă a ei. Altceva mă intrigă pe mine, dar explicaţia o să v-o cer vouă. În epoca sa istorică Europa Centrală se definea prin marile ei oraşe şi oraşele de provincie. Graniţa nu demarca ţări sau etnii, ci

oraşul de sat. Ce-i drept, aceasta nu e o trăsătură exclusiv central-europeană. În Franţa, de pildă, a existat mereu o prăpastie între Paris şi provincii. Insuşi cuvântul provincie e încărcat de sensuri peiorative. Încă din secolul al XIII-lea, provincialul era considerat un prost. Ţăranul este o figură admirabilă, reprezintă rădăcinile franceze, dar provincialul e ridicol pentru că aspiră să devină parizian. Deci opoziţia oraş (sofisticat) - provincie (înapoiată) depăşeşte limitele Europei Centrale. Şi totuşi, comparând Budapesta cu provincia maghiară, Viena - chiar aşa cum se prezintă ea la ora actuală - cu provincia austriacă, diferenţa îmi pare evidentă: avem, pe de o parte, complexitatea marelui oraş, pe de alta, lipsa complexităţii în provincie. Orăşelul, comunitatea rurală înapoiată sunt elemente specific central-europene. Această extremă nu există în Europa Occidentală.

Mircea Mihăieş: Pe acest fond, putem considera legătura dintre centru şi margine ca generatoare de identitate?

Tony Judt: Da şi nu. Să fim atenţi la tipul de identitate pe care îl generează. Să luăm exemplul Italiei. Italia nu are un centru; Roma e capitala, dar nu şi centrul Italiei, cu excepţia domeniului strict administrativ. Identitatea italiană este o chestiune pur regională: piemonteză, milaneză, florentină, toscană, veneţiană etc. Până la un anumit punct, acelaşi lucru se poate spune şi despre Germania, unde Berlinul nu înseamnă nimic din punctul de vedere al identităţii culturale pentru majoritatea oamenilor de dincolo de Poarta Brandenburg. Cred că relaţia centru-periferie poate genera identităţi doar în culturile centralizate. Acest fapt este valabil pentru Franţa, într-o anumită măsură pentru Marea Britanie şi era valabil pentru Imperiul Austro-Ungar, doar că aici existau centri multipli a căror identitate era determinată - din nou - de marele oraş. Iar aceşti centri sunt susţinuţi prin limbă, economie şi administraţie şi prin relaţia pe care o întreţin cu Viena sau, mai târziu, cu Budapesta. Oraşul, chiar cel de mărime medie, devine, aşadar, un spaţiu vital, nu datorită importanţei sale locale.

Mircea Mihăieş: Ci pentru felul în care era percepută noţiunea de centru.

Tony Judt: Exact. Este vorba de centrul mic care se subordonează centrului mare. Acest aspect e unul prin excelenţă central-european. Şi este, fără îndoială, o poziţie foarte avantajoasă pentru oraşele de diferite dimensiuni.

O altă definiţie posibilă a central-europenităţii, cel puţin din perspectivă istorică, se concentrează asupra culturii urbane de esenţă germană. De exemplu, dacă vizitezi astăzi Slovenia sau Croaţia, îţi dai seama că obsesia central-europeană a Zagreb-ului sau a Liublianei nu se face simţită în afara capitalelor. Oraşele de pe Coasta Dalmată, Split sau Dubrovnik, şi-au format o identitate diferită pentru că nu au aparţinut niciodată în acelaşi fel sistemului administrativ habsburgic, iar legăturile lor cu Italia au slăbit şi mai mult relaţia central-europeană. Triest-ul, în schimb, departe de a se considera un oraş italian de gradul al treilea, se descrie pe sine ca o extensie a Vienei, din punct

de vedere cultural şi chiar lingvistic. Germana se predă aici mult mai mult decât în alte şcoli italiene şi mult mai mulţi elevi vor să o înveţe aici decât, să spunem, la Milano. Şi nu e vorba de legăturile Triest-ului cu Germania actuală, ci de locul ocupat de Austria în trecutul triestin. De aici ajungem la relaţia strânsă cu trecutul pe care o întreţine central-europenitatea. Intrebarea ar fi: poate aceasta să fie, în acelaşi timp, cheia unei legături cu viitorul?

Adriana Babeţi: Să înţelegem că suntem anacronici? Crezi că proiectul nostru are sens?

Tony Judt: Între cultură şi politică există o diferenţă. Iată că ne întoarcem la rolul intelectualului.

Adriana Babeţi: Dar are vreun sens ceea ce facem noi aici?

Tony Judt: Aşa cum e posibil să ai mai multe identităţi sociale şi naţionale, îţi poţi asuma mai multe identităţi intelectuale. Intelectualul are un anumit rol într-un context politic şi un cu totul alt rol într-un context cultural sau pedagogic. Cred că ar fi greşit să privim Europa Centrală ca având un singur rol multifuncţional: în cultură, educaţie, politică, viaţă publică etc. Iată, de exemplu - păstrând proporţiile -, propria mea poziţie intelectuală. Mă consider acum un intelectual newyorkez, dar, în acelaşi timp, nu uit că sunt profesor de istorie. Când predau istoria, nu fac acelaşi exerciţiu intelectual ca atunci când scriu la New York Review of Books. Iar când scriu la New York Review of Books, nu gândesc la fel ca atunci când scriu, într-un mod mult mai angajat, la New York Times. Munca mea profesională nu are nici o legătură cu munca mea gazetărească. Ceea ce nu înseamnă că aceasta din urmă este lipsită de sens: dimpotrivă.

Ce sens are să te gândeşti la Europa Centrală? Cred că voi aţi putea să răspundeţi la întrebare mai bine decât mine, dar am să încerc câteva răspunsuri posibile. Chiar dacă această noţiune nu ar avea nici un loc în viaţa publică românească actuală, e o bună modalitate de a recupera ceva ce a fost uitat şi neglijat prea multă vreme. Cred că munca de cercetare pe această temă nu ar trebui să joace un rol important într-un plan mai larg pentru a fi utilă. Intrebarea este dacă are o funcţie constructivă. Da şi nu. Evident da, din punct de vedere istoric. Acest lucru e foarte adevărat pentru Austria şi chiar pentru Ungaria. Orice proiect care îndeamnă la conceperea identităţilor fără a ţine cont de frontierele statale are sens şi este perfect justificabil în sine.

În al doilea rând, dacă e greu să delimitezi conceptul de Europa Centrală, nu înseamnă că el nu ar fi valabil. Cu cât te străduieşti mai mult să-l defineşti, cu atât îţi scapă mai mult, pentru că nu poate fi definit exact. Mi se pare, de asemenea, foarte probabil ca linia despărţitoare dintre Uniunea Europeană şi restul Europei să nu dispară prea curând. Aşadar, cel puţin în viitorul apropiat, o mare parte din Europa nu se poate identifica Europei-Bruxelles. Şi mi se pare util din punct de vedere politic să ai o gândire internaţionalistă, să nu priveşti doar în direcţia forurilor de la Bruxelles. Unul din pericolele deciziilor care se

iau acum în Occident este adâncirea prăpastiei dintre comunitari şi extra-comunitari. Dacă nu eşti deja în UE, înseamnă că te afli într-un soi de purgatoriu unde te perpeleşti până când, undeva la Bruxelles, sună un clopoţel şi pentru tine. E foarte important să te poţi debarasa de aceste clişee. Unul din aspectele pozitive ale criticilor britanice la adresa UE este faptul că i-a obligat pe englezi să vadă în relaţia cu Europa comunitară mai mult decât o simplă relaţie antagonică sau de cooperare. Şi acesta este şi unul dintre avantajele oferite de ideea de Europa Centrală. E, cel puţin, un exerciţiu de recuperare a memoriei care reprezintă oricând o bună terapie.

Să luăm exemplul Vichy. De ce sunt istoricii francezi atât de obsedaţi de Vichy? E cunoscut faptul că francezii au colaborat într-un număr mare şi au luptat în rezistenţă într-un număr destul de redus. Se ştie că francezii au avut un rol important în deportarea a peste 74.000 de evrei la Auschwitz. Acest lucru nu era, însă, cunoscut cu zece ani în urmă. Şi cei care cunosc aceste lucruri acum sunt încă destul de puţini. Ar fi multe de spus despre modul în care se descoperă unele adevăruri evidente despre trecut. Dar poate că nu sunt eu cel mai în măsură să vorbesc despre asta. Eu consider că trecutul trebuie înţeles pentru a putea construi un prezent mai sănătos. Nu sunt, însă, prea sigur dacă înţelegerea corectă a trecutului ne e de folos şi pentru descifrarea corectă a viitorului.

Dorian Branea: Unde aţi descoperit acest subiect?

Tony Judt: Cred că exact acolo unde vă aşteptaţi: undeva între Praga şi Budapesta.

Mircea Mihăieş: La Bratislava?

Tony Judt: Nu, nu. Mi-am dat seama că tot ce se credea despre Europa Centrală era grotesc de eronat. Nimic din ce se scrisese nu mă ajuta să înţeleg acest spaţiu. Un alt motiv - autobiografic, de această dată - este faptul că începusem să lucrez la un studiu critic despre intelectualii francezi de după cel de-al doilea război mondial, mai ales în atitudinea lor faţă de Europa de Est în anii '44-'46. Am început să descopăr răsăritul Europei prin ignoranţa intelectualilor francezi. Compensam, astfel, eşecurile politice şi morale ale proiectului meu critic. Adică, eu consideram acest spaţiu Europa Centrală, în timp ce ei o numeau Europa de Est. Eu mă concentram asupra Europei Centrale, pentru că ei se concentrau asupra Moscovei. Am început să regândesc Europa pe un tipar opus modelului propus de francezi. Mi-am făcut drum înspre esenţa acestui concept pe ruta Viena-Budapesta-Praga. De unde şi defectele de viziune, pentru că am început să învăţ despre Europa Centrală în locul cel mai puţin autocritic, unde toţi erau obsedaţi de ideea central- - europenităţii.

Asta se întâmpla pe la mijlocul anilor '80. Obsesia se manifesta la inteligheţia acestor trei mari oraşe. Am fost surprins că constat că prietenii mei polonezi o considerau o absurditate. Unul din motivele pentru care nu

agreau această idee era faptul că Polonia are - sau crede că are - o istorie autonomă suficient de însemnată şi nu are nevoie de Europa Centrală ca să-şi creeze o identitate.

Dorian Branea: O identitate distinctă.

Tony Judt: Exact. Identitatea poloneză poate fi definită clar din punct de vedere geografic, religios, lingvistic. Dacă o analizezi însă mai profund, lucrurile se complică. 10% din populaţia care trăia în Polonia înainte de război era de origine evreiască; urma procentajul ucrainean şi german. Până la urmă, populaţia poloneză - oamenii care vorbeau poloneza şi practicau catolicismul - este de aproximativ 63%. Adică un procentaj nu prea ridicat pentru o singură entitate naţională şi care explică problema autodefinirii poloneze din punct de vedere istoric. Polonezii nu pot gândi Europa Centrală, decât cu mici excepţii.

Dorian Branea: Acelaşi lucru se întâmplă şi în România.

Tony Judt: Tocmai voiam să vă întreb despre situaţia României.

Dorian Branea: Există o ruptură evidentă între identitatea europeană, în sens larg, şi cea central-europeană. În Polonia, Czeslaw Milosz este unul dintre cei mai mari admiratori şi teoreticieni ai Europei Centrale, pe care a descris-o cu mare acurateţe. Există scriitori obsedaţi de Imperiul Austro-Ungar şi de spiritul imperial, de problemele de la sfârşitul erei imperiale - cazul lui Kusniewicz, de pildă, care e un scriitor controversat în Polonia. Oamenii de vârsta mea din Polonia nici nu vor să audă de Kusniewicz. Este un scriitor cel puţin marginal. În România a avut loc o anchetă printre intelectuali cu privire la Europa Centrală, apartenenţa la acest spaţiu ş.a.m.d. Scriitorii şi intelectualii din Bucureşti sau din Moldova au răspuns, bineînţeles.

Tony Judt:.”Nu avem nevoie de Europa Centrală!”

Dorian Branea: Sau: „Avem nevoie de Paris şi New York, suntem mai aproape de Paris şi New York decât de Europa Centrală, de Viena...”

Mircea Mihăieş: Le pui o întrebare culturală şi ei îţi dau un răspuns politic.

Tony Judt: Nu, îţi dau ceea ce ei consideră un răspuns cultural. Polonezii te-ar întreba.

Mircea Mihăieş: Mă refeream la România.

Tony Judt: Este valabil şi pentru România. De ce ar trebui un intelectual polonez sau român, de la Varşovia sau Bucureşti - oraşe care nu au făcut niciodată parte din lumea central-europeană -, de ce ar trebui ei să devină brusc doritori să se identifice cu nişte literaturi scrise în croată, slovacă, cehă sau chiar germană, când se pot regăsi în curente şi literaturi scrise în marile limbi de cultură, în franceză mai ales? De ce?

Mircea Mihăieş: Cred că am dat deja un răspuns când am spus că Europa Centrală poate fi o alternativă a marii Europe. Este o etapă intermediară.

Tony Judt: Să vă răspund într-un mod mai incisiv. Motivul este că această relaţie nu e reciprocă. Francezii nu învaţă poloneza sau româna pentru a se bucura de relaţia culturală cu o mare naţiune. Nu au învăţat nici măcar

germana. Germanii nu învaţă nici ei poloneza sau româna - poate unul la un milion. Aşadar, aici este vorba de o iubire neîmpărtăşită. Dacă Franţa, Occidentul a creat iluzia unei mari prietenii printre intelectualii polonezi sau români din Varşovia şi Bucureştiul secolelor XIX-XX, nu văd de ce nu ar putea crea legături cu oraşele mai mici din centru. Dacă nu o poate face, înseamnă că este o iluzie periculoasă; şi ei i-au căzut victime generaţii întregi de intelectuali est-europeni. Din acest punct de vedere, paradoxal, Europa Centrală devine o formă de realism. Ea înseamnă acceptarea faptului că o relaţie culturală strânsă este mult mai naturală între ţări mari precum Franţa, Germania sau Rusia, decât între aceste ţări şi statele mărunte din Răsărit. Cred că e important să reţinem acest lucru. Ceea ce nu exclude, bineînţeles, faptul că orice central-european cu aspiraţii culturale trebuie să vorbească franceza, germana şi engleza. E chiar mai necesar astăzi decât în urmă cu două decenii, şi ne întoarcem la situaţia de acum 80-90 de ani, cel puţin în ceea ce priveşte imaginea Germaniei şi Franţei. Dar, în lumea reală, asta înseamnă că va exista o comunitate culturală reciprocă, şi nu una unilaterală. Am scris câte ceva pe această temă şi dumneavoastră m-aţi onorat publicând articolul.

Sunt multe de spus despre cât de puţin le pasă intelectualilor occidentali de Europa de Est, Europa Centrală, cum vreţi s-o numiţi. Este adevărat că, la Paris, din când în când, mai găseşti câte un articol prin Le Monde sau Libération, semnat de Alain Finkielkraut, Bernard-Henri Lévy sau André Gluksmann, despre Croaţia, Serbia, Bosnia, Kosovo etc., dar nu vei putea citi niciodată un articol despre problema ţiganilor din Praga, de pildă, despre problemele economice din România sau despre criza din Slovacia.

Adriana Babeţi: De ce?

Tony Judt: E o chestiune de modă, fără îndoială. Europa Centrală era în vogă prin anii '70-'80 pentru că se potrivea perfect dezbaterilor despre sfârşitul marxismului. Căderea comunismului nu a fost doar un eveniment ideologic şi moral, ci şi unul politic. Liberalismul începea să-şi facă loc. La Praga sau Budapesta, vedeai pe zi ce trece cum comunismul este înlocuit de liberalism.

Acum, în Franţa, dezbaterile despre evenimentele din fosta Iugoslavie se înscriu într-o altă modă, cea a discuţiilor despre drepturile omului, crimele de război etc. Când Finkielkraut scria despre Croaţia sau Gluksmann scrie despre Kosovo, ceea ce aduc ei pe ordinea de zi este, de fapt, o dezbatere franceză exemplificată printr-un eveniment străin. Dar iluzia că acest război continuă să fie o zonă de interes este falsă în cazul provinciei Kosovo, aşa cum a fost falsă în cazul Bosniei sau Pragăi. E foarte important să înţelegem acest lucru, pentru că îmi amintesc de o perioadă la sfârşitul anilor '80 când, la Budapesta, oamenii îmi spuneau: „Noi nu suntem polul experimental al vieţii intelectuale occidentale”. Acesta e doar un moment accidental, lipsit de importanţă. Relaţia dintre politică, Europa Centrală şi interesul intelectual occidental e determinată de conjunctură. Din acest punct de vedere, mi se pare că Europa Centrală ar

trebui să înceapă să-şi scrie propria istorie, pentru că ea nu va face parte din istoria Europei Occidentale.

Aşadar, răspunsul la întrebarea dumneavoastră este: nu, nu e o pierdere de vreme. Şi acum urmează anecdota nr. 2. De curând, un ziarist sârb ataca un articol dintr-un ziar croat în care se susţinea că războiul din Iugoslavia a devenit o joacă pentru intelectualii occidentali. Şi numea patru intelectuali occidentali: Gluksmann, Finkielkraut, Bernard-Henri Levy şi Vaclav Havel; adică trei evrei francezi şi preşedintele Republicii Cehe. Dar, dintre toţi aceştia, doar Havel îşi va fi păstrat interesul pentru Iugoslavia un an mai târziu. Autorul sârb nutrea iluzia că acesta este un subiect major în viaţa intelectuală pariziană. Îmi amintesc discuţia pe care am avut-o cu un intelectual croat oarecare după semnarea Acordului de la Dayton. Spunea: „Aha! Asta înseamnă că americanii au obţinut, în sfârşit, ce voiau!" „Ce?" - l-am întrebat. „Şansa de a-şi instala o armată permanentă în Croaţia", mi-a răspuns. „Glumeşti! Chiar crezi că americanii nu şi-au dorit altceva decât să se implice activ în Croaţia? Acesta este un risc politic major pentru un preşedinte american, risc pe care şi-l va asuma pe o perioadă cât mai scurtă şi doar atâta vreme cât nu se înregistrează nici o pierdere în armata americană." Dar iluzia croaţilor - şi nu printre naţionalişti, ci în rândurile intelectualităţii liberale - era aceea că Vestul are un interes major în această situaţie. Ceea ce vă spun acum e cinic, dar, trăind în Vest, ştiu sigur că nu există nici un fel de interes faţă de Europa Centrală. A existat un interes cultural trecător şi, întâmplător, unul politico-militar în cazul iugoslav. Dar un interes susţinut pentru Europa Centrală, nu. Dacă ar fi existat, nu i s-ar fi permis Comisiei de la Bruxelles să se comporte cum a făcut-o.

Adriana Babeţi: Nu ne-aţi descurajat de tot, încă.

Tony Judt: Nu, de ce să vă descurajez? E ca şi cum ai spune că, dacă nu există utopii, nu ar mai trebui să existe nici politici progresiste, deci nu ar mai trebui să ne străduim să schimbăm lucrurile în bine. Cel mai important lucru în Europa Centrală de 20 de ani încoace a fost scrierea unor istorii naţionale precise. Şi asta e valabil atât pentru Austria, cât şi pentru Polonia, Croaţia sau România. O istorie fidelă depăşeşte graniţele naţionale. Nu fac o distincţie între studiul culturii şi studiul istoriei, ca să revin la prima întrebare care mi-a fost adresată. Nu cred că poţi înţelege noţiunea de Europa Centrală din punct de vedere cultural până nu înţelegi exact ce înseamnă ea din punct de vedere istoric. Istoric, ea înseamnă o serie de istorii naţionale şi, de asemenea, o istorie transnaţională. Deci nu trebuie să neglijaţi proiectul istoric, pentru că acest proiect, prin definiţie, nu poate fi exclusiv contemporan.

Tinu Pârvulescu: Credeţi că metafora Europei Centrale poate genera o doctrină politică în contextul actual?

Tony Judt: Doar nişte intelectuali ca noi ar putea crede că studiul culturii poate genera o doctrină politică. Se creează un cerc vicios, pentru că oamenii care sunt influenţaţi de ceea ce faceţi voi aici sunt predispuşi la un soi de

simpatie nostalgică faţă de acest mod de gândire. Nu trebuie să ne facem iluzii că am putea schimba lumea în acest fel. Dar dacă m-aţi întreba care e utilitatea unui asemenea proiect, v-aş spune că este, în primul rând, una pedagogică. Nu se poate construi un proiect politic pe ideea de Europa Centrală. Cum ar arăta un asemenea proiect? El nu poate presupune îndepărtarea de Uniunea Europeană, pentru că, în termeni economici şi politici, acesta este viitorul Europei Centrale. Nu poate fi un proiect de formare a unui grup economic sau politic central-european separat sau a unei identităţi transnaţionale bazate pe aceste considerente pentru că, atunci, ar trebui incluse Lombardia şi Veneţia sau părţi din Austria care nu au nici cea mai mică intenţie să se implice. Din punct de vedere cultural, Italo Svevo e un autor crucial în proiectul vostru, dar, din punct de vedere politic sau economic, nu aveţi nici o şansă să anexaţi Veneţia la Europa Centrală. E o mare diferenţă.

Pe de altă parte, mi se pare foarte util ca în şcolile central-europene să se înveţe despre ideea de Europa Centrală. S-ar învăţa, astfel, despre adevăratul sens al identităţii multiple: nu trebuie neapărat să respingi o etnie ca să fii cu adevărat polonez, nu e obligatoriu să înveţi o limbă străină doar pentru că poţi obţine avantaje economico-politice. Aşa cum nu trebuie neapărat să te gândeşti la beneficiile prezente sau viitoare pe care le poţi avea dacă studiezi istoria. În acest sens, ideea de Europa Centrală depinde de toleranţă şi multiculturalism. Ceea ce trebuie să prezinţi în cursurile pe care le predai, în cărţile pe care le scrii este complexitatea societăţilor umane. Din nefericire, în ultimii 50-60 de ani, s-a scris şi s-a vorbit aproape exclusiv despre simplificarea forţată a societăţilor. Din punct de vedere pedagogic, mi se pare un proiect extraordinar. Aş vrea ca aşa ceva să se fi făcut mai demult în Occident pentru noţiunea de Europa în general. Copiii occidentali au început să înveţe nu cu mult timp în urmă că graniţele între, să zicem, Franţa şi Germania sunt fluide.

Intreaga zonă din Belgia până în Italia este un melanj cultural şi lingvistic, cu frontiere şi identităţi schimbătoare. Dar copiii care au crescut la Nisa între 1870 şi 1970-80 nu au putut învăţa că trăiesc pe un teritoriu care a aparţinut odinioară Italiei. Nisa a devenit franceză abia în 1863. Acest lucru era învăţat ca un simplu fapt istoric, nu se spunea nimic despre implicaţiile sale culturale pentru regiune, pentru identitatea locuitorilor ei, pentru literatura locală, pentru limbă. Doar în ultimii zece ani a început să se vorbească în şcolile franceze despre transparenţa graniţelor istorice, opusă sentimentului tradiţional conform căruia identitatea franceză reprezintă un dat incontestabil. Majoritatea francezilor nu ştiu că s-au născut într-o societate care, în ultimii 120 de ani, a fost alcătuită în mare măsură din imigranţi. Fapt evident, dacă te uiţi la numele franceze, mai ales în sud, în est, la Paris şi în marile oraşe. Dar acest lucru este complet împotriva mitologiei naţionale. Nu contează foarte mult, pentru că relaţiile francezilor cu vecinii nu sunt antagonice, pentru că francezii nu sunt vulnerabili în faţa politicii de extremă naţionalistă. Franţa are

cel mai puternic partid de extremă dreaptă din întreaga Europă, Frontul Naţional al lui Jean-Marie Le Pen, cu o medie de 18-19% în Paris şi 25% în sud. Francezii au o istorie foarte palpitantă a legăturilor tensionate cu vecinii şi chiar cu minorităţile naţionale. Nu e, aşadar, doar o problemă centralsau est-europeană; diferenţa dintre Franţa şi Europa Centrală este, pur şi simplu, una între norocul istoric şi ghinion, între geografia nefavorabilă şi geografia favorabilă. Între cele două nu există deosebiri morale. Prin urmare aceeaşi strategie pedagogică este valabilă şi pentru Europa Centrală. Ideea de Europa Centrală îi poate ajuta pe români, maghiari sau croaţi să-şi înţeleagă mai bine propria identitate.

Tinu Pârvulescu:. să se cunoască unii pe alţii.

Tony Judt: Da, să se cunoască mai bine. Deşi, pentru croaţi, situaţia e puţin diferită. În Croaţia, noţiunea de Europa Centrală funcţionează ca un cod anti-Serbia, anti-Balcani. Inseamnă „a nu fi acolo”. Este o problemă foarte complexă. Dar cred că, în general, ideea autocunoaşterii rămâne valabilă.

Tinu Pârvulescu: Se discută în România faptul că noţiunea de Europa Centrală, aşa cum este ea înţeleasă la Timişoara sau în alte oraşe din vestul ţării, e o modalitate de a trasa o linie despărţitoare, o modalitate de a fi anti-Bucureşti. Există şi o reacţie a centralismului românesc.

Tony Judt: Da, înţeleg. Şi aceasta face parte din paradoxul inevitabil al conceptului de Europa Centrală, care implică ideea că întotdeauna vor exista doar învingători. Numai că în jocul identificării culturale există prin definiţie şi învinşi. Iar dacă românii se identifică cu Europa Centrală, cu această cultură complexă, tolerantă, profundă şi multinaţională, cine mai rămâne pe din afară? Evident, Estul, cei de la răsărit de România. Am întâlnit în Ucraina oameni care vor să facă parte din Europa Centrală, dar, pentru ei, acest concept este diferit. Europa Centrală nu reprezintă în Ucraina o noţiune culturală - decât pentru un foarte mic număr de intelectuali din extrema vestică a ţării, care o asociază cu Bucovina sau Polonia. Dar această populaţie e pe cale de dispariţie. Pentru majoritatea ucrainienilor, Europa Centrală este un concept pur geografic. Adică, ei aparţin Europei şi Rusia aparţine Estului. Drama geografiei e mereu prezentă în delimitarea ideii de Europa Centrală. Nu putem face din ea un fel de paznic cultural care, oricum, ar fi ineficient în politică.

Adriana Babeţi: Dar noi nu vrem să dovedim prin proiectul nostru decât că faptul de a fi atât de diversă reprezintă o mare şansă pentru cultura zonei.

Tony Judt: Da, e o altă versiune a celor afirmate de mine cu câteva momente în urmă. În plus, din punct de vedere istoric, România, în mod particular, nu este unitară. Se poate vorbi în cazul României de o unitate politică şi administrativă, dar nu de una istorică.

Adriana Babeţi: Dar este această diversitate a ţării noastre o şansă din punct de vedere cultural? Noi credem că da.

Tony Judt: Şi eu cred la fel. Dar munca de cercetare concentrată asupra raportului identitate-cultură- -Europa Centrală se află în dezacord cu relaţia identitate-naţiune-stat. Aşadar, ideea de diversitate trebuie scoasă în evidenţă ca un avantaj. Asta se întâmplă şi în Franţa în momentul de faţă. Se vorbeşte despre multiculturalism nu ca o modalitate de a ridiculiza Statele Unite, ci pentru a scoate în evidenţă prezenţa unei însemnate minorităţi musulmane, a unei importante comunităţi evreieşti, a unei populaţii minoritare numeroase care doreşte să aibă acces la propria limbă, la propriul dialect.

Mircea Mihăieş: Populaţia protestantă şi populaţia catolică.

Tony Judt: Să nu mai vorbim... Este şansa de a regândi, de a re-imagina o Franţă multiculturală care rupe toate legăturile tradiţionale în politică, în cultură, în viaţa intelectuală. Există intelectuali de stânga care se împotrivesc. Am discutat pe această temă cu Alain Finkielkraut, ai cărui părinţi erau evrei polonezi, veniţi în anii '30 în Franţa, unde au reuşit să se instaleze. Fiul lor a învăţat la Şcoala Normală Superioară. Şi el îmi zicea: „Dacă le-aş spune părinţilor mei - ca să nu mai vorbim de bunici - că, în Franţa, aş avea posibilitatea să învăţ idiş la şcoală şi să vorbesc idiş, s-ar supăra rău de tot. Mi-ar spune că n-au venit în Franţa ca eu să rămân un mic evreu vorbitor de idiş, ci ca eu să devin 100% francez, să merg la Şcoala Normală Superioară ca un francez veritabil.” Aşa că să terminăm cu această poveste a Franţei multiculturale! Noi ne dorim o Franţă unită, republicană, universală, laică. La ora actuală în Franţa se desfăşoară un conflict de proporţii. În Germania, situaţia e diferită; acolo se pune problema turcilor, a drepturilor minorităţilor. Dar, în esenţă, problema există peste tot. România nu constituie un caz unic. Doar că în Europa de Est conflictele sunt mai grave, pentru că noţiunile de melanj etnic, de complexitate lingvistică, de identitate religioasă şi culturală au fost totdeauna incluse în conflictele geografice şi statale generate de moştenirea vechilor imperii.

Iată care e problema: este vorba de un deficit de încredere, dacă vreţi. Problemele din România ar exista astăzi şi în Polonia, dacă n-ar fi fost Hitler şi Stalin. În Polonia nu mai sunt ucraineni, nu mai sunt evrei, nici nemţi, ci doar polonezi polonofoni şi catolici - deci, nu mai există probleme. În profunzime conflictele se fac totuşi simţite, la fel ca în România şi - păstrând proporţiile - în Franţa. Cred că ideea de Europa Centrală în sens antinaţionalist, anticentralist din punct de vedere cultural face parte, de fapt, dintr-o tendinţă paneuropeană.

Adriana Babeţi: Un proiect pedagogic ar fi o soluţie similară.

Tony Judt: Bineînţeles. Dacă încercaţi să intraţi în probleme de politică prin intermediul conceptului central-europenităţii culturale, cred că riscaţi să rămâneţi nişte marginali etichetaţi drept antinaţionali, antiromâni, separatişti etc. Cu atât mai mult cu cât acest proiect s-a născut la Timişoara, el poate fi uşor asociat cu o istorie lungă a rivalităţii dintre România şi Ungaria. În vreme

ce, din punct de vedere pedagogic, cred că, pe termen lung, aveţi mult mai multe şanse de reuşită. Şi cred că aveţi în perspectivă un proiect de lungă durată.

Adriana Babeţi: Sperăm să găsim resursele necesare pentru a continua.

Sorin Tomuţa: Aş vrea să vă pun o întrebare dublă. În primul rând, care sunt principalele idei politice europene care constituie fundalul integrării europene? A doua întrebare pleacă de la ideea că pentru România ar exista trei variante posibile: ea ar putea aparţine Europei de Sud-Est, Europei Centrale sau Uniunii Europene. Credeţi că noţiunea de identitate regională a căzut în desuetudine sau că apartenenţa la forurile internaţionale trebuie să se bazeze, înainte de toate, pe o identitate regională?

Tony Judt: Răspunsul la prima întrebare este deprimant, dar foarte logic. E un răspuns din perspectiva istoricului, însă cred că este singurul care ne ajută să înţelegem de ce s-a născut comunitatea economică europeană. Aceasta a apărut, de fapt, ca soluţie la o serie de probleme occidentale, mai ales ale francezilor şi vest-germanilor. Nimeni nu delira cu privire la constituirea unei Comunităţi Europene imediat după cel de-al doilea război mondial. Existau mai multe proiecte: după separarea Germaniei, Franţa urma să anexeze Saarlandul, să profite de resursele din Ruhr etc. Mai exista un proiect al comunităţii franco-anglo- -italiene ş.a.m.d. Dar nici un proiect nu includea Germania, pentru că nimeni nu putea prevedea ce urma să se întâmple cu această ţară. Ceea ce s-a petrecut în anii '50 a fost un accident provocat de nevoia urgentă de a rezolva aceeaşi problemă ca după terminarea primului război mondial: necesitatea de a reconstrui Germania de Vest din punct de vedere economic, pentru ca întreaga economie occidentală să-şi poată reveni, fără a o reconstrui însă şi din punct de vedere politic, ca să nu devină din nou o ameninţare. Soluţia a fost crearea comunităţii economice europene. Cu alte cuvinte, Germania va plăti pentru întreţinerea ţăranilor francezi, în timp ce Franţa va fi de acord să cumpere produsele germane şi să permită acestei ţări să-şi controleze propria industrie. Din punct de vedere politic, această înţelegere permitea Germaniei să devină în timp un partener egal, ceea ce chiar Adenauer a recunoscut. Singurul loc unde se putea întâmpla acest lucru era Comunitatea Europeană - şansa Germaniei post-naziste de a redeveni respectabilă.

Dar interesul colectiv a fost întotdeauna subordonat intereselor naţionale. Dacă ne uităm la aceste ţări - Italia, Belgia, Olanda, Germania, Franţa -, toate au obţinut anumite avantaje din complicata conjunctură postbelică, din realizarea uniunii. Evident, existaseră şi încercări anterioare de aceeaşi natură, dar toate au fost sortite eşecului. Nimeni nu se gândea încă la o Europă unită pur şi simplu. În primul rând, pentru că erau foarte puţini idealişti şi nu prea mulţi intelectuali. În al doilea rând, sintagmele de felul „Europa unită”, „noua Europă”, „unitate europeană” fuseseră compromise de

fascism, pentru că reprezentaseră limbajul folosit de Hitler. O nouă Europă, o nouă comunitate europeană, un nou spaţiu economic european - toate acestea erau slogane naziste şi nimeni nu îndrăznea să le mai folosească. Gruparea se voia idealistă, dar modestă, bazată exclusiv pe interesele economice şi oarecum restrânsă. Totuşi, atunci când s-a semnat Tratatul de la Roma, în 1957, acesta a fost conceput ca o înţelegere deschisă a unui grup de state la care ar fi putut adera oricine se conforma regulilor impuse de membrii fondatori. Oricine, inclusiv unele ţări pe care fondatorii le considerau incapabile de a face un asemenea pas. Spania era pe atunci sub Franco, Portugalia - sub Salazar, Grecia avea un regim autoritar, întreaga Europă de Est urma să fie comunistă în următorii 500 de ani, cel puţin. Se puteau spune vorbe frumoase despre extindere pentru că nimeni nu îşi făcea griji în privinţa acestei realităţi cu totul şi cu totul improbabile.

Însă din anii '70 au început să apară noi candidaţi, care costau foarte mult. Să ne gândim la membrii iniţiali: Germania, Olanda, Luxemburg, Franţa, Italia. Belgia, Luxemburg, Germania şi Olanda se aflau deja la mijlocul anilor '50 printre cele mai bogate state din lume. Singura problemă cu Franţa şi Italia, şi ele ţări bogate, era că aveau un număr prea mare de ţărani ineficienţi din punct de vedere economic. Complicatul sistem de schimb monetar trebuia, aşadar, să funcţioneze în aşa fel încât să imobilizeze aceşti ţărani la fermele lor. Altfel s-ar fi creat probleme atât în Franţa, cât şi în Italia, mai ales în sud. Fiecare stat avea aşadar un motiv bine întemeiat să respecte aranjamentele iniţiale ale grupului. Au primit în mijlocul lor în primul rând alte state bogate, Danemarca, Irlanda - destul de înstărită şi relativ mică -, şi îşi imaginau că vor urma Elveţia, restul Scandinaviei şi Austria, deşi, aceasta din urmă fiind neutră, includerea nu părea foarte probabilă. Însă nimeni nu şi-a imaginat vreodată că extinderea va avea loc şi în Europa de Est. Acesta a fost un adevărat şoc după 1989.

Răspunsul meu la prima întrebare este aşadar acela că UE reprezintă o consecinţă, explicabilă din punct de vedere istoric, a politicii postbelice. Uniunea a funcţionat cât se poate de bine, pentru că în ţările membre iniţial - şi numai aici - rata dezvoltării economice între 1950 şi 1967 a fost cea mai ridicată din întreaga istorie. Ţările deja bogate precum Franţa, Olanda, Germania de Vest şi, în fine, Marea Britanie au devenit şi mai bogate. Prăpastia care despărţea la 1938 Europa Occidentală de Europa Estică s-a adâncit mult până în 1968. Parţial datorită comunismului, parţial datorită ritmului de dezvoltare şi modernizare economică şi urbană, de creştere demografică din Vest. În consecinţă, Comunitatea Europeană, devenită Uniunea Europeană, a ajuns un fel de club al celor bogaţi, îmbogăţiţi substanţial între timp, care-şi permiteau să-şi plătească subvenţii, asistenţă, să plătească pentru ţăranii inutili, pentru noua industrie din nordul Scoţiei sau din sudul Italiei etc. Însă după 1973 ritmul de dezvoltare din ţările occidentale a slăbit, iar în ultimii 20

ani a ajuns la fel de lent ca în anii '20. Au apărut o mulţime de cheltuieli interne neprevăzute, pentru pensii, pentru sănătate, pentru îngrijirea populaţiei în vârstă. Pe de altă parte, tot mai puţini copii se nasc în anii '60-'70 în Occident, copii care ar fi ajuns să plătească taxele unei populaţii în vârstă extrem de numeroase. Deci standardul de prosperitate a scăzut în UE exact în momentul în care - respectându-şi propriile reguli - uniunea a început extinderea spre Est.

Acesta este motivul pentru care procesul de extindere va fi extrem de lent. Ceea ce era valabil în primii 20 de ani ai Comunităţii Europene, şi anume că ea reprezenta un instrument care producea bunăstare naţională prin acorduri internaţionale, e acum de domeniul trecutului. Iar ţara care plăteşte cei mai mulţi bani în exterior, Germania, este exact ţara ai cărei politicieni - inclusiv Schroeder - sunt ferm hotărâţi să ofere din ce în ce mai puţin, pentru a-şi putea acoperi cheltuielile unificării. UE nu are la ora actuală nici o strategie politică, nici un ideal instrumental pentru extinderea în Europa de Est. Acesta este ghinionul Uniunii Europene, datorat, să spunem aşa, domnului Gorbaciov.

Mitterand afirma undeva, în Convorbiri particulare, că 1989 reprezintă cea mai mare nenorocire abătută asupra Europei Occidentale de la sfârşitul celui de-al doilea război mondial. Este sfârşitul micului nostru vis exclusivist: unificarea Germaniei, extinderea spre Est, dispariţia Uniunii Sovietice pentru menţinerea echilibrului.

Cât despre a doua întrebare, nu văd cum ar putea arăta o comunitate sud-est europeană şi nici nu cred că România ar trebui să încerce să-i devină membră.

Îmi cer scuze, cred că am exagerat. Să mă explic. Ţările din zonă au în comun o istorie de dezavantaje şi/sau de antagonism reciproc. Nu sunt nici complementare din punct de vedere economic, nici compatibile din punct de vedere politic. Deci nu aveţi decât două alternative: Europa Centrală sau UE. Dar acestea nu ar trebui văzute în termeni exclusivişti. În pofida primei părţi a răspunsului meu, UE este singura opţiune pentru orice ţară europeană care aspiră la stabilitate politică şi economică. UE s-a schimbat deja în mod radical, pentru că nu va mai exista niciodată o singură comunitate cu membri egali, ca înainte de Maastricht. Fiindcă pentru viitorul apropiat nu se prevede că economiile română, slovacă, poloneză, elenă, chiar portugheză - deşi Portugalia va trebui să încerce - vor reuşi să supravieţuiască în regimul monedei unice dictate de Bundesbank şi de politicile ei de stabilire a ratei dobânzilor, plus regimul costurilor mâinii de lucru ridicate la nivel german. Cu alte cuvinte, Europa viitorului va fi una formată din mai multe sfere. Cea exterioară va fi Europa Centrală şi de Sud. Şi această sferă reprezintă alternativa rezonabilă a României sau Poloniei, chiar dacă polonezii trăiesc cu iluzia că vor face parte din sfera centrală.

Aceste ţări ar trebui să fie foarte interesate să coopereze, tocmai pentru că se situează pe aceeaşi poziţie faţă de Occident, o poziţie determinată istoric,

datorită evenimentelor din ultimii 50 de ani. Nu ar trebui să-şi pună una alteia beţe în roate. Cehii şi ungurii au înţeles, în cele din urmă, că e mult mai avantajos pentru ei dacă Slovacia va fi şi ea acceptată, dintr-o serie de motive legate de frontiere, comerţ, pieţe negre, contrabandă şi aşa mai departe. E mai bine cu Slovacia alături, mai ales Slovacia sub conducerea actuală. Şi, în final, aceasta va fi şi atitudinea faţă de România, pentru că Ungaria în Uniune şi România afară ar fi o situaţie dezavantajoasă deopotrivă pentru Ungaria şi pentru România. Cred că noţiunea de Europa Centrală - comunitate politică şi economică de schimburi reciproce, de sprijin reciproc este soluţia ideală.

Mircea Mihăieş: Aţi spus că acceptarea Ungariei şi respingerea României ar fi o problemă şi pentru Ungaria. De ce? Din cauza minorităţii maghiare din România?

Tony Judt: Nu. Imaginaţi-vă Ungaria în Uniune şi România afară...

Mircea Mihăieş: Ne putem imagina acest lucru foarte uşor.

Tony Judt: Nu, nu, încă nu s-a întâmplat nimic. Ce ar însemna acest lucru? Să ne închipuim că, într-un an, printr-un act de magie, Ungaria intră în UE, Maastricht, Schengen, NATO etc. Prima consecinţă va fi creşterea vertiginoasă a preţului mâinii de lucru, pentru că, altfel, Ungaria nu ar putea funcţiona în cadrul Uniunii Europene. Diferenţa dintre preţurile germane sau austriece şi cele maghiare pentru mâna de lucru ar fi atât de mare încât ar reprezenta un dezastru pentru Austria. Ungaria devine, aşadar, o ţară scumpă, cu o economie competitivă, liberală - în sensul european al cuvântului. Pe termen scurt, acesta ar fi un avantaj pentru România. România e aproape, e ieftină, produce exact ce produce Ungaria, dar la sfert de preţ, şi face contrabandă cu aceste produse pentru care va exista o cerere uriaşă pe piaţa maghiară. Sau - un alt scenariu - Ungaria devine o rampă de lansare în Vest a produselor româneşti, ieftine şi accesibile. De ce? Pentru că este cea mai apropiată graniţă, pentru că există o mişcare tradiţională de-a lungul acestor graniţe, din diverse motive istorice şi culturale legate de Europa Centrală. Ungaria va deveni un amortizor pentru UE în faţa economiei marginale, dar ameninţătoare a României. Apoi, românii vor căuta de lucru în Ungaria, aşa cum ucrainienii caută de lucru în Polonia şi polonezii în Germania. Pentru că fiecare din aceste etape înseamnă o treaptă mai mare de salarizare, locuri mai bune de muncă, asigurări sociale de calitate şi aşa mai departe. Această situaţie fi un dezastru pentru Ungaria, şi maghiarii se vor împotrivi când îşi vor da seama de asta.

Mircea Mihăieş: Inseamnă că suntem deja acceptaţi.

Tony Judt: Nu, sunteţi respinşi. Şi voi, şi maghiarii.

Mircea Mihăieş: Nu, suntem acceptaţi şi noi, şi maghiarii. Ce se va întâmpla cu Ucraina? Respingerea ei nu ar fi un dezastru, la fel ca în cazul nostru?

Tony Judt: Nu chiar, există diferenţe. Fiecare cu dezastrul lui, cum ar veni. Vouă vi s-a întâmplat mult înaintea lor. Am scris cândva despre aceste lucruri. Cred că Euro va fi o problemă aşa de gravă pentru ţările sărace din UE, încât ţările din afara UE nu mai au de ce să se îngrijoreze. Problemele vor apărea în interior. Adică, dacă Euro este menţinut ca monedă puternică, rezultatul va fi dezastrul economic în Italia, Spania şi Portugalia. Dacă Euro nu este menţinut la acest nivel, vor apărea fluctuaţii, rate ale dobânzilor foarte diferite şi, în final, moneda unică va cădea. Atunci ne vom întoarce de unde am plecat: echivalări valutare, dar nici o monedă unică. Diferenţa dintre practici economice, costuri ale forţei de muncă, cheltuieli de stat etc. În Germania şi Danemarca, pe de o parte, şi Portugalia, pe de alta, este mult mai mare decât între Portugalia şi Ungaria. Adevăratele dezechilibre sunt cele din interiorul UE. Costurile occidentale pentru integrarea Poloniei - o ţară mare, cu o ţărănime complet ineficientă - vor fi mult mai ridicate decât cele care au fost necesare pentru includerea Irlandei, Portugaliei, Spaniei şi Greciei la un loc.

Cred că aş mai putea adăuga ceva la răspunsul dat la prima întrebare. Cred că atitudinea celor de la Bruxelles este extrem de cinică. M-am întâlnit în Germania cu un demnitar din Ministerul Afacerilor Externe german care a petrecut un timp la Bruxelles. Mi-a spus că extinderea NATO a fost o mare uşurare pentru Bruxelles, pentru că le-a oferit şansa de a amâna cu cel puţin 5-8 ani aranjamentele finale pentru extinderea UE. Între timp, cu toţii speră ca economiile răsăritene să-şi revină încetul cu încetul, fără prea mult ajutor din exterior, ceea ce va aduce profit Occidentului şi, astfel, extinderea va putea fi făcută mai uşor. Dar aveţi dreptate: oriunde va fi trasată frontiera, vor exista probleme.

Mircea Mihăieş: De acolo vin problemele.

Tony Judt: Sau pe acolo scapă problemele în afară. În final, însă, problemele vor ajunge în interior.

Mircea Mihăieş: Există o filosofie a lui Euro? Este ea gândită ca o monedă forte? Cum se va rezolva, atunci, problema monedei irlandeze, care e mai puternică decât lira sterlină, deşi economia irlandeză e mai slab dezvoltată?

Tony Judt: Este foate clar că Euro a fost gândit ca o monedă foarte puternică. Condiţia cerută de Banca Centrală Germană, de politicienii şi electoratul german pentru a renunţa la marcă a fost ca Euro să se bazeze pe aceeaşi politică financiară ca DM. Politica financiară a mărcii germane este un fapt istoric. Care era marea teamă a nemţilor în anii '50? Inflaţia, care distrusese baza economică a clasei de mijloc în timpul Republicii de la Weimar. Nemţii erau obsedaţi de inflaţie, în timp ce englezii şi belgienii erau obsedaţi de şomaj (memoria anilor '30). Nemţii se temeau de inflaţia care va atrage după sine dezastrul politic. Fiecare ţară avea strategii precise de combatere a unei anumite situaţii de criză cu care se confruntase anterior. De unde şi consecinţele politice nefaste. Marca germană a fost construită plecând de la

premisa independenţei absolute a Bundesbank, astfel încât puterea politicienilor să fie nulă în încercarea de a influenţa forţa monedei, care trebuia să se bazeze exclusiv pe criterii de comportament monetar. Cu alte cuvinte, Germania stabilea deseori ratele dobânzilor independent de Comisia de Economie, rate uneori dezastruoase pentru export, doar pentru a reflecta politica unei monede forte.

Euro va funcţiona identic. La Maastricht s-a încheiat o înţelegere complexă. Mitterand a fost de acord cu unificarea Germaniei cu condiţia ca aceasta să se lege definitiv de Occident prin Euro, care - oricât de ironic ar părea - a fost o idee franceză. Francezii au fost percepuţi ca foarte sceptici în privinţa adoptării Euro, dar din motive foarte diferite. Aşadar, ori facem din Euro o monedă puternică, ori n-o mai facem. Monedele slabe, importante pentru economiile aflate în criză, nu au ce căuta în UE. Ceea ce înseamnă că într-un sector subdezvoltat al economiei UE, să zicem în sudul Italiei sau în Irlanda, guvernul local nu mai poate adopta măsurile obişnuite, adică devalorizarea sau micşorarea ratelor de dobândă, pentru a încuraja exporturile. El trebuie să se supună strategiilor dictate de ţara cea mai puternică, cel mai probabil Germania. Acesta este primul motiv pentru care adoptarea Euro e o adevărată problemă. Al doilea este cazul irlandez.

Mircea Mihăieş: Care e foarte ciudat.

Tony Judt: Da, e bizar, pentru că au o rată a dobânzilor foarte ridicată, de 7,7%, dar dacă o reduc la 2,3% cât este rata Bundesbank, se va produce un boom economic şi mai puternic. Dobânzile vor fi reduse la jumătate, toată lumea va avea acces la bani, economia potenţial inflaţionistă se va extinde, ceea ce va genera un dezastru economic. Şi nimeni nu are nici o soluţie, pentru că nu e timp suficient pentru a scădea rata dobânzilor într-un mod mai puţin brutal. Euro a reprezentat o soluţie. Două lucruri se pot spune despre Euro. Unul ar fi acela că Euro e răspunsul la o întrebare pe care nu a pus-o nimeni. Celălalt a fost formulat de un politolog german la o conferinţă din New York. Noi criticam decizia adoptării Euro, considerând-o nenecesară, disfuncţională. El ne-a răspuns: „Euro e o idee proastă căreia i-a venit vremea”. Cred că avea dreptate. Se ajunsese la un blocaj în dezvoltarea europeană. Incotro s-o apuce? Euro a fost soluţia problemei extinderii UE. Ori se aprofundează integrarea, ori se extinde UE în Europa de Est, aşa cum a propus Marea Britanie, însă pe un model de integrare mai puţin strict. Ambele variante sunt imposibile, pentru că Euro exclude extinderea spre Est, cel puţin în viitorul apropiat. Francezii nu doreau extinderea spre Est.

Mircea Mihăieş: Deci o altă graniţă.

Tony Judt:. este graniţa Schengen. Toate orăşelele din Luxemburg şi Olanda unde au loc întâlnirile la nivel înalt au obsesia construirii fortăreţei europene. Este exact opusul variantei oficiale, a deschiderii europene, a

extinderii europene, a sfârşitului frontierelor. Bineînţeles că nu mai există frontiere dacă trăieşti la Strasbourg, în Luxemburg sau la Bruxelles. Dar ele există în continuare în lume, şi de fiecare dată când s-au deschis porţile pentru circulaţia forţei de muncă şi a mărfurilor în interior, barierele de la periferii au devenit şi mai înalte pentru a opri aceeaşi circulaţie din exterior. Eu călătoresc des din Statele Unite în Europa şi am observat schimbarea, chiar dacă am paşaport de UE: e tot mai greu să intri în Comunitate, parcă ne-am întoarce cu zece ani în urmă.

Mircea Mihăieş: UE contra restului lumii.

Tony Judt: Exact. Şi e valabil şi pentru cei ce vin din America.

Mircea Mihăieş: De ce nu se unesc direct cu Statele Unite?

Tony Judt: Asta ar fi oricum o idee mai bună, dar rămâne un mic detaliu geografic de rezolvat. Din multe puncte de vedere, UE nu reprezintă o soluţie pozitivă, dar nu ai de ales. S-au dat mari bătălii în interior. Marea Britanie dorea o uniune cu reguli mai puţin stricte, fără monedă unică şi care să se poată extinde considerabil spre Est. Germania dorea extinderea pentru a nu rămâne extrema estică a uniunii, pentru a redeveni centrul Europei. Sunt chestiuni de identitate culturală care au o importanţă majoră în dezbaterile germane. Însă francezii s-au opus pe faţă, sprijinind Euro, care putea, cel puţin teoretic, să prevină această extindere nedorită. Şi au reuşit.

Mircea Mihăieş:. să poată călători fără să plătească.

Tony Judt: Nu pot să prevăd ce se va întâmpla în secolul XXI, dar un lucru este sigur: visele anilor '50-'90 s-au spulberat, iluzia că vom putea construi Europa la infinit. Acum, la sfârşitul secolului XX, ştim exact cum va arăta Europa în viitor, cu graniţe exterioare foarte stricte între, de pildă, Spania şi Maroc sau Italia şi Africa de Nord, sau Italia şi Balcani şi între două ţări din Europa Centrală, încă nu se ştie exact care. În interior, va exista un spaţiu privilegiat, dar ameninţat de tensiuni grave. Cine ştie ce se va petrece acolo? În afara graniţelor UE, problemele culturale şi de politică internaţională vor rămâne în centrul interesului în cazul unor ţări ca România. Marea iluzie a ţărilor central-europene de la vest de România, ca, de exemplu, Ungaria sau Cehia, e aceea că au reuşit să se strecoare cumva înăuntru. Au reuşit, acum totul va fi bine. Nu e adevărat. La Bruxelles, România şi Ungaria sunt tratate identic. Şi nu pentru că România va urma Ungariei la scurt timp, ci pentru că nici Ungaria nu va intra în UE cu mult înaintea României.

Dorian Branea: Ne surprindeţi.

Tony Judt: Depinde de perspectivă. Dumneavoastră aţi locuit în Franţa (spre Marius Lazurca), credeţi că am dreptate?

Mircea Mihăieş: Este altfel decât la Kierkegaard: e nici-nici, nu ori-ori. Nici noi, nici ei.

Tony Judt: Exact.

*

Dorian Branea: Voi repeta câteva dintre întrebările din seara trecută. Să începem cu diferenţele dintre scrisul academic şi publicistică. Care ar fi aceste diferenţe între cele două stiluri?

Tony Judt: Cred că un lucru este evident. Şi anume că, atunci când scrii pentru un ziar sau o revistă, scrii mult mai repede, fiindcă scrii mult mai puţin şi pentru un alt gen de public. De fapt, scrii pentru un public real; când scrii o carte nu ştii dinainte, cu precizie, cui te adresezi. În schimb, când scrii pentru un ziar, după un timp începi să-ţi cunoşti publicul. Aceasta este o primă diferenţă, de ordin stilistic. O întâlnesc, de pildă, când scriu la The New York Review of Books sau la New Republic. Sunt mai polemic - cred că aţi observat -, mai incisiv şi încerc întotdeauna să compun articolul într-o manieră circulară, cu un început şi un sfârşit care se completează reciproc. Când scrii o carte, ai mai mult timp de gândire, eşti mai preocupat de complexitatea argumentării, mai constrâns să-ţi justifici fiecare afirmaţie. În carte vei adăuga o notă de subsol la un argument, în timp ce în revistă latura polemică permite contradicţii care stârnesc şi mai mult interesul.

În al doilea rând, cel puţin în ceea ce scriu eu, găsesc că sunt constrâns să scriu la modul intelectual, să spunem aşa, în timp ce în cărţi îmi permit să fiu un simplu istoric. E o diferenţă funcţională, mai degrabă decât una morală, chiar dacă are relevanţă morală. Când scriu pentru un ziar sau o revistă, mă angajez inevitabil într-o dezbatere publică, pe care o iniţiez sau o continui. Cartea pe care o recenzez este interesantă pentru că tratează un argument potenţial controversat, posibil fructuos, şi aceasta este întotdeauna faţeta pe care încerc s-o aduc în discuţie. Pe când în scrierile academice nu voi trata niciodată acest aspect decât dacă ar fi cel mai important sub raport intelectual. E ca şi cum ai face gimnastică la două aparate diferite; braţul drept devine foarte gros, iar braţul stâng devine foarte lung. Gimnastica intelectuală pe care o practic este uneori inadecvată.

Atunci când scrii pentru o revistă ca The New York Review of Books, ţi se pune la dispoziţie foarte mult spaţiu. Cred că lungimea medie a articolelor mele este de 6-7000 de cuvinte. Ceea ce înseamnă că-mi pot permite să dezvolt un argument, să gândesc, să fac referiri la alte cărţi. Redactorul-şef are obiceiul să-mi trimită sute de cărţi acasă cu nota: „Poate vei găsi în cutare sau cutare carte un punct de vedere interesant” sau „Uită-te la pagina 300; există acolo o observaţie interesantă”. Aşa că articolul devine un mic proiect de cercetare. Cel puţin de două ori am ajuns să scriu o carte pornind de la un asemenea articol. The New York Review of Books practică un tip distinct de jurnalism, care presupune mult mai mult decât realizarea unui banal articol de ziar. E un gen de ziaristică mai complexă decât, să zicem, cea de la TLS, care nu îţi oferă un asemenea spaţiu. Cred că The New York Review of Books este unic din acest punct de vedere.

Daciana Branea: Care este publicul revistei The New York Review of Books?

Tony Judt: Un public foarte larg. Nu mi-am dat seama de asta imediat. În Statele Unite revista are în jur de 100.000 de cititori şi abonaţi. Ceea ce este imens. Nu e un ziar, nici măcar o revistă. Aceasta ar fi o cifră de vânzări nemaipomenită chiar şi pentru un cotidian. Cititorii săi sunt în primul rând universitarii din domeniul ştiinţelor umane şi sociale: istorie, sociologie, antropologie.

Mircea Mihăieş:. ştiinţe politice.

Tony Judt: Exact: oamenii interesaţi de ceea ce se numea până nu demult gândire politică, idei politice, modul de funcţionare al sistemelor politice. Însă cei interesaţi de politologia analitică, de funcţiile partidelor politice, cu alte cuvinte, nu prea o citesc. Trebuie să distingem aici între universitarii din domeniul ştiinţelor umane interesaţi de idei şi cei care sunt mai curând nişte tehnicieni politici, să spunem aşa, decât nişte intelectuali. Urmează alte categorii de intelectuali, avocaţi, medici, arhitecţi, profesori din învăţământul preuniversitar care se pare că citesc The New York Review of Books în număr destul de mare. Şi nu mă refer la centrele universitare, ci la oraşele mai mici. E un public provincial destul de mărunt, dar fidel.

Mircea Mihăieş: Studenţii?

Tony Judt: Studenţii sunt încurajaţi de profesori să o citească. Cei mai mulţi sunt absolvenţii, din nou, în special cei de profil umanist. Dar, în general, studenţii nu-şi prea permit să o cumpere. La standuri costă cam $2,50.

Mircea Mihăieş: Nu e exagerat de mult.

Tony Judt: Pentru studenţi, este.

Mircea Mihăieş: Se cumpără o dată la două săptămâni; asta înseamnă 5 dolari pe lună.

Tony Judt: Da, e doar 5 dolari, dar studenţii n-o cumpără. Dacă şi-ar putea permite sau nu, nu ştiu; cert este că n-o cumpără. Dar o citesc, bineînţeles, în biblioteci. Eu am un abonament la universitate şi mulţi studenţi o împrumută de la mine sau o xeroxează. Deci cei care citesc The New York Review of Books sunt mult mai numeroşi decât abonaţii.

Mircea Mihăieş: Mai ales că este, probabil, citită şi de familiile celor care o cumpără.

Tony Judt: Da, am putea înmulţi numărul cumpărătorilor cu cel al familiilor. Cred că are cel mai numeros public dintre toate publicaţiile non-cotidiene din lumea anglo-americană. În Marea Britanie lucrurile stau la fel, păstrând proporţiile, bineînţeles. În Europa continentală, The New York Review of Books este citită de aceleaşi categorii, dar într-un număr mult mai redus. Publicul european e în mai mare măsură compus din intelectuali - în sensul european al cuvântului, adică din jurnalişti, scriitori, universitari, cei care citesc L'Esprit, în Franţa, sau Lettre Internationale, sau Merkur, în Germania. În

Europa se apreciază capacitatea de a îmbina stilul academic cu jurnalismul, care nu are prea mare trecere în lumea anglo-americană. Bob Silvers, redactorul-şef al lui The New York Review of Books, a făcut demersuri pentru apariţia unor ediţii europene - una apare deja în Italia, sub numele Rivista Italiana dei Libri, cu materiale provenite de la New York şi din Italia. Are o trecere destul de mare. Ar putea apărea în curând şi o ediţie germană; nu se va lucra, totuşi, şi la una franceză, pentru că în Franţa revista şi-ar pierde statutul independent. În Franţa nu poţi găsi nici o publicaţie sau autor care să nu fie afiliat unui anumit grup. Şi tocmai acesta este avantajul de a scrie la The New York Review of Books: faptul că ai certitudinea că nu vei fi cenzurat. Redactorul-şef este obsedat de stil, dar îţi lasă libertatea de a scrie ce vrei. Dacă ar exista o variantă a The New York Review of Books la Paris, ceva în genul Revue Parisienne des Livres, unii s-ar declara întotdeauna pentru, alţii - întotdeauna împotrivă şi s-ar scrie o serie de recenzii favorabile sau nefavorabile în funcţie de grupusculul căruia i-ar aparţine autorul. La New York, ea funcţionează însă perfect. Toţi vor să scrie un articol în The New York Review of Books, dar nimeni nu îi atacă pe cei care scriu aici pentru apartenenţa la un anumit grup intelectual sau politic.

Sorin Tomuţa: În ce fel se poate vorbi de influenţa unui autor care scrie la The New York Review of Books?

Tony Judt: Nu ştiu. Tot ceea ce pot spune este că revista poate fi un garant al celebrităţii. Cred că, dacă publici aici, devii capabil să dictezi o anumită direcţie în dezbateri. Eu însumi am putut constata că recenzia mea la cartea lui Eric Hobsbawm, Epoca extremelor, a devenit un fel de text de referinţă în discuţiile referitoare la această carte. Asta nu înseamnă neapărat că oamenii sunt total de acord sau că admiră ideile articolului respectiv, dar el a devenit un fel de reper pentru toată lumea, fiindcă toţi l-au citit şi îşi pot da cu părerea. Poţi deveni, aşadar, un termen de referinţă în dezbateri pe temele despre care ai scris. Poţi să nu convingi pe nimeni, dar să orientezi dezbaterile într-o direcţie oarecare.

Marius Lazurca: Aş vrea să vă adresez o întrebare ceva mai impertinentă. Zilele trecute ne-au parvenit câteva din articolele semnate de dumneavoastră în The New York Review of Books. Daţi-mi voie să comentez puţin pe marginea lor. În raport cu standardele româneşti pentru recenzii de carte, articolele sunt atipic de lungi.

Tony Judt: Sunt perfect de acord.

Marius Lazurca: Unele articole acoperă şase pagini de revistă, ceea ce mi se pare enorm. În plus, articolele îmi par extrem de minuţioase. Adică analiza cărţilor e plină de citate, de referiri directe la afirmaţiile autorului şi - ceea ce mi se pare esenţial - toate articolele dumneavoastră evocă nu doar o singură carte, nu doar un singur autor, ci un complex. Câteodată abordaţi în acelaşi articol două sau trei cărţi şi, propuneţi, în consecinţă, nu o analiză a ideilor

cărţii, ci o problematică prezentă, să spunem, pe piaţa culturală americană. Ceea ce antrenează logic - deşi, în cultură, logica nu funcţionează întotdeauna - următoarea întrebare. Faptul că publicaţi în această importantă revistă de cultură vă asigură un statut preeminent pe piaţa culturală americană. Dacă vă asumaţi acest statut, el vi se pare dificil sau dezirabil?

Tony Judt: Să încep cu sfârşitul. Dacă ar fi adevărat, acest statut nu ar fi deloc dezirabil. Eu personal nu sunt un maestru spiritual, şi nu doar pentru că nu sunt parizian. Nu cred că am ceva atât de profund, de original sau de urgent de transmis omenirii încât să îi fac pe toţi să vorbească despre ideile mele. O astfel de atitudine nu mă caracterizează. Eu sunt şi voi rămâne un simplu istoric. Iar istoricii au propriile lor calităţi şi defecte. Avantajul este că avem acces la o zonă eminamente academică, dar, în acelaşi timp - deformaţie profesională -, nu analizăm decât ceea ce cunoaştem ca tehnicieni. Aceasta este o cunoaştere mundană, necesară înţelegerii lumii actuale în care trăim ca nişte cetăţeni obişnuiţi, nu doar ca istorici. Asta mai ales pentru cei care lucrează în domeniul istoriei contemporane. Din acest punct de vedere, simt, într-adevăr, că am o anumită responsabilitate, nu cu mult diferită de cea a profesorului. Predau istoria contemporană aşa cum îmi scriu articolele, adică într-o manieră destul de energică şi angajată, rămânând, totuşi, fidel regulilor structurale corespunzătoare formaţiei mele de istoric. De când am început să scriu la The New York Review of Books, mă simt din ce în ce mai atras de unele discuţii care, cu cinci ani în urmă, mi s-ar fi părut cu totul străine, abstracte. Dar, altfel, cu experienţa mea şi la vârsta mea, nu aş fi avut niciodată un cuvânt de spus în acest gen de dezbateri. Mi se pun întrebări - o situaţie cvasi-parizianã - despre subiecte pe care le ignor complet. Când devii intelectual cu adevărat, scrii despre X şi ţi se pun întrebări despre Y, fără nici o legătură una cu alta. E dovada că ai depăşit un anumit prag. Şi acest prag generează chestiunea responsabilităţii.

Dincolo de pragul cu pricina eu aş deveni cineva din ce în ce mai cunoscut pentru incompetenţa sa nerecunoscută. N-aş vrea să ajung niciodată acolo. Incerc să nu scriu lucruri prea generale despre politica actuală, condiţia umană, raporturile internaţionale, politica externă, să mă pronunţ numai atunci când sunt sigur de anumite cazuri particulare. Cred că aici este diferenţa între condiţia mea de intelectual la New York şi o ipotetică poziţie similară la Paris. Dacă aş trăi la Paris, dacă aş colabora la corespondentul parizian al The New York Review of Books, având acelaşi public şi aceeaşi influenţă culturală şi intelectuală, aş ajunge foarte repede să scriu vrute şi nevrute pe orice temă. Aş deveni un fel de autoritate morală, de fapt un ins care se consideră expert şi autoritate morală în orice domeniu, un maestru spiritual, însă un maestru spiritual al cotidianului, nimic mai mult. Mă străduiesc să nu ajung în această situaţie ridicolă şi observ că, la New York, deocamdată am reuşit. Pentru că intelectualul new-yorkez are un rol complet diferit. New York-ul te face

intelectual. Te simţi important pentru că scrii la New York. La Washington sau la San Francisco, însă, nu te bagă nimeni în seamă.

Marius Lazurca: Dar la Chicago?

Tony Judt: Depinde. La Chicago se spune: „A, autorii new-yorkezi. The New York Review of Books nu-i agreează decât pe englezii veniţi la New York, nişte tipi foarte exclusivişti. Ce ne interesează pe noi?" Există un resentiment al celor din Chicago faţă de noi, şi habar n-am cum ar fi dacă ne-ar lua în serios. Ceea ce scriem noi ţine, într-adevăr, de un dialog al new- -yorkezilor. Cred că ceea ce scriu eu însumi face parte dintr-un dialog pe care nu l-ar purta nimeni la vest de Râul Harlem. Însă în est el ajunge până la Moscova. E un dialog pe jumătate trans-atlantic, contând prea puţin, din punct de vedere intelectual, în Statele Unite. Şi e mai bine aşa. Deci nu jucăm un rol prea important în marile dezbateri de politică multiculturală. Şi mai e o problemă. Cum vi se pare dumneavoastră The New York Review of Books din punct de vedere politic?

Marius Lazurca: Mai degrabă de stânga.

Tony Judt: Da, centru-stânga, stânga liberală. În Statele Unite, însă, e considerată de dreapta. De ce? Pentru că ne situăm de partea anglo-liberalismului, unii dintre noi suntem chiar social-democraţi, cum s-ar spune în Anglia sau în ţările scandinave. Deci nu în politica reală americană, ci în lumea intelectuală, mai ales universitară, The New York Review of Books este considerată de centru-dreapta.

Dorian Branea: Dar Partisan Review?

Tony Judt: Partisan Review e de stânga. Da, e un exemplu bun în acest sens. Dar Partisan Review are 3-4000 de cititori, în timp ce The New York Review of Books are 100.000. Colegii mei de la universitate ne acuză de un soi de conservatorism, căci adoptăm atitudini tipic liberale, burgheze, de centru-dreapta. Destul de a l'anglaise, de fapt. Dacă treceţi în revistă autorii care semnează în The New York Review of Books, veţi vedea că suntem - cu foarte mici excepţii - de origine britanică. Silvers ne preferă pentru că, spune el, scriem mai bine decât britanicii, iar americanii - nu ştiu sigur dacă aceasta e o regulă - termină totdeauna în ultimul moment. Universitarii americani mai ales nu sunt prea disciplinaţi. E un motiv important pentru care suntem preferaţi noi. În consecinţă sfera noastră de influenţă este însă mult mai limitată. În plus, după cum aţi observat, în The New York Review of Books se scrie pe teme dintre cele mai diverse, de la gândirea politică la istorie, alegeri, crize din Europa sau Asia, probleme economice, plus recenziile unor cărţi destul de abstracte, de savante despre istoria artei renascentiste, istoria contemporană sau antică etc. Cu această gamă de subiecte atât de vastă, nu se poate spune că ne preocupă o anumită dezbatere de idei, ca la Paris sau ca în paginile unui Zeit din Germania, concentrat asupra unui număr oarecare de teme. În The New York Review of Books ne putem propune, de pildă, o discuţie

despre un subiect care preocupă un anumit segment al inteli-ghenţiei americane. E mai şic aşa.

Mai există şi o altă comunitate intelectuală în Statele Unite, preocupată de chestiuni de politică externă - un subiect de mare interes pentru cei implicaţi în ceea ce englezii numesc „international relations”, relaţii internaţionale, istoria diplomaţiei etc. Aceştia scriu la Foreign Affairs, o revistă foarte citită, foarte bine cotată, cu o sferă de influneţă destul de amplă, mai ales la Washington, dar şi la Londra sau Paris. Am scris o singură dată acolo şi am remarcat că totul e diferit: colectivul redacţiei, mediul, subiectele de discuţie. Mi s-a întâmplat să mi se spună: „Am citit articolul dumneavoastră din Foreign Affairs, mi se pare interesant - sau aberant - şi aş vrea să vă pun câteva întrebări”. Răspund: „Dar am scris de nenumărate ori pe această temă în The New York Review of Books...” „A, eu nu citesc The New York Review of Books. Eu citesc Foreign Affairs şi de acolo vă ştiu”. Există, aşadar, în State comunităţi intelectuale care nu comunică între ele.

Cornel Ungureanu: Există un personaj european formidabil, care a ales să trăiască în America: Susan Sontag. La ora actuală ea refuză Europa pentru că o consideră dominată de naţionalisme. A ales America pentru că aceasta propune un alt model de viaţă intelectuală. O cunoaşteţi pe Susan Sontag?

Tony Judt: Da, o cunosc foarte bine. Susan Sontag - nu ştiu dacă vă mai amintiţi, s-a întâmplat cu vreo 15-20 de ani în urmă - a scris un articol celebru în acelaşi The New York Review of Books, în care spunea: „Am greşit. Comunismul e o catastrofă. Abia acum îmi dau seama”. Era la sfârşitul anilor '60 şi asta însemna de fapt: „Îmi voi schimba radical poziţia”. Susan Sontag n-a mai revenit niciodată asupra acestei chestiuni. Are o mare încredere în ea însăşi, e o persoană foarte inteligentă şi sensibilă la nuanţe. E, de altfel, un caz rar în America: un veritabil intelectual francez, şi totuşi american în acelaţi timp. Scrie pe orice temă cu o siguranţă extraordinară, cam în genul lui Sartre.

Cornel Ungureanu: Ce înţelegeţi prin siguranţă?

Marius Lazurca:. Faptul că adoptă o anume distanţă?

Tony Judt: Nu, e un defect psihologic. Nu se poate generaliza. Nu cunosc decât o singură Susan Sontag. Să vă pun şi eu o întrebare: de ce, de peste patruzeci de ani, Susan Sontag este un mare intelectual american? Dacă întrebaţi un american care este cel mai mare intelectual american - mai ales dacă e vorba de o femeie -, vă va răspunde invariabil: Susan Sontag. Şi tocmai această siguranţă face din ea un mare intelectual. Are un stil preţios, îndrăzneţ, ferm, care nu lasă loc nici pentru contradicţii, nici pentru dialog. Iar stilul e femeia.

Adriana Babeţi: Femeia ascunsă.

Tony Judt:. poate fi ascunsă în intimitate, cu amantul sau psihologul ei. Femeia publică trebuie să fie altfel. Acum Susan Sontag a început să îmbătrânească, s-a mai liniştit, şi-a mai pierdut din siguranţa de care vorbeam.

Scrie romane, nu se mai aruncă în vâltoarea vieţii publice, apare tot mai rar la întruniri. Am văzut-o în public o singură dată. Timp de trei ani am fost directorul unei comunităţi de care nu sunt prea mândru, Institutul Ştiinţelor Umaniste din New York. O mână de oameni care se cred cei mai grozavi intelectuali new-yorkezi, care se citesc între ei, admirându-şi reciproc calităţile.

Susan Sontag a venit la câteva întruniri de-ale noastre, pentru că aveam mulţi invitaţi, iar ea voia să fie văzută. În compania lui Isaiah Berlin, de pildă, care a venit şi el la unul dintre dineuri. Avea loc o conferinţă despre o carte care urma să apară. Cine stătea în primul rând? Susan Sontag. Nu putea, oricum, să treacă neobservată: părul, şuviţa albă. A aşteptat un moment de linişte, apoi şi-a lansat întrebarea. A primit răspunsul pe care trebuia să-l primească şi a plecat. Pozează în mare doamnă.

Adriana Babeţi:. În papesă.

Tony Judt: Da, iată cuvântul potrivit. Deşi nu e prea catolică la ora actuală. Chiar ea recunoaşte acum că ceea ce scria despre politică în anii '60-'70 erau nişte prostii. Ea nu foloseşte chiar acest cuvânt, spune doar că s-a înşelat. Dar erau nişte prostii: despre Lumea a Treia, despre marxism, despre comunism etc. Susan Sontag este genul - destul de rar, ce-i drept - al americanului care se crede intelectual în sensul francez al termenului. Nu cunosc un alt caz asemănător, cu excepţia fiului ei. Dar el nu prea are succes, pentru că mama e mereu cu un pas înaintea lui, orice ar face, oriunde ar merge.

Adriana Babeţi: S-a vorbit despre responsabilităţile unui intelectual. Să vedem acum ce s-ar putea spune despre iresponsabilităţile sale.

Tony Judt: Aceasta este o chestiune mai complicată, mult mai serioasă. Nu sunt prea sigur care sunt responsabilităţile unui intelectual, pentru că nu cred că un intelectual are responsabilităţi diferite de cele ale unui cetăţean obişnuit. Dar cu cât ai o influenţă mai mare, cu atât mai mari îţi sunt responsabilităţile. Iată aşadar că una din definiţiile iresponsabilităţii este necunoaşterea influenţei reale pe care o ai sau abuzul de influenţă. Din acest punct de vedere aş spune că Sartre era iresponsabil ca intelectual, nu ca cetăţean. Să vă dau un exemplu. La un moment dat, după al doilea război mondial, în Franţa, ca şi în Italia sau în Germania de Vest, intelectualii erau liberi, adică funcţionau într-o societate liberă. Însă ei se simţeau datori să joace un rol în viaţa publică. Nu te poţi retrage complet din agora - tot Sartre spunea asta -, am văzut ce se poate întâmpla dacă intelectualii refuză să se implice. În război, oamenii au descoperit că o poziţie intelectuală fermă poate conta. Deci intelectualii îşi iau rolul în serios - dar cum îl folosesc? După cel de-al doilea război mondial - până în anii '50 în ceea ce-l priveşte pe Sartre, căci în alte cazuri situaţia e încă neschimbată -, intelectualii au abuzat de această responsabilitate pentru a-i determina pe cititori să creadă în lucruri de care nici ei înşişi nu erau convinşi. Nu poţi aduce proletariatul la disperare, spunea

Sartre. Intelectualul are responsabilitatea de a îndruma sensibilitatea proletară, sensibilitatea publicului său imaginar sau real, într-o anumită direcţie politico-morală, ascunzându-i în acelaşi timp unele adevăruri pentru a-şi atinge obiectivele. Aceasta este o dovadă de iresponsabilitate intelectuală.

Intelectualul nu are - decât în cazuri rarisime - puterea de a influenţa politica internă, externă, militară etc. Ar fi o prostie să afirmi contrariul. Ce poate el face, totuşi? Nu poate - e un clişeu, dar l-am moştenit de la clasici - decât să spună adevărul. Problema e că, de la începutul secolului - şi cuvântul intelectual nu datează decât de la sfârşitul secolului al XIX-lea -, rolul intelectualului a fost legat de o atitudine circumspectă, de neîncredere faţă de categoriile gândirii, adevăr şi fals, de categoriile burgheze etc. Intelectualul se afla în opoziţie, o opoziţie născută nu doar dintr-o serie de realităţi, ci şi de modalităţi de gândire a realităţii ca fiind satisfăcătoare. Intelectualul trebuia să demonteze, aşadar, o faţadă. Cred că acest mit e foarte periculos, pentru că rolul intelectualului este altul, cu excepţia unor cazuri particulare, poate. Menirea lui este să spună adevărul. Şi dacă nu există o faţadă, atunci ce te mai chinui să demontezi?

Cornel Ungureanu: Ceea ce spuneţi mi se pare foarte interesant. Dar eu cred că secolul XX este secolul intelectualilor demonici. Cum au apărut aceştia? Cred că Garaudy e unul dintre primii intelectuali demonici, care trec de la o extremă la alta, trăind periculos.

Tony Judt: Aceasta este chiar definiţia intelectualului. E o istorie binecunoscută în România, unde, în anii '30, au existat printre intelectuali apologeţi ai naţional-fascismului. După război aceştia au devenit ori filo-comunişti ori liberali, negându-şi trecutul în întregime, ajungând un fel de intelectuali puri. Nu e nevoie să dau exemple, ele sunt bine cunoscute. Acelaşi lucru s-a întâmplat şi în Franţa. În Franţa anilor '30 - războiul a tras o cortină a uitării între noi şi anii '30 - majoritatea intelectualilor era de dreapta. Chiar de extrema dreaptă.

Cornel Ungureanu: Sau de extrema stângă.

Tony Judt: Nu, nu majoritatea. Asta s-a întâmplat înaintea celui de-al doilea război mondial. De exemplu Claudel, mare scriitor şi poet, făcea parte din mişcarea franceză de extremă dreaptă, monarhistă, fascistă. În 1943 se înscrie în partidul comunist, până la mijlocul anilor '50 când devine independent. Există şi cazuri în care transformările sunt mai puţin radicale: Sartre, Camus, de pildă, care erau foarte tineri.

Cornel Ungureanu: Toţi de structură realistă. Malraux, Gide.

Tony Judt: Nu toţi. Gide, din filocomunist, devine anticomunist. Însă el este un caz atipic. În mod normal, în anii '30 orice intelectual mediu avea o oarecare slăbiciune pentru fascism. Putea rămâne, astfel, independent dintr-o anumită perspectivă, pentru că fascismul nu-ţi cerea să scrii într-o linie anume, să te declari solidar cu o anumită clasă. Pretindea doar să ai o anumită

atitudine faţă de naţiune - atitudine, de altfel, foarte răspândită în pătura intelectuală -, pe care să o valorizezi estetic. După cel de-al doilea război mondial, condiţia de intelectual comunist ridica mai multe probleme, pentru că apăruseră presiuni, obligaţii din punct de vedere stilistic, politic, de poziţie teoretică etc. O povară destul de grea, pe care erai obligat să o porţi prin presiunea economică sau politică sau, ca în cazul Franţei şi al Italiei, din jenă faţă de istoria colaboraţionismului. Te simţeai obligat să compensezi trecutul, poziţia indecisă din timpul războiului.

Există însă şi cazuri contrare. Am scris câte ceva despre două dintre ele: Camus şi Aron, mai ales Aron, care n-a fost niciodată nici de stânga, nici de dreapta în sensul strict al termenului, ci independent, chiar dacă cu uşoare tendinţe social-democrate-liberale. Şi, tocmai de aceea, s-a situat împotriva curentului general. Asta nu înseamnă că un intelectual trebuie să se alinieze întotdeauna; există momente când el trebuie să spună adevărul. E o calitate care nu prezintă prea mult interes, dar e o calitate. Adevărul, care nu are nimic de-a face nici cu dreapta, nici cu stânga. Şi cred că aici intervine obligaţia intelectualului, iar a fi iresponsabil înseamnă a te alătura oricărui partid, mişcări, poziţii culturale sau politice doar pentru că e cea dominantă sau, dimpotrivă, de opoziţie, sau pentru că este, pur şi simplu, la modă.

Ştim foarte bine că Sartre şi Simone de Beauvoir nu au gândit niciodată aşa. Ei gândeau - ca şi Susan Sontag, de altfel - într-o manieră foarte inteligentă şi subtilă, urmând o traiectorie dinainte stabilită. O dată stabilită traiectoria, până să se hotărască s-o schimbe, să-şi pună întrebări, să reanalizeze datele gândirii, oamenii nu mai gândesc sau gândesc pentru o anumită poziţie. Asta înseamnă să fii angajat - în sens sartrian. Intelectualul poate foarte bine să fie angajat pentru o idee, important e să nu fie angajat de acea idee şi, în consecinţă, obligat să o urmeze până la capăt.

Adriana Babeţi: Nu trebuie, aşadar, să existe o diateză pasivă. Credeţi că acest tip de „neomanie” - cum o numea Valéry -, această fervoare a căutării superficiale de teme, subiecte, forme „noi”, nu e tot o formă de iresponsabilitate? Am simţit, citind textele esenţiale despre Europa Centrală - şi cu asta revenim la primul nostru subiect -, că, pentru intelectualii occidentali, Europa Centrală a devenit brusc o temă „nouă”. A fost devorată ca un subiect palpitant, exotic, apoi toţi s-au plictisit şi a ieşit din modă. Nu vorbesc de politică, ci de discursul intelectual. Nu este aceasta o altă formă de iresponsabilitate? Nu antrenează doar idei, ci şi.

Tony Judt:... persoane.

Adriana Babeţi: Persoane, destine.

Tony Judt:. realitatea. Tocmai voiam să spun că intelectualul are obligaţia de a lua în serios realitatea. Şi tocmai această incoerenţă - nu în sens intelectual, ci moral - le lipseşte intelectualilor occidentali. Există riscul de a supraevalua capacităţile, rolul intelectualului independent.

De fapt, nimeni nu e total independent. Eu susţin că îmi place să mă opun modei. Dar şi aceasta este, de fapt, o modă: să fii mereu în opoziţie. Trebuie să ai grijă să nu prinzi obiceiul de a spune lucruri şocante doar de dragul de a şoca, pentru a arăta că nu te supui nici unei linii de conduită. Acesta e un fel de iresponsabilitate narcisiacă.

Revenind la subiectul dumneavoastră, cazul Europei Centrale nu este unic. Înainte în această situaţie se afla Lumea a Treia. Şi mai înainte fuseseră anii '30, războiul din Spania, de pildă. Au existat intelectuali care şi-au dat viaţa pentru o anumită poziţie ideologică. Cei mai mulţi, însă, au scris pe acea temă vreo doi-trei ani pentru ca apoi să nici nu-şi mai aducă aminte de ea. Europa Centrală ridica o problemă specială pentru că aici nu era vorba doar de un angajament politic, ci şi de o atracţie intelectuală. Europa Centrală este, în primul rând, o idee, o abstracţiune culturală care se întâmplă să fie şi o realitate geografică şi umană. Dar pe intelectualii occidentali îi fascina doar constructul cultural: ideea că, undeva în interiorul triunghiului Budapesta-Praga-Viena, a existat un moment cultural fascinant despre care se putea vorbi şi scrie şi care ar putea juca un rol în măsură să umple vidul moral şi politic care separă cele două lumi, Estul şi Vestul. Toate aceste lucruri sunt foarte complicate şi deconcertante. Însă interesul pentru Europa Centrală nu a durat.

Adriana Babeţi: Cât a durat? Un deceniu?

Tony Judt: Depinde. S-a întâmplat la fel ca şi cu alte mode. Dar, ca toate modele, a făcut şi victime - victimele schimbării modei.

Adriana Babeţi: Ne consideraţi victime?

Tony Judt: Nu, nicidecum, nu în sensul ăsta. Aş spune că şi americanii sunt victimele unei anumite mode intelectuale referitoare la populaţia de culoare. Condiţia negrilor în societatea multiculturală a devenit un fel de abstracţiune care nu are nimic de-a face cu situaţia actuală a majorităţii comunităţilor negre din Statele Unite. Mai ales elevii negri găsesc educaţia multiculturală un dezavantaj pentru că le oferă doar nişte surogate, un soi de educaţie-Ersatz aflată în mare vogă. Însă fiecare are dreptul să aibă acces la propria cultură, la propria istorie, nu e drept să ţi se impună un canon generat de cultura altcuiva. Exagerând interesul pentru comunitatea negrilor, America a sfârşit prin a dezavantaja alte comunităţi. În acest sens vorbeam de victime.

Gabriel Kohn: Nu e posibil ca est-europenii să se autovictimizeze?

Tony Judt: Nu ştiu dacă la această întrebare există un singur răspuns. Există o serie de dezbateri interminabile: cine e de vină, noi ne-am făcut-o cu mâna noastră sau alţii au avut interesul să ne dis

trugă? Acest gen de dezbateri încep - în Cehoslovacia, de pildă - în perioada '45-'48. Noi ne-am atras asupra noastră calamitatea comunismului din cauza obsesiei de a fi în pas cu schimbările istorice sau istoria ne-a înfrânt luând înfăţişarea Armatei Roşii? De ce este istoria întotdeauna atât de nedreaptă cu noi? Dar poate că şi noi suntem de vină. Cred că această obsesie

a autoanalizei, tipică tuturor celor care au trăit o istorie zbuciumată, este deconstructivă.

Est-europenii oscilează între vina celuilalt şi vina personală. Polonezii, spre exemplu, tind să dea vina mai mult pe ceilalţi, iar problema tinde să devină mai curând o chestiune de geografie. De ce sunt acestea singurele forme de explicare a evenimentelor? Am discutat de multe ori pe această temă cu prietenii mei cehi. De ce nu pot accepta pur şi simplu că istoria şi geografia Europei Centrale sunt extrem de complicate? Devii, fără să vrei, victima valurilor care se iscă. O dată la 50 de ani, vin ruşii sau nemţii, iar tu nu ai ce face. E foarte adevărat de asemenea că, la confluenţa marilor imperii, cum ar fi acum zona dintre Rusia, India şi China, există întotdeauna culturi- -victimă, care sunt împinse de colo-colo, obligate să aleagă în permanenţă, să-şi schimbe identitatea din cauza conflictelor generate de disputarea graniţelor. În acest sens, cred că am supraevalua rolul intelectualului dacă am presupune că tragedia Europei Centrale se datorează faptului că intelectualii nu au făcut la timp ceea ce trebuia făcut.

Marius Lazurca: Aş vrea să vă întreb ceva legat de ceea ce aţi spus despre cultură, politică şi rolul intelectualului. Grupul nostru este implicat într-o dispută care, din nefericire, nu e doar de natură culturală, cu preşedintele Academiei Române. Domnia sa este critic literar şi are o influenţă destul de considerabilă, nu doar culturală, ci şi politică. Şi acest domn are împotriva proiectului nostru - exclusiv cultural - reacţii de natură politică. Adică, în mod repetat, la afirmaţiile noastre culturale, aduce contraargumente de o cu totul altă factură. Noi afirmăm doar că există un spaţiu, atât geografic, cât şi cultural care se numeşte Europa Centrală, că similitudinile culturale sunt mai importante decât delimitările administrative sau politice. Credeţi că există ceva în tematica noastră care suscită acest tip de neînţelegere sau amestecul celor două tipuri de discursuri este ceva tipic central-european?

Tony Judt: Inainte de a răspunde, aş vrea să vă atrag atenţia că nu tot ce aţi spus e adevărat. Aţi spus că răspunsul pe care îl primiţi la întrebările culturale pe care le ridicaţi e unul politic, deci eronat. Eu nu cred că e complet greşit, chiar dacă se situează într-un registru diferit. În mod normal, registrul politic nu are nimic de-a face cu cel cultural. Un intelectual prin definiţie, la fel ca un profesor universitar, funcţionează într-un cadru care nu e doar naţional sau statal, nu este cadrul unei singure limbi. Aceasta este condiţia intelectualului de secole. Chiar din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, intelectualii - clericii, de fapt - călătoreau peste tot, de la Bologna la Oxford, Paris, Chartres, Praga etc. Traversau graniţele şi toţi vorbeau latineşte. În acelaşi timp, regii Angliei şi Franţei încercau să refacă graniţele, statele, administraţia, să promoveze limba naţională. Nu există o legătură logică sau istorică între cele două tipuri de mentalităţi, ci un fel de logică contradictorie.

Aşadar, cea despre care vorbim e o atitudine previzibilă din partea unui om politic, chiar dacă este critic literar. Cred că în momentul în care devine preşedintele Academiei, orice persoană trebuie să-şi asume un rol politic. Şi răspunsul pe care vi l-ar da ar fi oricând un răspuns politic. Aceeaşi ar fi reacţia şi în alte ţări, chiar în statele occidentale, care nu au scuza istoriei recente a României. În Franţa, un intelectual riscă întotdeauna să fie acuzat de antinaţionalism, de cosmopolitism. Iar cuvântul cosmopolit, din Franţa până în Rusia, are întotdeauna conotaţii antistatale, antinaţionale, filosemite etc. Situaţia nu e exclusiv central-europeană sau română. Dacă aţi locui la Strasbourg sau la Torino şi aţi face parte dintr-un grup asemănător - cu numele „Europa Alpină” sau „Europa Renană” -, nu aţi avea acum nici o problemă de ordin istoric, dar aţi fi avut cu 50 de ani în urmă. Aţi fi fost acuzaţi de antinaţionalism şi de trădare. Momentul istoric este, deci, cel care pune probleme. În sens invers, la începutul epocii central-europenismului, intelectualii, profesorii, scriitorii, ziariştii cehi, mai ales cei din Praga, continuau să scrie în limba germană. Voiau să scrie în limba germană, chiar dacă asupra lor se exercitau presiuni naţionale.

La sfârşitul secolului al XIX-lea, majoritatea ziariştilor cehi scriau deja în limba cehă. Dacă vizau, însă, un public mai larg, vienez sau german, scriau în germană. Ca urmare, au fost acuzaţi de antinaţionalism, de trădare, de neangajare în mişcarea naţională. La fel s-a întâmplat şi în alte provincii imperiale. Mai cu seamă după afacerea Dreyfus din Franţa, profesorii care predau germana, mai ales literatura germană, au fost acuzaţi de colaborare cu Prusia. Aceste acuzaţii marchează un moment de slăbiciune, de inferioritate, de lipsă de încredere într-un stat, într-o societate modernă. Europa Centrală se găsea în această situaţie dintr-o serie de motive, care au de-a face şi cu cel de-al doilea război mondial. Aceeaşi problemă se punea şi în 1946, pentru că, după Hitler, sentimentul că identitatea naţională trebuie reconstruită îi împingea pe intelectuali şi oamenii politici spre o formă sau alta de naţionalism, chiar dacă în anii '30 fuseseră complet antinaţionalişti.

Adriana Babeţi: Poate în Polonia.

Tony Judt: Şi în Cehoslovacia. În acele momente trebuia jucată cartea stângii comuniste. Nu exista altă şansă. Trebuia să fii internaţionalist, dar, în acelaşi timp, să te pronunţi pentru naţiune şi pentru stat. În Europa despre aceste lucruri se vorbeşte în textele filocomuniste şi chiar comuniste din '45, '46, '47. În Europa Centrală şi de Est se dezvoltă un comunism intelectual, apărător al ideii de stat-naţiune şi al drepturilor statului-naţiune. Comuniştii din Cehoslovacia, de exemplu, s-au împotrivit expulzării germanilor din motive politice, dar şi afective. În primul rând, din acest joc ei obţineau avantaje electorale, dar, în acelaşi timp, în cadrul postbelic nu mai exista nici o contradicţie între mândria de a reconstrui statul-naţiune şi ideea reconstruirii societăţii într-o direcţie progresistă.

După 1989, din motive contrarii, se revine la sentimentul anterior. După tot ce s-a întâmplat în război şi în deceniile următoare, cel mai important lucru îl reprezintă reconstruirea naţiunii. Am fost minţiţi în toate privinţele: istorie, identitate, valori, cultură, rolul real sau imaginar jucat în politica internaţională etc. Acum reapare mândria naţională, dreptul de a fi polonez, dreptul de a fi ceh, croat etc. Rădăcinile identităţii nu pot fi găsite în cei 40 de ani care au trecut, pentru că aceştia au fost nişte ani ai minciunii. Acum toată lumea este de acord că totul fusese doar minciună, toţi se pretind disidenţi şi opozanţi. Trebuie găsit un adevăr - vezi naţional-democraţia în Polonia, independenţa în Slovacia, singurul moment istoric de independenţă al Slovaciei, cel dintre 1939-1940 şi 1945 (cu suport nazist, e adevărat, dar, oricum, independenţă). Acestea au fost momentele de adevăr care pot hrăni un sentiment de mândrie naţională şi pe care se reconstruieşte o identitate.

Aşa că nu trebuie să fiţi surprinşi de reacţiile negative la adresa proiectului vostru. Vorbiţi de transnaţionalism, de internaţionalism - un vocabular care a fost propriu doctrinei comuniste. Inainte se vorbea de internaţionalism, de fraternitatea între naţiuni - e un limbaj înşelător de folosirea căruia aţi putea fi acuzaţi. Cred că nu aveţi de ales, va trebui să continuaţi să vă apăraţi, să dovediţi că nu există nici o legătură între proiectul vostru şi acest gen de limbaj. Într-o conversaţie politică aţi fi pierduţi, pentru că acuzaţiile ce vi se aduc au sens în termenii logicii politicii naţionale.

Din 1918 definirea unei naţiuni în contextul Europei Centrale s-a făcut, ca în cazul Europei Occidentale după era napoleoniană, în termeni eliminatorii: ori naţiune, ori trans-naţiune, imperiu, federalism, internaţionalism. Trebuie să aşteptaţi până ce această opoziţie binară va fi depăşită. Rolul intelectualului este, oricum, acela de a spune în continuare adevărul, şi asta nu pentru că ar vrea să facă opinie separată. Dacă ar veni un moment în care toată lumea să creadă că Europa Centrală reprezintă cea mai bună soluţie pentru ţările din zonă, intelectualii nu se vor pronunţa împotriva acestei soluţii doar de dragul de a se opune. E vorba despre un adevăr, nu despre o toană.

Adriana Babeţi: Şi dumneavoastră credeţi că e un adevăr?

Tony Judt: Cum spuneam şi ieri, există mai multe adevăruri, nu doar unul singur. Vă amintiţi de mica fabulă a lui Isaiah Berlin despre vulpe şi arici. Vulpea are o mulţime de idei, în timp ce ariciul are una singură, extrasă din autorii clasici greci. Nu te poţi juca de-a ariciul cu Europa Centrală. Există multe alte adevăruri care nu pot fi inserate în această concepţie. România reprezintă, la rândul ei, un adevăr care nu intră 100% în tiparele Europei Centrale, ca, de altfel, şi Ungaria, Polonia şi celelalte ţări din spaţiul respectiv. Pentru fiecare dintre ele procentul e diferit.

Pentru austrieci - nu pentru cei din sud sau din vest, ci pentru intelectualii şi oamenii politici vienezi - această carte este preferabilă Uniunii Europene, care poate anula istoria austriacă (care e, de fapt, istoria Europei

Centrale). Pentru croaţi, Europa Centrală este un adevăr cultural şi istoric, dar, în acelaşi timp, ea joacă un rol nefast în relaţiile cu celelalte ţări din Balcani. Şi ustaşii au jucat cartea Europei Centrale, a marii rase croate, catolice, a civilizaţiei europene împotriva barbarilor ortodocşi sau evrei. Noţiunea de Europa Centrală poate fi, aşadar, interpretată în mai multe feluri. Dar, cu cât se vorbeşte mai mult despre ea în sens cultural - aşa cum o faceţi voi -, cu atât dobândeşte mai multă veridicitate. Cu cât se apropie mai mult de politică, cu atât se îndepărtează mai mult de adevăr.

Dorian Branea: Ca istoric, ocupându-vă de istoria contemporană, credeţi că există o logică în istorie, în sens larg, care să o guverneze?

Tony Judt: Aş reveni la povestea vulpii şi a ariciului şi aş spune că există mai mult decât o singură logică.

Adriana Babeţi: Dumneavoastră sunteţi vulpoiul.

Tony Judt: Sper. Doar că singura mea mare idee e aceea că există o mulţime de idei mărunte. Deci eu sunt ariciul care se crede vulpoi. Revenind: în primul rând, există întrebarea epistemologică. Dacă ar exista o singură logică în istorie, cum am putea-o cunoaşte din moment ce suntem şi noi incluşi în ea? Privind din afară însă, există cel puţin două logici ale istoriei: logica pe care o înţelegem şi cea care ne ghidează înţelegerea. E un paradox pe care orice critic al lui Marx sau Hegel l-ar observa imediat: cum ştiu că ştiu ce este istoria? A doua remarcă e de ordin empiric. Există mai multe forme de percepere a istoriei, chiar dacă o reducem la sfera europeană şi la epoca modernă. Atunci când imperiile se prăbuşesc - majoritatea fiind multinaţionale, multietnice, multilingvistice -, formele pe care le ia istoria postimperială sunt foarte asemănătoare, fie că e vorba de imperiul roman, otoman, rus, indian sau mogul. Nu cred că noţiunea de progres istoric, atât de vehiculată din Iluminism până în epoca lui Hitler, mai rămâne astăzi valabilă. Din acest punct de vedere, aş putea fi considerat un pesimist. Nu spun că nu există progres, ci că el nu e neapărat necesar. Dacă vă întrebaţi dacă nu ar fi cazul să existe mai multă democraţie, mai multă libertate în sens politic, pluralist, v-aş spune că da, ar trebui să existe - oricum mai mult decât cu 20 de ani în urmă. Şi totuşi, condiţiile pentru o societate stabilă, pluralistă - imaginea noastră despre progres începând din secolul al XIX-lea - sunt încă puternic determinate istoric. Sunt o combinaţie de noroc, geografie favorabilă şi anumite aranjamente sociale care nu pot fi obţinute artificial. Rusia nu poate fi transformată în Marea Britanie, pentru că o bună parte din istoria Rusiei este complet diferită de cea a Marii Britanii. Şi asta nu pentru că Rusiei îi lipseşte sistemul constituţional care ar putea-o face să devină, în cele din urmă, o societate stabilă, deschisă.

Ruşii au început să dezbată opţiunile politice pe care le aveau în vremea Decembriştilor, pe la 1825: ori acceptăm realităţile propriei istorii, ori devenim utopici şi importăm o alternativă mai bună, fie că e vorba de liberalism, fie de marxism-leninism. O alegere între necesităţi şi idealuri. Privind istoria lumii -

lucru pe care nu-l fac prea des, pentru că e complicat şi nu am destule cunoştinţe -, îmi pare limpede că anumite state s-au bucurat întotdeauna de avantaje - cele din Europa Occidentală, Peninsula Scandinavă, America de Nord. Dar cele mai multe state au fost în permanenţă dezavantajate, iar ţările vecine celor bogate au avut o istorie care a oscilat în permanenţă între şansă şi dezastru. Dacă ar exista o singură logică valabilă în istorie, poate că progresul infinit ar ajunge o soluţie, deşi marile concepte ale lui Hegel sau Spengler ţin mai degrabă de metafizică decât de istorie. Iar metafizica este o disciplină fascinantă, însă, din păcate, nu-ţi oferă prea multe lămuriri cu privire la lumea reală.

Dorian Branea: Lucraţi acum la o istorie a Europei? Ce metode folosiţi în selectarea şi organizarea materialului?

Tony Judt: Din păcate, nu am terminat încă această muncă, pentru a vă putea da un răspuns. Mi-am propus să scriu o istorie a Europei postbelice în primul rând fiindcă nu există una completă. În al doilea rând, majoritatea studiilor istorice despre epoca modernă, mai ales despre a doua jumătate a secolului XX, se ocupă de Europa de Vest şi de Europa Estică luate separat. Cele două ar trebui abordate ca un singur tot, cu o singură istorie. Aşa că am hotărât să regândesc întreaga istorie europeană, începând cu războiul, mai curând decât cu perioada postbelică. Trebuie spus că Europa postbelică a rămas multă vreme în umbra războiului, fapt care se resimte chiar şi în prezent.

Am început prin a modifica cronologia tradiţională, ca să remodelez gândirea istorică. Aşadar, prima secţiune a cărţii studiază impactul fizic, social, moral, cultural şi demografic al războiului. Povestea mea începe cu războiul, nu cu anul zero 1945, aşa cum se întâmplă de obicei, ca şi cum Armata Roşie sau Hitler nu ar fi avut nici o legătură cu evenimentele ulterioare. Cronologia convenţională marchează începutul erei postbelice prin anii '50, adică la 8-10 ani de la terminarea efectivă a războiului. Se începe cu schimbarea frontierelor, cu mişcările de populaţie, formarea unor noi partide politice, alianţe antifasciste etc. Se vorbeşte de abolirea dreptei convenţionale, ceea ce înseamnă că toate dezbaterile politice se desfăşoară în sfera stângii, între liberali, progresişti, social-democraţi, socialişti şi comunişti, fapt care distorsionează complet imaginea vieţii publice a epocii. Eu încerc să unesc Estul cu Vestul cât mai mult cu putinţă.

Daciana Branea: Nu credeţi că Europa Centrală era o zonă distinctă?

Tony Judt: Nu, şi consider că nici Estul nu este o zonă distinctă. Incerc cât mai mult să nu gândesc în termeni dihotomici. Distincţiile pe care le fac totuşi se referă la experienţa războiului şi la amintirea anilor '30. Aici există, într-adevăr, o serie de distincţii Vest- -Centru-Est. Dar nici în aceste cadre experienţele nu sunt întotdeauna similare. De pildă, în Cehoslovacia războiul înseamnă altceva decât în Polonia, din punctul de vedere al atitudinii

germanilor, al atitudinii populaţiei şi al pierderilor suferite. Nu se poate spune: „Aceasta este amintirea războiului în Europa Centrală”. Memoria războiului diferă de la o ţară la alta. În România, comparativ cu Serbia, evenimentele s-au desfăşurat cu totul altfel. Italia şi Marea Britanie sunt ambele state vest-europene şi au avut mult de suferit de pe urma războiului, dar fiecare dintre ele într-alt fel.

Urmează perioada 1954-1973, perioadă de prosperitate în Occident. În Est, comunismul începe să-şi arate adevărata faţă şi devine din ce în ce mai clar că, mai devreme sau mai târziu, sistemul e sortit eşecului, chiar dacă are încă o mare forţă politică. Epoca postbelică este importantă şi din punct de vedere cultural. Anul 1968 nu reprezintă un fenomen izolat, el trebuie inclus într-un context demografic şi educaţional mai larg, cu diferenţe specifice între Est şi Vest. Sub-tema constantă pe care o exploatez e aceea referitoare la faptul că Europa este divizată multiplu. Nu mă gândesc la opoziţia Est-Vest, ci la cea Nord-Sud, la Europa mediteraneană, cu istoria ei specifică de regimuri dictatoriale: Portugalia, Spania, Grecia. Italia e un caz deosebit, pentru că sistemul fascist continuă aici şi după război. Între 1973 şi 1989, începe o perioadă de clarificare a ambiguităţilor economice şi culturale, ceea ce înseamnă sfârşitul legislaţiei economice postbelice, sfârşitul tuturor certitudinilor ideologice şi doctrinare, fapt care atrage după sine noua situaţie din Italia şi Germania şi conflictele care apar atât în Europa de Est, cât şi în Europa Vestică.

La sfârşitul cărţii voi publica un eseu despre memorie şi uitare intitulat Cartea morţilor. Nu vreau să scriu o carte greoaie, şi un final eseistic o va face mai uşor de citit. Va fi un eseu despre rolul uitării şi al amintirii în societatea europeană, din perspectivă individuală, publică, politică şi culturală, şi despre consecinţele nefaste ale folosirii abuzive a memoriei războiului. Voi vorbi despre amintire şi uitare în cel de-al doilea război mondial şi apoi în anii '60, '70, în Franţa, Germania şi Italia. De asemenea - despre memorie şi uitare în Europa de Est după 1989: ce s-a uitat, ce s-a ţinut minte, ce este exploatat politic şi ce este dat la o parte, ce amintiri ale războiului sunt dezgropate pentru a fi folosite apoi în mod abuziv etc. Vreau ca acest eseu să fie un lung epilog al condiţiei europene.

Timişoara, octombrie 1998 În româneşte de Dana CHETRINESCU

II

O MARE ILUZIE ESEU DESPRE EUROPA

PREFAŢĂ

Această carte are ca fundament conferinţele pe care le-am ţinut la Johns Hopkins Center din Bologna, în mai 1995, sub auspiciile lui „The New York Review of Books” şi Hill and Wang. Aş dori să mulţumesc directorului centrului, profesorul Robert Evans, pentru ospitalitatea sa, precum şi profesorului Pietro

Corsi, redactor al „Rivista dei libri”, pentru ajutorul acordat în organizarea şi sponsorizarea seriei de conferinţe. Discuţiile aprinse care au urmat mi-au fost de mare ajutor şi sper că în continuare va reieşi limpede cât de mult am învăţat din ele. Ideea originală a cărţii a apărut din conversaţiile cu Robert Silvers şi Elisabeth Sifton, cărora le sunt cu deosebire îndatorat pentru sugestiile şi încurajările date.

Mai mult decât o lucrare ocazională, dar mai puţin decât o istorie, această carte reprezintă cu adevărat o încercare de a ridica trei întrebări de actualitate. Mai întâi, care sunt şansele Comunităţii Europene? Dacă nu sunt roze, de ce e astfel? Şi cât de mult contează, în orice caz, dacă o Europă unită poate exista sau nu? E posibil ca formularea întrebărilor şi răspunsurile pe care le propun să mă califice drept un euro-sceptic, mai cu seamă că sunt britanic - prin naţionalitate, nu prin reşedinţă. Impotriva acestei acuzaţii aş pleda pentru o inocenţă înnăscută. Sunt european cu entuziasm; nici o persoană informată nu şi-ar dori să se întoarcă în rândul naţiunilor suspicioase şi introvertite, aflate în dezacord reciproc, care reprezentau continentul european într-un trecut destul de recent. Orice ne îndepărtează de acea Europă e bun, şi cu cât mai departe ajungem, cu atât mai bine.

Dar una e să îţi imaginezi un efect pe care îl doreşti, şi alta să-l presupui posibil. Or, tocmai acesta e subiectul meu de dispută în eseul de faţă, şi anume, că o Europă cu adevărat unită e suficient de implauzibilă pentru a părea neînţelept şi autodistructiv să insist asupra ei. Sunt, presupun, un pesimist. Spre deosebire de Jean Monnet, întemeietorul Comunităţii Europene, eu nu cred că e prudent ori posibil să „exorcizezi istoria” dincolo de anumite limite, astfel că eseul meu se încheie cu o pledoarie pentru reinstalarea sau legitimarea parţială a statelor-naţiuni. Din aceleaşi motive am încercat să argumentez că, indiferent dacă viitoarele sau fostele state comuniste din Europa Centrală trebuie să se situeze într-o Europă complet integrată, problema e că s-ar putea ca aceasta să nu se întâmple; ar fi deci mai bine să încetăm a promite altminteri.

Subiectul acestei cărţi, precum şi tonul ei sunt puternic influenţate de faptul că a fost scrisă în Austria. Planurile cu privire la Europa şi dificultăţile inerente par puţin diferite în mijlocul continentului faţă de modul cum arată ele în Vest, unde se găsesc majoritatea instituţiilor Uniunii Europene. Moştenirea imperială şi provincialismul contemporan al Europei Centrale, prezenţa covârşitoare a Germaniei, vecinătatea „fostei Iugoslavii”, uşurinţa cu care se poate trece peste vechea împărţire Est-Vest - şi se poate vedea cât de diferite sunt şi acum cele două Europe -, toate acestea contribuie la o perspectivă şi mai sumbră a uniunii decât aceea care înclină în continuare spre Nord ori Vest. Sunt, aşadar, recunoscător în mod deosebit Universităţii New York pentru încuviinţarea plecării mele, precum şi faţă de Institut für die Wissenschaften

vom Menschen şi directorul acestuia, prof. Krzystof Michalski, pentru invitaţia generoasă pe care mi-a adresat-o, de a le fi oaspete în Viena.

Viena, ianuarie 1996

O MARE ILUZIE?

Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului a luat fiinţă în 1951, dintr-o idee a lui Jean Monnet, propusă de Robert Schuman, ministrul de externe al Franţei, în mai 1950. În 1958, devenea Comunitatea Economică Europeană, cunoscută popular sub numele de „Europa celor şase" (Franţa, Germania Federală, Italia şi Benelux). Această Europă prosperă din „Vestul îndepărtat" a mai înglobat Marea Britanie, Danemarca şi Irlanda, spre a deveni „Europa celor nouă", după care s-a extins şi mai mult, transformându-se în „Europa celor doisprezece", prin acceptarea, în anii '80, a Greciei, Spaniei şi Portugaliei. Cei mai recenţi membri, Austria, Suedia şi Finlanda, au ridicat acest număr la cincisprezece. Când oamenii vorbesc despre viitorii posibili candidaţi, ei spun pur şi simplu fără jenă despre o ţară - Slovenia, Polonia - că „intră în Europa".

Această expresie arată în ce măsură Europa de astăzi nu e atât un loc, cât mai degrabă o idee, o comunitate internaţională paşnică, prosperă, cu interese comune şi părţi cooperante; o „Europă imaginară", a drepturilor omului, a mişcării libere a bunurilor, ideilor şi persoanelor, a unei largi cooperări şi unităţi. Apariţia acestei Europe hiper-reale, mai europeană decât continentul însuşi, o proiecţie mediană a tuturor înaltelor valori ale civilizaţiei antice, mai puţin a trăsăturilor ei negative, nu poate fi atribuită numai prizonieratului celeilalte jumătăţi a Europei, cea estică, aflată sub comunism. La urma urmelor, nu numai democraţiile populare păstrau distanţa faţă de această nouă „Europă", ci şi ţări precum Elveţia, Norvegia şi (până nu de mult) Austria şi Suedia, state-model pentru multe virtuţi sociale şi civice pe care „europenii" căutau să le întruchipeze în noile lor instituţii. Dacă vrem să înţelegem sursele - şi, după cum voi argumenta, limitările şi, probabil, riscurile - acestei idei a „Europei", situată în faţa noastră ca scop şi ca promisiune, trebuie să ne întoarcem la un moment din trecutul apropiat, când perspectivele oricărui fel de Europă arătau cât se poate de sinistru.

A presupune retrospectiv că Europa Occidentală postbelică a fost reconstruită de idealişti în ideea asigurării unităţii continentului european e o greşeală uşor de înţeles. Au existat, fără îndoială, astfel de oameni, aparţinând unor organizaţii precum Mişcarea Uniunii Europene din 1947. Însă aceştia nu au avut nici o influenţă concretă perceptibilă. Într-un mod curios, conducătorii britanici nu aveau să joace nici un rol activ în construirea uniunii europene în anii următori, cu toate că ei aveau un cuvânt greu de spus în privinţa unificării continentului: în octombrie 1942, primul ministru Winston Churchill îi atrăgea atenţia lui Anthony Eden, secretarul afacerilor externe al Marii Britanii, că „ar fi un dezastru incalculabil dacă bolşevismul rus ar compromite cultura şi

independenţa vechilor state ale Europei. Oricât de greu ar fi acum de afirmat acest lucru, eu cred că familia europeană poate reacţiona unit, ca o singură fiinţă, sub conducerea unui Consiliu al Europei”1. A existat, desigur, în 1945, o predispoziţie idealistă în ţările eliberate ale Europei continentale, dar scopurile celor mai mulţi reprezentanţi ai acestora aveau caracter intern: schimbare şi reformă acasă, urmând liniile trasate de diversele coaliţii apărute în timpul războiului, pentru înfiinţarea mişcărilor de rezistenţă împotriva ocupaţiei naziste. Pe la mijlocul anilor '50, era neobişnuit să găseşti în Europa intelectuali sau politicieni interesaţi mai curând de viitorul continentului unit decât de politica propriilor ţări.

Dacă nu idealismul i-a condus pe europeni în acei ani, imperativele destinului istoric nici atât. Foarte puţine lucruri din anii de după război anunţau apropierea firească sau inevitabilă a celor care supravieţuiseră războiului lui Hitler. În 1944, ziarista americancă Janet Flanner întrevedea, într-una din corespondenţele trimise la „The New Yorker”, mai curând opusul: o viitoare epocă a competiţiei intra-europene, a naţiunilor disperate, pentru resursele oricum puţine. Că statele Europei Occidentale aveau nevoie să coopereze într-un fel sau altul era evident; însă dimensiunea şi formele acestei cooperări nu puteau fi deduse din simplul fapt al epuizării postbelice şi sărăciei colective. Iar numeroasele posibile forme de cooperare, îndeosebi economică, nu aveau nimic idealist în ele şi nu conţineau nici o aluzie la vreo uniune viitoare.

Într-adevăr, ideea de a unifica interesele economice în scopul depăşirii problemelor comune nu era nici pe departe nouă. Formula „Statelor Unite” ale Europei fusese propusă pe la mijlocul secolului al XIX-lea (sprijinită de „Le Moniteur”, un ziar din perioada celei de-a doua republici franceze, în februarie 1848).

Note:

1. Churchill şi-a continuat şi după război discursurile privitoare la Europa unită, la Zürich, în septembrie 1946, şi la Albert Hall, Londra, în mai 1947. Însă, ca majoritatea politicienilor britanici, el îşi imagina şi îşi dorea abia un spaţiu de întâlniri şi discuţii, ceea ce „Consiliul Europei” avea să devină în cele din urmă.

Au existat diverse propuneri de creare a unui model de federaţie economică a Europei de-a lungul liniei cantoanelor elveţiene. Zollvereins - uniunile vamale - constituiau o altă temă populară de discuţie în secolul trecut, ca şi propunerile de extindere a uniunii vămilor germane, stabilită în 1834, şi de includere a Ţărilor de Jos, Belgiei, Danemarcei, chiar şi a ţărilor din Imperiul Habsburgic; însă toate aceste sugestii nu au condus nicăieri.

Subiectul acordurilor comerciale a revenit în atenţia opiniei publice după cel de-al doilea război mondial, când destrămarea imperiilor şi, ca urmare firească, dispariţia unităţilor de producţie şi a tiparelor de piaţă au urgentat necesitatea înfiinţării cartelurilor şi a acordurilor comerciale, aşa cum făcuseră

deprecierea valutei şi devalorizarea preţurilor care au marcat anii '20 (exista, de asemenea, mai mult decât o nuanţă de anti-americanism, o anumită teamă faţă de competiţia cu SUA; aceasta a continuat să fie prezentă şi să favorizeze acordurile comerciale intra-europene până în zilele noastre). Cel mai cunoscut dintre acordurile rezultate a fost Cartelul Internaţional al Oţelului, semnat în septembrie 1926, care includea Germania, Franţa, Belgia, Luxemburg şi Saarland (pe atunci, regiune încă separată de Germania, conform condiţiilor Tratatului de la Versailles). Un an mai târziu, se înscriau în cartel Cehoslovacia, Austria şi Ungaria. După ce producătorii germani au renunţat la acesta, în 1929, cartelul a fost abandonat după doar doi ani, în timpul Depresiunii.

Pentru revigorarea economiei europene interbelice au fost întreprinse o serie de alte eforturi similare - aşa-zisul Grup Oslo fondat în 1930 (incluzând ţările scandinave şi Benelux) şi Protocolul de la Roma din 1934, semnat de Italia, Ungaria şi Austria. Dar nici unul dintre acestea nu a prevenit colapsul comercial, principală sursă şi indicator al stagnării economice; din 1929 până în 1936, comerţul Franţei cu Germania a scăzut cu aproape 80%, exporturile Germaniei în Franţa, cu aproximativ 85%. Semnificativ e însă şi faptul că, până în 1938, francezii şi germanii încercau încă, descurajaţi, să readucă lucrurile pe linia de plutire printr-un acord comercial (care nu avea să fie confirmat niciodată) potrivit căruia Franţa urma să importe mai multe produse chimice şi de inginerie din Germania, iar Germania, în schimb, să importe produse agricole franceze.

În afară de aceste încercări de parteneriat economic, lipsite de coerenţă şi de succes, au existat şi eforturi diplomatice, în special cel al politicianului francez Aristide Briand şi al omologului său german Gustav Stresemann, tentative de a asigura o mai bună cooperare franco-germană. În timpul anilor '20, Stresemann pleda neobosit pentru desfiinţarea barierelor vamale şi chiar pentru crearea unei monede europene unice.

Dacă nu a împărtăşit întocmai convingerile lui Walther Rathenau, ministrul Cabinetului german ucis de naţionalişti în 1922, care, după cum afirma Stefan Zweig, „îşi riscase viaţa” susţinând ideea Europei, Stresemann a apreciat, fără îndoială, că interesele germanilor erau cel mai bine deservite prin plasarea lor într-un context mai larg, european. Briand era din fire mai expansiv, chiar imprecis; planul său din 1929 referitor la crearea unei Europe unite susţinea că „între popoarele care constituie grupuri geografice, cum sunt popoarele Europei, ar trebui să existe un fel de legătură federală”. Ministerul de externe britanic lansează la adresa propunerii lui Briand un comentariu incisiv, şi totuşi sceptic: propunerea reprezenta o „regrupare şi o consolidare a finanţelor şi industriei europene aşa încât să protejeze Franţa şi restul Europei de forţa crescândă a competiţiei ne-europene şi în special a celei americane. Asta s-a înţeles mereu prin 'Statele Unite ale Europei' sau 'pan-Europa', şi în lipsa acestei idei 'pan-Europa' ar putea cu greu să însemne ceva”2.

Nu lipseau, aşadar, precedentele unei viitoare căutări a unităţii economice în Europa postbelică şi nu era nimic idealist în fenomenul renaşterii acestor idei şi proiecte. Dimpotrivă, în sfera politică era foarte răspândit interesul pentru refacerea continentului ruinat prin intermediul unei organizaţii transnaţionale.

Note:

2. Citat în introducerea editorului la P. Stirk, ed., European Unity în Context: The Inter-war Period (Londra, 1989), p. 13.

În perioada interbelică mai ales fasciştii, dar nu numai ei, discutaseră şi scriseseră despre edificarea unei Europe înnoite, întinerite, lipsită de vechile diviziuni şi unită în jurul unor obiective şi instituţii comune. Tinerii neutralisti din anii '30 - precum socialistul belgian Paul-Henri Spaak, un viitor ministru de externe belgian şi om de stat european - au aderat la organizaţiile anilor '30 cum ar fi „Jeune Europe", unde au întâlnit persoane cu concepţii asemănătoare, inclusiv pe Otto Abetz, viitorul ambasador al Germaniei în Parisul ocupat.

În anii '20, forţa motrice a ideii de uniune europeană era pacifismul; autorii unui manifest din 1922 în favoarea Europei unite afirmau că într-o Europă unificată nu vor mai fi războaie. Nu e deloc o coincidenţă faptul că unul dintre martorii importanţi ai acestui manifest fusese şi tânărul francez Jean Luchaire, cel care avea să editeze mai târziu principalul ziar colaboraţionist din Franţa de la Vichy. Către sfârşitul celui de-al doilea război mondial, discuţia despre o Europă unită dobândise o conotaţie şi mai înspăimântătoare: planurile lui Albert Speer pentru o Nouă Ordine Europeană, un nou Sistem Continental având în centru Germania treziseră ecouri în miile de discursuri din timpul războiului, în care viziunea noii Europe dobândise un aspect sinistru, funcţionând ca sinonim al antibolşevismului, al colaborării cu naţional-socialismul şi al respingerii vechii lumi liberale, democratice şi diverse de dinaintea războiului.

Deloc surprinzător, prin urmare, s-a vorbit puţin despre o „Europă unită" în primii ani de după înfrângerea Germaniei: terminologia era contaminată. Intemeietorii Europei postbelice erau conduşi în schimb de imperativele naţionale cele mai realiste, mai convenţionale şi mai tradiţionale - ceea ce era de aşteptat dacă luăm în considerare faptul că mulţi dintre ei crescuseră într-o lume de state-naţiuni şi de alianţe, primele lor amintiri de adulţi datând dinainte de primul război mondial. Ei nu îşi puteau imagina alternativele pe care aveau să le înfrunte după 1945 decât în lumina experienţei şi a greşelilor anterioare şi nu puteau decât să acţioneze în consecinţă.

Pentru francezi, dilema apărută după 1945 nu era cu mult diferită de cea din 1918, cu excepţia faptului că, în al doilea caz, Franţa se numărase cel puţin printre învingători, pe când la 1945 era doar o ţară învinsă. Temându-se ca nu

cumva să fie abandonaţi de aliaţii lor anglo-americani, de Gaulle şi alţi politicieni francezi de la 1945, la fel ca Clemenceau în 1919, şi-au dorit o dată în plus să rezolve problema privitoare la Germania: cum să păstreze puterea acesteia la un nivel inofensiv şi totuşi destul de productiv pentru a asigura un flux suficient de materie primă care să ţină în viaţă industria franceză. Se dorea acest lucru deoarece Franţa era total dependentă de resursele germane - în special cărbune - şi fusese astfel încă din anii 1890. Pentru a-şi prelucra propriul oţel, Franţa avea nevoie de cărbunele din bazinul Ruhr; în mod ironic, reintegrarea Alsaciei-Lorena în teritoriul Franţei după 1919 a sporit această dependenţă, de când teritoriile recucerite dublaseră capacitatea producţiei de oţel fără a adăuga însă cantităţi semnificative la rezervele de cărbune ale ţării. Prin 1938, Franţa era cel mai mare importator de cărbuni din lume, importând 420.000 de tone pe lună numai din bazinul Ruhr. Totuşi, prin 1946, alimentarea din acest bazin carbonifer coborâse cu 70%, într-o vreme când propria producţie a Franţei se afla sub nivelul atins în 1929.

Aşadar, strategia franceză cerea exploatarea urgentă a resurselor Germaniei, iar planul francez iniţial de după război reducea pur şi simplu la minimum mijloacele politice şi militare ale Germaniei, în vreme ce îi exploata la maximum resursele de materie primă - o reluare a strategiei nereuşite care dusese la ocuparea bazinului Ruhr de către Franţa în 1923. Această dorinţă deşartă de a repune în practică politica dezastruoasă de la începutul anilor '20 era incompatibilă cu dorinţa liderilor politici britanici şi americani de a reînvia economia (vest) germană - în parte pentru refacerea Europei distruse de război, dar şi pentru a-i scăpa în special pe englezi de problema costurilor cerute de hrana şi adăpostirea oamenilor din zona lor de ocupaţie. Mai mult, englezii şi americanii (mai cu seamă comandantul militar al S.U.A. din Berlin, generalul Lucius Clay) erau din ce în ce mai dispuşi să acorde o oarecare autonomie zonei apusene a Germaniei postbelice, politică nu tocmai confortabilă pentru francezi (britanicii şi americanii erau dispuşi ca francezii să controleze Saarland-ul, însă cărbunele de acolo nu era deloc potrivit pentru nevoile interne ale Franţei).

Conducătorii francezi, precum Georges Bidault, au încercat să depăşească acest impediment aliindu-se cu Uniunea Sovietică într-o serie de întâlniri care au avut loc între anii 1946 şi 1947 - un ecou al tradiţionalei strategii diplomatice franceze de asociere cu o putere masivă aflată la est de Germania. Exista aici o oarecare logică - sovieticii favorizau exploatarea la maximum a bunurilor din propria zonă de ocupaţie şi nu aveau nici o obiecţie ca francezii să beneficieze de resursele Germaniei de Vest, mai ales dacă acest lucru era contrar voinţei englezilor şi americanilor. Însă, o dată cu începutul Războiului Rece, ruşii au avut mai puţine posibilităţi de a beneficia de foloasele (oricum limitate) acordate lor de către diplomaţia franceză, astfel că, la o întâlnire de la Moscova din aprilie 1947, ministrul rus de externe Viaceslav

Molotov a respins cu bruscheţe planurile Franţei de a dezmembra Germania, lăsând Parisul fără altă şansă decât aceea de a adopta o a treia strategie.

Această nouă strategie a constat în acceptarea necesităţii unei economii refăcute a Germaniei şi a unui stat vest-german unificat, dar numai în condiţiile realizării anumitor alianţe internaţionale, acorduri economice şi a altor genuri de limitări, în timp ce Franţei i se asigura accesul la potenţiala bogăţie germană vitală pentru succesul noului Plan Monnet - un program de reconstrucţie a industriei franceze care depindea în mod crucial de materia primă germană disponibilă şi pe care francezii şi-o puteau permite. De aici, complicatele negocieri din 1949 şi 1950 dintre Franţa şi diverşii săi parteneri: Italia, ţările Benelux şi Marea Britanie. În forma lor iniţială, aceste discuţii ar fi reprodus înţelegerile referitoare la taxe, dominate de francezi, restrictive din punct de vedere comercial, din perioada interbelică, la care se adăuga beneficiul asigurării accesului Franţei la materia primă germană în condiţii până atunci imposibile. Rolul britanicilor într-o astfel de alianţă ar fi fost, desigur, în primul rând, acela de a asigura Franţa (şi ceilalţi parteneri continentali) împotriva viitoarei ameninţări a unei Germanii reînviate şi puternice.

Însă aceste propuneri nu au dus nicăieri, iar francezii au rămas fără nici un acord care să includă Germania şi Marea Britanie sau care să excludă Germania. Rezultatul a fost Planul Schuman, bazat pe schiţa lui Jean Monnet pentru o comunitate de şase naţiuni care ar împărţi şi regulariza producţia şi consumul de cărbune şi oţel sub conducerea unei autorităţi internaţionale autonome. Anunţată de ministrul francez de externe, Robert Schuman, această propunere a realizat saltul imaginar constând în acceptarea absenţei Marii Britanii din Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului, în timp ce admitea ideea participării Germaniei de Vest. O astfel de rezolvare a dilemei franceze ar fi fost de neconceput cu numai câţiva ani mai devreme, şi chiar în 1950 ea constituia doar varianta acceptabilă în cazul în care prima soluţie ar fi eşuat, absenţa britanică fiind regretată în special de negociatorii olandezi (deşi Planul Schuman avea meritul de a acorda Franţei şansa de a prelua iniţiativa fără să informeze Londra - dulce răzbunare după zece ani de umilire diplomatică, de la München la Moscova).

Într-adevăr, în 1950, la fel ca Habsburgii în secolul al XIX-lea, care optaseră pentru un rol dominant în Europa Centrală şi de Sud-Est numai după ce fuseseră îndepărtaţi din afacerile germane de către Prusia, francezii au acceptat soluţia „europeană” a problemei lor abia după ce strategiile preferate le fuseseră obstrucţionate. Ideea nu era cu totul nouă - Edouard Herriot, liderul rău-famatului Cartel des Gauches (1924-1926), manifestase o dorinţă similară de a face din Franţa membra unei „Europe unite” o dată ce „problema germană” era pusă în discuţie. Dar, în 1925, Franţa nu se afla în poziţia de a impune o soluţie „europeană” la dificultăţile ei - şi oricum nu avea o nevoie

urgentă să procedeze astfel. Chiar la sfârşitul celui de-al treilea război al Franţei cu Germania dintr-un interval de 75 de ani, aliaţii Franţei au manifestat prea puţină simpatie pentru îngrijorările continue ale acesteia cu privire la o Germanie superputernică: după cum afirma secretarul de stat al SUA, George C. Marshall, în 1948, „îngrijorarea Franţei cu privire la Germania considerată o ameninţare majoră, pare demodată şi lipsită de realism”.

Cu toate acestea, şi în ciuda lor înşişi, francezii au avut un succes care s-a ridicat dincolo de cele mai îndrăzneţe speranţe în ceea ce priveşte „europenizarea” dificultăţii lor istorice de a încorpora Germania de Vest într-o comunitate franco-centrică în care Franţa ar fi obţinut ceea ce considerau conducătorii ei că are nevoie, fără să pară că o face prin mijloace considerate în mod convenţional egoiste. După cum spunea mulţi ani mai târziu, într-un pasaj revelator din volumul intitulat La France par l'Europe (1988), Jacques Delors, politicianul francez care avea să-şi încheie cariera ca preşedinte al Comisiei Europene, „crearea Europei e un mod de a recâştiga spaţiul libertăţii necesare unei „anumite idei despre Franţa”. Însă acest lucru nu era cu putinţă, nu numai pentru că Germania nu se afla în poziţia de a obiecta, ci şi fiindcă, din motive speciale şi de neprevăzut, autorităţile de la Bonn doreau acelaşi lucru. După cum punea problema cancelarul vest-german Konrad Adenauer când a fost informat pentru prima oară în legătură cu Planul Schuman, „aceasta e descoperirea noastră [a germanilor din Vest]”. Numai printr-o astfel de entitate „supranaţională” putea spera noua Republică Federală a Germaniei să trateze din nou în comunitatea internaţională pe picior de egalitate. De la început, Germania de Vest ar fi preferat (ca şi ceilalţi parteneri ai Franţei) o uniune mai largă, care să includă Marea Britanie, însă a aderat la Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului în condiţiile propuse de francezi, ca un prim pas în obţinerea sprijinului pentru propriile obiective - înainte de toate, câştigarea unei suveranităţi aproape depline3.

Note:

3. După cum afirma Karl Jaspers într-o scrisoare către Hannah Arendt, „Destinul [nostru] astăzi este ca Germania să poată exista numai într-o Europă unită, ca renaşterea vechii sale glorii să poată avea loc numai prin unificarea Europei, ca diavolul cu care inevitabil va trebui să facem un pact să fie egoista, burgheza societate a francezilor”.

Motivele partenerilor Franţei sunt la fel de revelatoare. Ca şi Franţa, dar probabil într-o mai mare măsură, Olanda şi Belgia fuseseră la început îngrijorate că după război SUA se va retrage din Europa: în 1945-1947 existau temeri reale în legătură cu o reafirmare a izolaţionismului american, întrucât marea majoritate a trupelor SUA se retrăgeau, iar electoratul Statelor Unite manifesta un nivel ridicat şi consistent de dezinteres faţă de afacerile europene. Astfel, ţările Benelux considerau important mai cu seamă să

menţină Anglia implicată, măcar puţin, în problemele Europei continentale. Totuşi încă mai importantă era nevoia lor de a vedea restaurată economia Germaniei - olandezii în special nu puteau spera să-şi revină şi să-şi modernizeze economia dacă nu aveau acces la piaţa de desfacere a Germaniei, aflată în plină dezvoltare. Chiar şi în lipsa Marii Britanii ca prezenţă linistitoare, ţările Benelux aveau nevoie de o Germanie reînviată şi erau dispuse să-şi asume potenţialele riscuri până într-acolo încât, pentru unii politicieni olandezi precum ministrul de externe Dirk Stikker, Germania reprezenta o contragreutate dezirabilă în faţa dominaţiei economice a Franţei.

Între timp, Marea Britanie continua să vadă organizarea Europei postbelice într-o lumină oarecum diferită. Neîmpărtăşind nici nevoia Franţei de materie primă germană, nici dorinţa olandezilor de a avea piaţă de desfacere în Germania, nici aviditatea Republicii Federale de a fi recunoscută şi acceptată în plan internaţional, Anglia putea rămâne la distanţă, legăturile culturale, politice şi economice cu lumea ne-europeană fiindu-i asigurate. Astăzi e ceva obişnuit să atribuim reţinerea britanică de atunci cu privire la Europa experienţei de război unice a englezilor, Marea Britanie fiind unul dintre cei doi combatanţi europeni victorioşi în războiul împotriva lui Hitler şi singura care nu a trăit suferinţele ocupaţiei. Angliei i-a lipsit aşadar recenta experienţă care îi determinase pe europeni să accepte o diminuare a suveranităţii în schimbul renaşterii economice şi naţionale. Însă aceasta reprezintă cel mult jumătate de adevăr; britanicii nu aveau, desigur, amintiri recente ale ocupaţiei şi înfrângerii şi au continuat zeci de ani după război să-şi imagineze că puteau, într-un mod sau altul, să trăiască la fel ca înainte. Însă la 1950 foarte puţini europeni, britanici sau nu, şi nici unii plasaţi în poziţii de putere, discutau despre „renunţarea la suveranitate”.

Aşadar entitatea europeană care se ivea în anii '50 a fost, în anumite privinţe - vitale -, un accident. Nu era nici prevăzută, nici previzibilă - nici ca formă, nici în ce priveşte componenţa. În septembrie 1947 George Kennan ajunsese la concluzia că europenilor le lipsea orice capacitate de a avea o viziune colectivă sau de a cădea de acord că Departamentul de Stat ar fi trebuit să „hotărască unilateral” ce era bun pentru ei. Şi, la momentul acela, Kennan nu se înşela: în iunie 1948, cu numai patru voturi decisive, Adunarea Naţională a Franţei aproba instalarea autorităţii federale germane în toate cele trei zone vestice ale Germaniei ocupate (franceză, britanică, americană).

Mai mult, apariţia Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului nu a garantat prin ea însăşi forjarea unei conştiinţe europeane puternice sau sigure, nici măcar în rândul propriilor membri. După cum au observat unii comentatori, Planul Schuman, aplicabil imediat după semnarea lui la 18 aprilie 1951, era în realitate un fel de tratat de pace de facto între Franţa şi Germania de Vest, care constituţionaliza o interdependenţă economică reciprocă, importantă, dar limitată - nimic mai mult. O dată încheiat Programul de recuperare europeană -

Planul Marshall - (propus în 1947, el a început să fie pus în aplicare un an mai târziu şi a fost programat să se încheie în patru ani), limitele Planului Schuman au devenit evidente. Francezii au blocat toate eforturile următoare de integrare europeană, printre care şi aşa-numitul „Trust Verde” (Green Pool), care coordona rezultatele din agricultură, propus de olandezi în 1952 şi îngropat cu încurajarea francezilor trei ani mai târziu, şi planul pentru o Forţă de Apărare Europeană, faţă de care părerile francezilor erau împărţite (gaulliştii şi comuniştii se pronunţau împotrivă, partidele de centru îi erau favorabile) şi care a fost abandonat de europenii occidentali după un vot negativ în Adunarea Franceză din august 1954.

Când iniţiativa a fost reluată, la întâlnirea reprezentanţilor Celor Şase din 1955 de la Messina, Sicilia, acest lucru s-a făcut încă o dată din motive neesenţiale. Explozia economică din acele timpuri determina statele europene să caute alte soluţii de stabilizare a schimburilor comerciale decât prin intermediul cărbunelui sau oţelului; produsul naţional brut (PNB) per capita al Republicii Federale Germania s-a dublat în anii '50; exporturile Italiei numai în ţările pieţei comune aproape că s-au dublat în decada 1955-1965. Asemenea proporţii ale expansiunii economice ar fi impus oricum beneficiarilor lor europeni anumite aranjamente pentru reglarea procesului, cu sau fără existenţa anterioară a Comunităţii Cărbunelui şi Oţelului. Intocmai ca şi acordul precedent, din 1950, pentru stabilirea unei Piaţe Comune, cel din 1957 era în egală măsură efectul noilor dezvoltări pe care fusese proiectat să le conţină şi să le canalizeze, precum şi o nouă manieră de abordare a vechilor probleme.

Acest lucru poate fi înţeles mai bine luând în considerare modul în care vest-europenii abordau o anumită chestiune: problema agriculturii4. Politica Agricolă Comună, care menţinea preţurile de referinţă deasupra celor internaţionale, în timp ce garanta cumpărarea surplusului la cote prestabilite, a fost multă vreme cea mai costisitoare politică asociată Comunităţii Europene - înghiţind, la începutul anilor '70, 70% din bugetul Pieţei Comune. Ajunsă în acest punct, aceasta era şi continuă să fie o aplicare absolut iraţională a resurselor: în 1980, agricultura folosea doar 14% din forţa de muncă în Italia, 8,7% în Franţa şi numai 5,6%

În Republica Federală Germania. Chiar în 1960 procentul reprezentat de agricultură din produsul naţional brut al Franţei era de numai 9%. De ce, atunci, restul Europei ar accepta atât de repede presiunea - aplicată prima oară de Franţa la mijlocul anilor '50 şi susţinută de atunci încolo - în impunerea unei politici de protecţie agricolă şi fixare a preţurilor în inima construcţiei europene?

Răspunsul are puţine legături cu prezentul şi nici una cu „Europa”. Încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea Europa - atât Vestul, cât şi Estul - dăduse dovadă de o suprapopulare a zonelor rurale.

Note:

4. Pentru multe din cele ce urmează, sunt îndatorat discuţiei despre protecţia agricolă din capitolul 5 al cărţii lui Alan Mildward, The European Rescue of the Nation-State (Berkeley, Los Angeles, 1992).

În ciuda migrării spre oraşe şi a emigrărilor în America de Nord şi de Sud, o mare parte din ţărănimea europeană abia dacă îşi putea duce existenţa din munca efectuată. Situaţia s-a înrăutăţit după primul război mondial, întrucât preţurile la produsele agricole au scăzut de circa trei ori, la fel de repede ca şi cele de la bunurile ne-agricole. Guvernele democrate nu puteau face mare lucru pentru ridicarea preţurilor fără a supăra electoratul urban, iar în circumstanţele anilor interbelici nu erau în poziţia de a putea face investiţii masive în programele de susţinere a agriculturii. Regimurile autoritariste din Spania, Portugalia, Italia şi din toată Europa de Est au încercat impunerea unor strategii prevăzute să asigure autonomia agricolă, însă acestea s-au dovedit dezastruoase din punct de vedere economic. Cotele ridicate ale şomajului împiedicau obţinerea unui loc de muncă alternativ pentru cei cu slujbe mizere, dar şi pentru proprietarii de ferme şi lucrătorii de la ferme aflaţi într-o situaţie financiară disperată. Ţărănimea cu moralul scăzut, beneficiind de dreptul de vot, s-a orientat pretutindeni înspre partidele fasciste sau populiste care promiteau să îi rezolve plângerile.

Umbra acestei dileme, precum şi faptul că înainte de război nefericiţii fermieri ai Europei, din Germania până în Bulgaria, se dovediseră atât de susceptibili faţă de apelul fascist au reprezentat un aspect major în gândirea politică şi economică postbelică, lucru pe care astăzi tindem să îl uităm. De asemenea, trebuie să ne amintim că în '50 fermierii constituiau încă o prezenţă semnificativă în Europa continentală: 25% din mâna de lucru din Germania de Vest, 30% în Franţa, 43% în Italia. În plus, imediat după sfârşitul războiului, exista pretutindeni o lipsă acută de hrană şi o nevoie urgentă de reducere a importului de alimente, în vederea economisirii preţioasei valute (dolari). Pe la 1949 numai Marea Britanie, Scandinavia şi Elveţia atinseseră nivelul producţiei alimentare de dinainte de război. Restul Europei îşi încuraja încă ţăranii să rămână pe pământurile lor pentru a produce cât mai mult şi mai rapid posibil, cu ajutorul măsurilor de asistenţă din timpul războiului care mai erau încă disponibile. Între timp, reformele avansau în Franţa, Italia şi în alte locuri, pentru a îmbunătăţi starea de fapt şi a confirma drepturile proprietarilor de fermă şi ale lucrătorilor, care, se spera, puteau fi convinşi să susţină politicile democrate care le-ar proteja interesele.

O dată cu depăşirea crizei de producţie de după război, natura problemei agricole s-a schimbat. Pe la 1955, le fel ca în decadele anterioare, se punea întrebarea cum să se păstreze preţurile ridicate la alimente în favoarea fermierilor, însă la un nivel rezonabil pentru consumatori. Tot atunci, o explozie în producţia şi comercializarea produselor ne-agricole deschidea o prăpastie

între veniturile lucrătorilor de la oraş şi ale celor de la ţară, o reminiscenţă dezagreabilă din perioada interbelică. În sfârşit, în ciuda unei reduceri constante a numărului de oameni angajaţi în agricultură, aprovizionarea cu alimente creştea acum foarte rapid, datorită noilor metode şi unei mai mari eficienţe, care sporeau productivitatea.

Rezultatul a fost Politica Agricolă Comună a Pieţei Comune (PAC). Începând cu mijlocul anilor '50, guvernele franceze de toate culorile politice au acceptat aspectele transnaţionale ale Pieţei Comune, pe care altfel ar fi găsit-o dezgustătoare, în schimbul „europenizării" strategiilor de protecţie agricolă. Din motive proprii - în general, pentru auto-protejarea împotriva competiţiei interne -, olandezii au mers mai departe. Pentru vest-germani, PAC reprezenta un oarecare avantaj intern mai cu seamă în sud, dar, din nou, acesta era - în linii mari - un preţ pe care merita să-l plăteşti pentru obţinerea celorlalte beneficii ale unei comunităţi comerciale extinse; în afară de aceasta, numai în schimbul unei astfel de politici Franţa a adoptat metodele comerciale comune, nemaiamintind „uniunea mai strânsă ca oricând", ca să folosim cuvintele din introducerea Tratatului de la Roma. Lucru curios, PAC nu a adus foloase majorităţii ţăranilor, nici măcar în Franţa. Funcţionând în principal în avantajul marilor producători de cereale şi lactate, PAC a oferit mult mai puţin cultivatorilor şi vânzătorilor de măsline, zarzavaturi, fructe şi vin.

Adevărata funcţie a Politicii Agricole Comune este, aşadar, politică, nu economică. Totuşi, în termeni electorali, ea era din ce în ce mai irelevantă; numărul alegătorilor ţărani din statele Comunităţii Europene a scăzut constant între anii 1950-1960, declinul încetinind puţin o dată cu adeziunea Spaniei, Portugaliei şi Greciei douăzeci de ani mai târziu. Dacă politicienii francezi ar fi numărat voturile, ar fi putut evita încurcăturile şi costurile unei astfel de tactici. Însă tocmai pentru că societatea rurală se dizolva atât de încet într-o ţară în care fusese cândva o prezenţă dominantă, s-a născut un mit compensator al centralităţii sale culturale, o versiune franceză a ataşamentului german analog faţă de Heimat. Impotriva puternicei credinţe conform căreia comunitatea rurală ar trebui păstrată şi apărată cu toate că era pe cale de dispariţie, evidenţa demografică şi calculul economic contau prea puţin. Combinat cu amintirea nemulţumirii ţărăneşti din decadele precedente, acest sentiment a garantat supravieţuirea până în zilele noastre a unui foarte costisitor program european de protecţie agricolă, în totală contradicţie cu reacţia generală a politicii economice şi, dincolo de orice măsură, cu mărimea electoratului pe care pretinde să îl slujească.

În anumite privinţe această politică agricolă poate funcţiona ca o metaforă pentru ilustrarea întregului proiect al Europei. Rezultat neprevăzut al îngrijorărilor electorale separate şi distincte, al intereselor economice şi al culturilor politice naţionale, ea a devenit necesară în mod întâmplător şi posibilă prin dobândirea prosperităţii. Numai după aceea a fost încorporată

într-o prezentare mai largă a uniunii naţiunilor europene; dacă proiectul din urmă ar fi reprezentat adevăratul obiectiv iniţial, nici o asemenea politică nu i s-ar fi putut anexa de la bun început.

Aproape acelaşi lucru se poate spune despre fiecare etapă ulterioară a acţiunilor europene comune. Din 1951 până la semnarea, în 1957, a Tratatului de la Roma, care stabilea o „piaţă comună", şi mai departe, până în 1968 (la crearea unei uniuni vamale depline), de la întâlnirea la nivel înalt de la Haga din 1969 până la extinderea Comunităţii prin Actul European Unic din 1985, de la Tratatul de la Maastricht din 1991, care declara formal o „Uniune Europeană" şi mai departe, istoria formării unei „uniuni mai strânse ca oricând" a urmat un tipar consecvent: logica reală sau aparentă a avantajului economic reciproc nefiind suficientă pentru a oferi o justificare complexităţii aranjamentelor sale formale, s-a invocat un fel de etică ontologică a comunităţii politice; proiectată înspre trecut, aceasta din urmă era astfel chemată să explice câştigurile de până atunci şi să motiveze următoarele eforturi de unificare. Ne vine greu să nu ne amintim definiţia fanatismului dată de George Santayana: când ţi-ai uitat scopul, îţi dublezi eforturile.

A pune la îndoială justificarea grandioasă şi anacronică a naturii şi scopurilor Uniunii Europene nu înseamnă a-i respinge realizările. Dimpotrivă. Restaurarea uluitoare şi prosperitatea ulterioară a Europei Occidentale, mai ales a acelor părţi intrate în Uniune, sunt atribuite în mare măsură diverselor acorduri şi aranjamente internaţionale pe care le-au făcut între ei membrii acestor ţări şi care sunt principalii responsabili pentru evitarea unei repetări a dezastrelor din perioada interbelică. Succesul e singular în istoria modernă a Europei: însă tocmai aici e problema, după cum voi căuta să argumentez în continuare. Orice a făcut posibilă existenţa Europei Occidentale pe care o avem acum a fost, aproape sigur, ceva unic şi irepetabil, despre care ar fi o iluzie să presupunem că se poate proiecta în mod indefinit în viitor. Ca să apreciem acest lucru, trebuie să privim mai îndeaproape unele circumstanţe ale apariţiei Europei unite.

Patru aspecte ale situaţiei europene din decada următoare înfrângerii lui Hitler au contribuit la contextul deosebit din care s-a născut Europa Occidentală modernă. Primul din ele a fost influenţa războiului însuşi. În timpul războiului, atât statele beligerante, cât şi cele ocupate şi-au mobilizat resursele şi populaţia într-un mod fără precedent. Germanii au investit din greu în industria de război, iar unele dintre ramurile acesteia - îndeosebi sectorul metalurgic - au scăpat vii şi nevătămate, jucând un rol important în renaşterea economică postbelică. În câteva dintre ţările ocupate, precum Belgia sau Cehoslovacia, prezenţa militară germană, prin stimularea producţiei simultan cu limitarea protestelor de muncă, a favorizat de fapt acumularea de profituri şi a dat o mână de ajutor modernizării. Pretutindeni, pregătirea pentru război a societăţii a netezit calea spre presupunerea că, pe timp de pace, statul se va

implica la nivel înalt în toate direcţiile, de la bunăstarea socială la planificarea economică - folosind cuvintele lui Michael Howard, „războiul şi bunăstarea mergeau mână-n mână”5.

Note:

5. Michael Howard, The Lesson of History (Londra, 1987), p. 127.

Această supoziţie în favoarea organizării economice şi sociale centralizate, împărtăşită mai mult sau mai puţin de toate grupările politice din fiecare ţară europeană, reprezenta un factor crucial în facilitarea reconstrucţiei postbelice, atât internaţională, cât şi locală. După cum scria în 1949 un specialist în planificarea economică, „toţi suntem acum făuritori de planuri”6. Insuşi faptul că toate statele europene preluau controlul asupra propriei economii făcea mai uşor de imaginat aspectele acelui control unificate într-o autoritate multinaţională, lucru de neconceput după primul război mondial.

Al doilea război mondial a fost unul fără precedent, mai întâi pentru că divizase ţările făcându-le să se ridice împotriva lor însele, apoi pentru că aproape toţi participanţii europeni au pierdut. Drept consecinţă - interesantă şi de durată -, sub-continentul avea încă ceva în comun: o recentă amintire a războiului, a războiului civil, a ocupaţiei şi a înfrângerii. În ciuda uriaşelor pierderi umane din prima conflagraţie mondială, sentimentul unei experienţe comune a conflictului şi distrugerii a fost mult mai mare după 1945. Drept rezultat, europenii au devenit, în mod colectiv, „defetişti” - nu numai ostili luptei unuia împotriva celuilalt, ci şi prudenţi faţă de orice angajament în luptă. Faptul acesta nu era deloc surprinzător: Austria pierduse şase războaie la rând, de pe vremea lui Metternich până în 1945; Franţa suferise trei războaie continentale costisitoare şi epuizante în intervalul unei singure vieţi omeneşti, ieşind din fiecare tot mai sărăcită şi mai slăbită. Belgia fusese învinsă şi ocupată de două ori într-un interval de 30 de ani. E semnificativ faptul că, începând cu 1945, sondajele de opinie din întreaga Europă Occidentală arată o ezitare constantă în exprimarea încrederii în capacităţile militare ale propriului stat, puţin sprijin pentru cheltuielile militare de mare amploare şi nici o înclinaţie de durată spre a considera bravura militară drept unitatea de măsură a gloriei naţionale. Cele două excepţii distincte de la acest tipar sunt Marea Britanie şi Finlanda - singurele state europene care au ieşit din cel de-al doilea război mondial cu un palmares militar demn de laudă.

Note:

6. Vezi E.F.M. Durbin, Problems of Economic Planning (Londra, 1949).

Experienţa comună a înfrângerii trimite la o alta, tot în legătură cu războiul: amintirea lucrurilor mai degrabă uitate (şi aici britanicii şi finlandezii au constituit excepţii norocoase). Günther Grass a subliniat avantajul ironic de care s-a bucurat Germania după 1945: neavând nimic cu care să se mândrească în trecutul recent şi deţinând o moştenire culturală şi politică prefăcută în cenuşă, germanii îşi puteau reprima amintirile neplăcute,

concentrându-se astfel asupra reconstrucţiei de la zero - o observaţie pertinentă şi pentru victimele Germaniei. În ciuda - sau poate din pricina - miturilor (deliberat) bombastice despre rezistenţa colectivă împotriva guvernării autohtone şi străine, francezii, italienii şi olandezii în special au avut motive la fel de bine întemeiate să lase în urmă istoria recentă şi să o ia de la început; emfaza din trecut în privinţa realizărilor naţionale şi militare părea oarecum inadecvată şi a fost, prin urmare, suprimată, atenţia întorcându-se în schimb, mai presus de orice, asupra chestiunile sociale şi economice.

Cadoul durabil lăsat de Hitler Europei era, aşadar, gradul în care el şi colaboratorii săi au făcut imposibilă de atunci încolo orice reflecţie confortabilă asupra trecutului. În această privinţă, contrastul faţă de sentimentul lăsat de primul război mondial e izbitor: după 1918 starea de epuizare a fost însoţită de o dorinţă larg răspândită de a recupera, într-un fel, certitudinile şi siguranţa anilor de dinainte de război. Nici o nostalgie similară n-a putut fi întâlnită în Europa după sfârşitul celui de-al doilea război mondial.

Al doilea element al situaţiei postbelice care a facilitat construirea „Europei” l-a constituit Războiul Rece. Începând cu 1947, pentru cei mai mulţi conducători europeni a devenit clar că Uniunea Sovietică reprezenta o ameninţare serioasă la adresa Europei Răsăritene şi că, fie şi numai pentru propria lor protecţie, statele Europei Occidentale trebuiau să creeze un fel de alianţă mai întâi între ele, apoi şi cu Statele Unite. Marea Britanie, în special prin secretarul său de externe dintre anii 1945-1951, Ernest Bevin, a prevăzut prima acest lucru, iar Franţa ultima; însă nimeni în Europa de Vest, cu excepţia câtorva intelectuali, nu a crezut cu adevărat că Europei i se putea deschide o a treia cale, între URSS şi o Alianţă occidentală. În februarie 1948 Partidul Comunist din Cehoslovacia a declanşat o lovitură de stat fără vărsare de sânge, preluând puterea în singura ţară estică sau central-estică din Europa care nu se afla încă sub control sovietic efectiv. Laolaltă cu creşterea simultană a protestului social condus de comunişti în Franţa şi Italia, şocul revoltei de la Praga a solidarizat în continuare gândirea conducătorilor vest-europeni şi a ajutat la depăşirea îndelungatului resentiment faţă de puterea americană şi a îndepărtării suspiciunii în privinţa motivelor politicii externe a SUA.

O posibilă consecinţă a cunoscutei temeri de război putea foarte bine să fi fost nevoia de reînarmare la o vreme când Europa de Vest abia îşi începuse recuperarea economică. Acest lucru ar fi însemnat un dezastru economic şi politic (regresul relativ moderat cauzat de cheltuielile militare crescute din timpul războiului din Coreea reprezintă un indiciu pentru ce ar fi putut să fie). Însă uriaşa implicare a Statelor Unite în Europa, sub forma unei prezenţe militare sporite şi a unui ajutor economic direct, prin intermediul Planului Marshall, i-a ajutat pe vest-europeni să realizeze imposibilul: Războiul Rece i-a forţat să-şi sporească gradul de unitate şi colaborare, în timp ce îi scutea de cheltuielile militare inerente. În schimb, pe măsură ce deveneau mai bogaţi ca

oricând, relativa povară a cheltuielilor de apărare de la buget scădea simţitor. În 1953, suma aceasta reprezenta 11% din produsul naţional brut al Franţei şi al Britaniei, sub 5% în Italia şi în Republica Federală Germania. La 1970, ea era de 5% în Marea Britanie, 4% în Franţa şi în jur de 3% în Germania de Vest şi în Italia7.

Note:

7. Privind retrospectiv dintr-o poziţie favorabilă post-1989 cu o afectare tipic anti-americană, un fost ministru francez de externe a recunoscut: „Rangée dans un camp, en étroite tutelle des États-Unis, reçevant ses instructions et venant rapport, elle [Europe] s' était rassurée de tout, à force d'être irresponsable. Aujourd'hui, elle commence à regretter ce bon temps du sans-souci.” [„Aliniată într-o tabără militară, sub controlul strict al SUA, primind ordine şi dând raportul, Europa, din iresponsabilitate, se simţea în siguranţă. Astăzi ea începe să regrete acele timpuri lipsite de griji.”] Michel Jobert, în Le Monde, 10 august, 1991.

Ruperea alianţei din timpul războiului dintre Statele Unite, Marea Britanie şi Uniunea Sovietică şi apariţia în Europa a două blocuri ostile ajută, de asemenea, la explicarea unei evoluţii care altminteri ar fi fost de neconceput: înglobarea rapidă şi fără probleme a Germaniei (de Vest) în familia vest-europeană. Britanicii nu-şi puteau permite plata costurilor ocupării uneia dintre zonele devastate ale Germaniei; SUA dorea existenţa unui un stat german bogat şi loial care să joace un rol în Alianţa din Vest; drept rezultat, greşelile din 1919 au fost evitate în mod miraculos - chiar dacă după 1945 coexistau mai mulţi factori incriminatori decât după războiul din 1914-1918, pentru a trata Germania ca pe un stat paria, vinovat de crime de război pe care sărmanul kaiser nu şi le-ar fi putut imagina vreodată. Datorită Războiului Rece, germanii din ambele părţi ale statului divizat au fost reîncorporaţi în Europele respective în condiţii remarcabil de nediscriminatorii8.

Dacă al doilea război mondial şi Războiul Rece au înlesnit strategiile politice postbelice ale oamenilor de stat europeni, dezastruoasa istorie economică recentă au a fost cea care a dat o calitate deosebită viitoarei explozii. Progresul economic european din prima jumătate a secolului XX fusese de trei ori fie întârziat, fie distorsionat: de primul război mondial, de stagnarea şi strategiile prost concepute ale anilor interbelici şi de războiul care a urmat. Profiturile investiţiei naziste determinate de război nu au compensat câtuşi de puţin distrugerea, minuţios elaborată, provocată de armamentul produs.

Note:

8. Planul Morgenthau, numit după Henry Morgenthau Jr. - secretarul trezoreriei SUA -, care imagina „pastoralizarea” Germaniei postbelice, nu fusese niciodată luat în considerare la modul serios de către creatorii politicii externe a SUA. Desigur, au existat dezbateri, atât în Statele Unite, cât şi în Germania de Vest, asupra formei unui nou stat german, precum şi asupra chestiunii denazificării elitei sale politice. Însă Războiul Rece a respins efectiv, pe viitor, strategiile alternative şi a dat prioritate necesităţii întemeierii unei alianţe prieteneşti şi de încredere în viitoarea luptă împotriva URSS.

Ca rezultat al practicilor malthusiene din comerţul şi industria dintre războaie, al pierderii şanselor de investiţie şi modernizare şi al distrugerii infrastructurii fabricilor şi transportului, Europa Occidentală de după 1945 avea de recuperat nu numai începând din 1939, 1929, sau chiar din 1918, ci încă de la 1913. În Franţa, de pildă, media de vârstă a echipamentului industrial la data eliberării era de 25 de ani.

Acest imens regres care trebuia remediat a devenit dintr-odată o povară şi o oportunitate. Că a fost luat ca o ocazie s-a datorat, neîndoielnic, reputaţiei administratorilor economici şi autorilor de planuri - oameni precum Robert Marjolin, care lucrase cu Jean Monnet la Planul Francez postbelic înainte de a se transfera la biroul central al Comunităţii Europene; asistenţii civili de după război şi consultanţii economici precum Marjolin îşi aşteptau frustraţi şansa încă de la începuturile Depresiunii. Viteza recuperării a fost remarcată mai cu seamă în Republica Federală Germania, unde aceasta conta cel mai mult, de vreme ce restul economiei vest-europene depindea de ea. În ultima decadă a anului 1949 sectoarele vestice ale Germaniei îşi recâştigaseră nivelul exporturilor din 1936, pentru a-l depăşi cu 30% un an mai târziu.

Încă mai elocvent, în 1949 Republica Federală a obţinut un rezultat pozitiv al balanţei în comerţul cu Europa de Vest, datorită exportului de materii prime, în special cărbune. Un an mai târziu balanţa comercială se afla în deficit - Germania consuma deja propriile materii prime. La 1951 Germania realizase primul dintre imensele surplusuri comerciale care au marcat ulterior performanţa sa comercială - dar acum era vorba despre produse fabricate. Şi după cum i-a mers Germaniei, la fel le-a mers cu timpul şi partenerilor săi.

„Miracolul” economic a fost însoţit şi făcut posibil în vestul Europei de reformele social-economice, care, la rândul lor, fuseseră amânate vreme de o generaţie. Inainte de război, ţăranii şi muncitorii (bărbaţi) avuseseră dreptul la vot, dar nimic mai mult, ceea ce explică istoria politică polarizată a anilor '30. După 1945 s-au adus îmbunătăţiri în ce priveşte drepturile fermierilor, instituirea pensiilor garantate de stat, asigurări medicale şi în caz de accident, drepturile uniunii comerciale, concediile plătite şi subvenţionarea locuinţelor de calitate; Europa Occidentală începea lungul proces al readucerii la zi în domeniul drepturilor sociale şi bunăstării a unui teren deja acoperit de reformele politice şi legale din secolul trecut. Majoritatea rezultatelor nu au fost

evidente până la mijlocul anilor 1950, moment în care sub-continentul era asigurat de mijloacele pe care le plătea. Însă recompensa a fost o lungă şi fără precedent epocă de relativă pace socială şi stabilitate politică.

În cele din urmă, în strânsă legătură cu aceste schimbări sociale şi modernizarea economică interrelaţionate, Europa de Vest a trecut prin experienţa unei a doua şi ultime revoluţii agrare. S-a estimat că, în Germania de Vest, o unitate agricolă de lucru care în 1900 ar fi hrănit cinci oameni, în 1950 asigura hrana a şase oameni. Cu alte cuvinte, virtual, nu existase nici o creştere a productivităţii agricole în prima jumătate a secolului XX. Însă la 1980 aceeaşi unitate putea hrăni treizeci şi cinci de persoane. Implicaţiile acestei transformări au fost enorme şi ar fi fost şi mai mari dacă vest-europenii n-ar fi ales să-şi supraîncarce preţurile la alimente în scopul de a sprijini un sector rural în curs de reducere. Ca atare, în vreme ce înainte de 1945 majoritatea vest-europenilor îşi cheltuia jumătate sau mai mult din venit pe alimente, băutură şi tutun (cu excepţia olandezilor şi a scandinavilor, care cheltuiau mai puţin), prin 1980 ei consumau pentru acestea un sfert din venit sau mai puţin, şi trăiau mai bine.

Aceste transformări au fost unice şi irepetabile. Cu alte cuvinte, Europa Occidentală nu va mai trebui, probabil, niciodată să recupereze treizeci de ani de stagnare economică sau jumătate de secol de devalorizare agrară, ori să reclădească totul după un război dezastruos. De asemenea, ea nici nu va mai fi condiţionată de nevoia de a proceda astfel sau de coincidenţa ameninţării comuniste şi a încurajării americane. De bine, de rău, circumstanţele postbelice - care au generat prosperitatea Europei Occidentale de la mijlocul secolului XX - au fost unice; nimeni nu va mai avea un asemenea noroc.

Dar cât de mult a alterat această transformare a Europei de Vest în decadele postbelice poziţia sa în lume? Cu siguranţă, un eşec în reconstruirea Europei în aceşti ani ar fi fost dezastruos; în 1946 exista prea puţină încredere în viitor. Janet Flanner, recunoscută ca observatoare destul de capricioasă, scria în luna octombrie a aceluiaşi an că europenii „intrau încet într-o nouă epocă de îngheţ”9. Dar ce anume s-a obţinut în urma restabilirii încrederii şi a înnoirii economice care a urmat? După cum am văzut, exista o creştere uriaşă şi susţinută a comerţului intra-european; de pildă, vest-europenii contribuiau la propria lor prosperitate vânzându-şi mărfuri unii altora. Acest lucru, însă, i-a trimis înapoi, unde se aflaseră şi în 1913, când aproximativ 60% din comerţul ţărilor europene se făcea de la una la alta. Interdependenţa comerţului european şi a fluxului de capital din anii 1850-1913 era, probabil, mai mare decât cea din interiorul Comunităţii Economice Europene, cel puţin până nu demult.

Mai mult, şi în ciuda contribuţiei aduse de Planul Marshall, de Acordul general pentru tarife şi comerţ (GATT), Organizaţia pentru cooperare şi dezvoltare economică (OECD), Asociaţia europeană a liberului schimb (EFTA) şi

de însăşi Comunitatea economică europeană (CEE), economiile Europei Occidentale nu au mai atins nivelul de import-export din 1913 (ca procentaj al produsului naţional brut) până la mijlocul anilor 1970. Până atunci, ele au compensat doar colapsul catastrofal al comerţului din această perioadă. Cât despre contribuţia Europei Occidentale la exportul mondial de mărfuri fabricate, să nu ne surprindă observaţia potrivit căreia cota Marii Britanii a scăzut de la 22,4% în 1929 la numai 9,7% în 1980. La urma urmelor, se spune că aceasta reprezintă una din penalizările plătite de Regatul Unit pentru că n-a reuşit să se alăture „clubului" european. Franţa, însă, a cărei cotă la exportul mondial de mărfuri fabricate era de 10,9% în 1929, urcase înapoi la 10% până în 1980. Cifrele pentru Germania de Vest sunt comparabile cu ale celorlalte ţări: 20% în 1929 - 19,9% în 1980 (prin contrast, cota japoneză a aceluiaşi indice se ridica la aproape 400% în aceiaşi ani).

Note:

9. Trei ani mai târziu, în vara lui 1949, ea relata că aceeaşi Europă era „un imens spaţiu turistic şi izvor de plăceri, în care se fac şi se cheltuiesc bani". Se înşela în ambele cazuri.

Pare corect să tragem concluzia că, dintre statele europene, ceea ce deosebea ţările din CEE de celelalte era faptul că primelor li s-a permis recuperarea timpului pierdut, câtă vreme pentru cele din urmă acest lucru nu a fost posibil niciodată.

Cu asemenea măsuri, realizarea remarcabilă a Comunităţii Europene consta în întoarcerea membrilor săi mai mult sau mai puţin înapoi în timp, acolo unde fuseseră cândva. În cazul de faţă, aceasta nu constituia o realizare mediocră, dar semnificaţia ei nu trebuie înţeleasă greşit. Dacă Europa Occidentală, în anii celei mai rapide creşteri şi ai celei mai mari prosperităţi, se juca doar de-a recuperarea, proiectele sale pe termen lung într-o epocă de creştere lentă erau lipsite de perspective. Mai mult, pentru rapidele schimbări economice şi importanţa lor covârşitoare s-a plătit un preţ. În cazul principalelor naţiuni vest-europene, în ciuda epocii de stabilitate şi prosperitate prin care treceau, exista un curent colectiv subteran al dezamăgirii şi sentimentul că promisiunile şi oportunităţile anilor de imediat de după război se irosiseră oarecum.

Forma acestei dezamăgiri varia în funcţie de ţară. În Franţa şi Italia coaliţiile politice care apăruseră în urma mişcărilor de rezistenţă din timpul războiului s-au luat la harţă şi s-au destrămat, risipindu-şi capitalul de bunăvoinţă şi promisiunile de schimbare radicală. În Italia, acest lucru a dus la monopolizarea puterii de către partidul creştin-democrat şi la sporirea dezamăgirii publice faţă de practicile politicii democrate. În Franţa marile speranţe ale epocii postbelice s-au prefăcut în frustrările născute în urma campaniilor parlamentare şi a rezolvării afacerilor personale; cu cuvintele lui

Albert Camus, visul revoluţiei morale, al reconstrucţiei Franţei postbelice nu numai că a eşuat, ci „a ajuns şi să aibă o proastă reputaţie”. Drept rezultat, performanţa economică foarte bine acreditată a fost însoţită de o cronică instabilitate politică, de un simţ crescând al corupţiei instituţionalizate şi de un sentiment al dezamăgirii generale.

În Anglia, victoria din 1945 a partidului laburist al lui Attlee, cu speranţele într-un „nou Ierusalim” s-au dus aşa cum au venit. S-au realizat multe lucruri, mai cu seamă în domeniul sănătăţii şi al educaţiei, dar multe au fost neglijate - în infrastructura echipamentului public (transporturi, drumuri, locuinţe şi servicii) şi în domeniul planificării economice şi urbane; într-un anumit sens, Britania victoriană a dăinuit până la mijlocul anilor '50 doar pentru a fi înlocuită, la scurt timp după aceea, cu „oscilanta Londră”. În Germania de Vest, o concentrare voit redusă asupra reconstrucţiei, cu efect moral anesteziant pentru viaţa publică, a fost rezumată nepermis de bine de către liderul Uniunii sociale creştine bavareze, Franz Josef Strauss, în 1969: „Un popor care a realizat asemenea performanţe economice”, îşi informa el publicul, „are dreptul să nu mai fie nevoit să audă de Auschwitz”.

Decât să „mai audă de Auschwitz”, Europa Occidentală şi purtătorii ei de cuvânt oficiali au preferat să se abandoneze adulării propriilor înfăptuiri economice. În 1960, OECD (Organizaţia pentru cooperare şi dezvoltare economică) a prezis un viitor nedefinit continuităţii şi chiar creşterii cotelor de dezvoltare. Zece ani mai târziu, pronosticurile sale erau mai modeste, dar încă promiteau cote anuale de creştere în medie de 5% sau mai mult „în termen mediu”. Mai elocvent ca orice, autorii Actului European Unic (SEA) - acordul din 1985 de a se angaja pe calea înfiinţării unei pieţe unice şi a desfiinţării graniţelor interne în cadrul Comunităţii Europene - puteau încă să invoce „dezvoltarea” ca obiectiv comun şi ideologie obligatorie a unei Europe viitoare, întregite. Vest-europenii erau invitaţi să locuiască în lumea imaginară a lui Saint-Simon - o societate de industriels pentru care producerea şi distribuirea averii reprezenta singura credinţă colectivă.

Marele boom economic european şi iluziile legate de acesta au reprezentat produsul circumstanţelor postbelice excepţionale. Printre acestea ar trebui socotit şi Planul Marshall, o coincidenţă între marea bogăţie a Americii şi aprobarea administraţiei Truman de a cheltui această bogăţie pe un program de credite şi cadouri făcute Europei. Insuşi Planul Marshall de asistenţă s-a ridicat la aproximativ 13 miliarde de dolari între anii 1948-1952, ca parte din programul global al sprijinului SUA pentru Europa în decada de după 1945 care a totalizat 24,8 miliarde dolari (din care Marea Britanie a primit 6,9 miliarde $, Franţa - 5,5 miliarde $, Republica Federală Germania - 3,9 miliarde $, iar Italia - 2,9 miliarde $).

Există o serie de neînţelegeri în ce priveşte semnificaţia economică exactă a acestui ajutor acordat Europei Occidentale - unii specialişti au afirmat

că Europa „şi-ar fi luat zborul” oricum, însă ceva mai încet; criza economică europeană din 1947 - incapacitatea continentului de a plăti mărfurile de bază importate - care a generat programul Marshall e văzută de acest gen de analişti ca o criză a dezvoltării: o cerere mare de materie primă ciocnindu-se de lipsa de bani necesari cumpărării acesteia. Mai exact, recuperarea economică, pretinzând guvernelor europene opţiuni dificile - de pildă, între a investi în modernizare sau în consum -, ar fi fost, aproape în mod sigur, însoţită de un tumult politic şi social mult mai mare dacă asistenţa americană nu ar fi înlesnit realizarea ei. Planul

Marshall a adus Europa Occidentală în deosebit de norocoasa situaţie de a putea importa materii prime, a putea investi în infrastructura publică şi a putea menţine şi spori câştigurile şi consumul casnic, dar şi, în acelaşi timp, de a putea menţine şomajul la nivele incredibil de coborâte şi chiar de a ţine inflaţia sub control.

Alţi doi factori au contribuit la succesul aparent al Europei Occidentale în înfrângerea ciclului istoric al crizelor considerate până atunci specifice economiilor capitaliste. Lipsa acută de muncitori, cel puţin până pe la mijlocul anilor '60, când prima generaţie născută după boom a devenit mână de lucru, a fost rezolvată cu uşurinţă prin importul de mână de lucru străină, ieftină şi docilă: din coloniile britanice, franceze şi olandeze, din Europa mediteraneană şi, în cazul Italiei de nord, din propriile provincii sudice subdezvoltate. Germania de Vest a profitat ulterior de mai bine de zece milioane de refugiaţi - din estul Prusiei, din Polonia, Cehoslovacia şi alte ţări şi regiuni în care germanii trăiseră timp de secole şi din care au fost expulzaţi o dată cu eliberarea. Povara întreţinerii acestor refugiaţi - şi alimentarea fanteziilor lor politice de răzbunare iminentă - a fost mai mult decât compensată de priceperea şi eforturile concrete pe care le-au depus într-o ţară a cărei economie înfloritoare putea absorbi toată forţa de muncă disponibilă.

Faptul că Europa Occidentală postbelică avea nevoie urgentă de mână de lucru şi că o putea asimila fără probleme ne aminteşte că, până în anii '60, economia sa, la fel ca orice altceva care avea vreo legătură cu continentul, era încă în mod recunoscut moştenitoarea societăţilor industriale din secolul trecut. Cea mai bună ilustrare a acestui fapt constituie un alt factor major - al treilea - al avântului economic din perioada respectivă: situaţia cărbunelui. Inainte de război, cărbunele satisfăcea 90% din întregul consum de energie industrial şi casnic din Franţa, Germania, Regatul Unit al Marii Britanii şi ţările Benelux. La cinci ani după război, în 1950, el acoperea încă 82% din consumul de energie primar în cele şase ţări ale CEE (Franţa, Italia, Germania de Vest, Olanda, Belgia şi Luxemburg). Aşadar în inima oricărei renaşteri a capacităţilor productive ale continentului se afla acordul asupra producţiei şi distribuirii acestui bun vital. Cărbunele reprezenta Resursa europeană (cu majusculă), disponibilă local şi ieftin de produs (investiţia iniţială fiind făcută cu mulţi ani

înainte). În Europa anilor '50, oţelul se prelucra prin arderea cărbunelui; trenurile care transportau cărbuni de la mine la furnale, de la puţurile miniere la cuptoare erau puse în mişcare de motoare alimentate cu cărbuni; marea majoritate a gospodăriilor foloseau cărbunii pentru încălzire, dacă nu şi pentru gătit; iar marile oraşe vest-europene, începând cu Londra, erau acoperite de o ceaţă permanentă de praf de cărbune, capabilă oricând să se transforme într-un smog sufocant. Oamenii care produceau această preţioasă resursă erau încă mândra aristocraţie a unei forţe de muncă tradiţionale.

Pe la 1960, dependenţa industriei de producţia de cărbune scăzuse la numai 48% în Europa Occidentală şi a continuat să scadă în decada următoare. Însă în primii cincisprezece ani de după război Europa a fost scutită de mişcările politice şi economice care au decurs din această schimbare dramatică; mai direct spus, fără rolul vital pe care cărbunele îl avusese şi era de aşteptat să îl aibă şi în continuare în economiile locale, interesul comun al statelor vest-europene în formarea unei comunităţi economice internaţionale n-ar fi părut atât de evident. În ciuda coincidenţei avantajoase a unei concepţii politice comune - toţi cei şase miniştri de externe care au semnat Tratatul original al ECSC (Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului) erau creştin-democraţi - problemele economice locale, pentru a căror rezolvare se considera esenţială încheierea unui acord internaţional al comerţului cu cărbuni şi oţel, au fost acelea care au propulsat pe mai departe proiectul european.

Mai mult decât cărbunii, munca sau dolarii, un noroc orb a alimentat vehiculul unităţii europene: faptul că cinci dintre cele mai bogate ţări - în mod potenţial sau real - se numărau printre cei şase membri fondatori; oportunitatea aşteptării până în 1973 înainte de a încorpora alte trei ţări şi până în 1980 înainte de a fi constrânse să facă loc ţărilor mai sărace ale Europei mediteraneene; şi, mai presus de toate, avantajul deosebit de a nu trebui să se îngrijoreze, din 1951 până în 1989, în privinţa implicaţiilor încercării de a îngloba în „Europa” ţări şi mai sărace din Est. Adevărat noroc, nu şansă - sau, cel puţin, nu politică oficială. Dimpotrivă, ceea ce a făcut ca acest parteneriat european comercial să difere de toate încercările anterioare a fost faptul că viitoarele intenţii expansioniste au fost declarate în toate felurile. Departe de a se limita la protejarea intereselor actualilor săi membri, Comunitatea Europeană şi entităţile succesoare ei au pretins că aceştia pot fi cel mai bine asiguraţi prin extinderea propriilor reguli şi avantaje şi asupra altora.

Acesta e mitul întemeierii Europei moderne - conform căruia Comunitatea Europeană a fost şi rămâne miezul unui proiect mai mare, paneuropean. Fără un astfel de mit, toate mijloacele prin care a luat fiinţă această „Europă” - Planul Marshall, ECSC (Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului), planificarea economică, OECD, politica agricolă comună s.a.m.d. - până şi Curtea Europeană - abia dacă ar constitui tot atâtea soluţii practice la probleme

particulare. Toate acestea au reprezentat condiţiile necesare refacerii Europei, dar au fost neîndestulătoare prin ele însele. „Europa” - altfel autosuficientă, mulţumită de sine, egoistă chiar -, cu centrul la Bruxelles, a devenit un far călăuzitor pentru restul continentului şi o sursă de respect şi credibilitate pentru ea însăşi, datorită promisiunii că această Europă nu era Zollverein (o uniune vamală), nu reprezenta un simplu parteneriat neo-mercantil al celor bogaţi şi faimoşi, nici o soluţie practică şi empirică temporară la problemele economice cotidiene. Aceasta era Europa tuturor europenilor - chiar dacă existau obstacole politice practice în calea participării lor imediate. În cazul Marii Britanii sau al Spaniei, asemenea impedimente puteau fi binevenite, şi aşa au şi fost, pentru ca principiile organismului să rămână neatinse (deşi nu fără o serie de altercaţii interne şi îndelungi regrete în rândul administratorilor câtorva dintre cele şase naţiuni membre iniţiale). Dar alte state păreau definitiv excluse într-un viitor previzibil.

Aceasta era, desigur, o sursă de îngrijorare oficială în comunicatele de la Bruxelles şi la şedinţele conducătorilor statelor europene occidentale. Însă timp de patruzeci de ani după 1949 europenii occidentali şi-au dus mai departe munca de reconstruire a bucăţii lor de continent, asiguraţi nu numai că bugetul SUA alocat apărării i-ar proteja de orice ameninţări externe, ci şi că, la rândul lor, propriile interese ale URSS i-ar apăra împotriva riscului unei expansiuni nedorite. Pe scurt, vest-europenii au ajuns să aibă un interes puternic şi crescând în păstrarea Europei divizate. Numai vest- -germanii s-au apropiat de recunoaşterea acestui fapt, în Ostpolitik a lui Willy Brandt şi a succesorilor lui social-democraţi, motiv pentru care după 1969 au fost cumpărate unele ameliorări în relaţiile Vest-Est (literalmente cumpărate în cazul favorurilor plătite Republicii Democrate Germane), prin recunoaşterea regimurilor comuniste din Europa de Est şi „înţelegerea” nevoilor şi a intereselor acestora. În ciuda protestelor publice, Comunitatea Europeană a anilor '70 şi '80 nu numai că a presupus divizarea Europei, dar a şi depins de ea. Cu cât era mai sigură împărţirea, cu atât mai uşor era de imaginat o uniune mai strânsă şi mai prosperă a naţiunilor de la vestul liniei - în timp ce se susţinea planul iluzoriu al expansiunii ipotetice („într-o bună zi”) a uniunii către est.

Astfel, când a ajuns în capitalele vestice ştirea căderii zidului Berlinului şi a colapsului inerent al regimurilor comuniste, satisfacţia oficială a fost urmată cu promptitudine de exprimarea îndoielii. Nu întâmplător preşedintele Franţei, François Mitterrand, specula puţin prea făţiş, la vremea loviturii de stat din 1991 împotriva lui Mihail Gorbaciov, faptul că o oarecare formă de guvernare sovietică ar putea totuşi supravieţui la Moscova, pe când ce el şi o serie de alţi diplomaţi francezi se străduiau în van mai întâi să împiedice unificarea Germaniei, apoi să descurajeze Cehia şi alte state europene să se prezinte ele însele ca aspirante la comunitatea „europeană”10. Mai mult decât celelalte ţări, Franţa - principalul iniţiator şi beneficiar al aranjamentelor internaţionale

ale Europei Occidentale postbelice - avea motive întemeiate să ştie că iluzia Europei nu va supravieţui fiind supusă unui test de expansiune continentală. După cum observa Freud în Disconfortul civilizaţiei cu privire la condiţiile necesare afecţiunii umane: „E întotdeauna posibil să menţii împreună un număr considerabil de îndrăgostiţi atâta timp cât există alţi oameni în afară pentru a suporta manifestările agresivităţii lor”.

10. În martie 1993, Jacek Kuron, fost lider al Solidarităţii °i puternic avocat pledant pentru o Polonie „europeană” liberală, democrată, scria în Polytyka despre modul în care începuse să remarce printre figurile politice vest-europene o nostalgie după lumea veche °i după existenţa URSS. Singura lui greşeală o constituia presupunerea că această nostalgie era un sentiment nou.

ABORDĂRI ESTICE

Câte Europe există? Intrebarea sună ciudat, iar un singur răspuns ar putea părea, în mod intuitiv, evident. Există o singură Europă, tot aşa cum există o singură Asie, o singură Africă şi aşa mai departe. Ca şi celelalte continente, Europa are un nord şi un sud, un est şi un vest şi subdiviziuni proprii în cadrul acestora. E adevărat, graniţele estice ale continentului european sunt vagi, aruncându-şi umbrele peste vestul Asiei, deasupra unui teren vast şi nedefinit din punct de vedere topografic; în alte părţi însă limitele îi sunt destul de clare. În plus, Europa e un continent mic cu o lungă istorie a conştiinţei de sine, ceea ce înseamnă că a fi european e totuna cu a avea o identitate mai precisă decât aceea atribuită „africanilor” sau „asiaticilor” sau „americanilor”, în virtutea originii lor geografice. În ciuda câtorva încercări de a construi o conştiinţă „panafricană”, popoarele Africii, de pildă, sunt unite prin foarte puţine lucruri în plus faţă de o experienţă colonială comună. Prin contrast, „europenitatea” reprezintă ceva ce popoarele Europei au atras asupra lor înşile. Între vecinătatea lor geografică şi trecutul comun, ele par, într-adevăr, să împărtăşească ceva specific şi fundamental.

Curios, totuşi, unul din lucrurile care i-a ţinut împreună multă vreme pe europeni e un sentiment al diviziunii. Într-adevăr, stabilirea diferenţelor între şi dintre ei a reprezentat una din obsesiile definitorii ale locuitorilor acestui continent. Ruperea Imperiului Roman în două părţi distincte la sfârşitul secolului al IV-lea d.C. a iniţiat acest proces în urma căruia o singură entitate era denumită după propria ei bifurcaţie; apariţia monarhiei carolingiene a consolidat acest fapt stabilindu-i părţii de vest a Europei, anarhică în domeniul administraţiei până în zilele noastre, frontiere distincte şi trainice. Imperiul carolingian din secolul al IX-lea corespundea, cu o precizie ciudat de timpurie, „Europei” celor Şase de la început, imediat după război - Franţa, Germania de Vest, ţările Benelux şi Italia, cu toate că lăsa pe din afară centrul şi sudul Italiei şi includea Catalonia de azi. Imperiul Roman, cel carolingian şi alte imperii ulterioare nu aveau graniţe precise, sfârşindu-se în schimb în limes-uri, hotare

şi zone militare, iar marginile estice ale regatului carolingian, ca şi graniţele de nord ale Bizanţului, au fost tot timpul indecise. Însă prin secolul al XIV-lea, când frontiera europeană „s-a închis”, distincţia Est-Vest în Europa s-a stabilizat într-o manieră remarcabilă.

În zilele noastre se presupune uneori că linia care desparte Estul de Vestul Europei a fost o creaţie artificială a Războiului Rece, o cortină de fier trasă recent şi în mod gratuit peste un singur spaţiu cultural. Lucrurile nu stau deloc aşa. În secolul al XIX-lea, multă vreme după ce Habsburgii dobândiseră o autoritate efectivă asupra teritoriilor care se întindeau până în Ucraina de astăzi, cancelarul austriac Metternich putea vorbi cu fală despre Asia ca începând cu Landstrasse, drumul care pornea din Viena către est. Nici observaţia sa nu era originală: englezul Edward Brown, care călătorise prin teritoriile habsburgice în 1669, remarca faptul că, la intrarea în Ungaria, „omul pare că-şi ia rămas bun de la lumea noastră, şi, înainte de a ajunge la Buda, parcă ar păşi pe o nouă scenă a lumii, destul de diferită de cea din ţările apusene”11.

Note:

11. Larry Wolff, Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment (Stanford, 1994), p. 41.

Oricare ar fi fost sursele prejudecăţilor lor, atât austriacul, cât şi englezul observau şi confirmau o linie invizibilă deja trasată de la nord la sud, trecând prin mijlocul Europei. Conradus Celtis, un scriitor german de la sfârşitul secolului al XV-lea, consemna resentimente izbitor de familiare: „Faimosul nostru port, Danzig”, scria el, „este deţinut de poloni, iar poarta către oceanul nostru, braţul de mare, de către danezi”. Nemulţumindu-se cu anticiparea, cu mai bine de trei secole, a unei surse de conflict european, Celtis continua apoi să se plângă de o alta: către est se aflau comunităţi „despărţite de trupul Germaniei noastre, cum ar fi saxonii transilvăneni, care beneficiază şi ei de cultura noastră de rasă şi vorbesc limba noastră maternă”12.

La fel ca Adam din Bremen, un cronicar din secolul al XI-lea care nota că „Slavia” începea la est de Elba şi se întindea în sud până la Marea Neagră, Celtis şi succesorii lui înregistrau un sentiment care s-a repetat în mai multe ocazii în vestul Europei încă de la sfârşitul secolului al X-lea: acolo unde se sfârşeau imperiile roman / carolingian / lotharingian / habsburgic / al casei de Hohenzollern, acolo se sfârşea şi Europa. Şi, de vreme ce singura mişcare importantă de populaţie din Europa după venirea ungurilor în Câmpia Dunării (secolul al IX-lea e.n.) consta în mutarea coloniştilor germani către est, tendinţa firească a europenilor (occidentali) a fost aceea de a considera pământurile din răsărit un fel de terra incognita, alcătuită din oameni primitivi în aşteptarea luminii civilizaţiei şi a unei noi orânduiri. Mult timp după ce aceiaşi oameni au ajuns sub sceptrul autorităţilor imperiale de la vest şi est, ceva din acea atitudine a rămas în continuare neschimbată.

Amplificarea acestei vechi împărţiri era de natură religioasă. Toate imperiile europene, începând cu Imperiul Roman târziu, s-au identificat destul de mult cu o religie dominantă. Bizanţul a impus creştinismul ortodox în zonele pe care le controla, întocmai cum Carol cel Mare a impus versiunea romană în teritoriile sale. Mai târziu, moştenitorii lor ruşi şi austrieci au

Note:

12. Vezi N.J.G. Pounds, A Historical Geography of Europe (Cambridge, 1990), în care Celtis e citat la pag. 215.

procedat la fel, deşi numai imperiile din Est au asociat şi chiar au combinat peste timp puterea laică şi cea spirituală. Drept consecinţă, aceste două forme ale creştinismului au ajuns să definească regiuni diferite ale Europei. Într-adevăr, hotarele ecleziastice şi practicile trecutului îndepărtat sunt cele mai durabile dintre toate diviziunile europene - diocezele prin care biserica catolică din Franţa e administrată astăzi păstrează cu aproximaţie subdiviziunile geografice ale organizării provinciilor romane; graniţa otomană din Balcani şi practica millet-ului (acordarea de privilegii creştinilor aflaţi sub dominaţie turcă, în schimbul unor servicii, mai ales militare) - totul se reflectă prea bine în evidenţierea creştinismului ortodox ca o carte de identitate în regiunea respectivă. În zonele cu populaţie mixtă, afilierea religioasă exprima şi conferea un statut social: în regiunea baltică, proprietarii de pământuri erau catolici, ţăranii - ortodocşi. Aceste distincţii socio-religioase s-au reflectat mai departe în folosirea limbii. Intocmai cum evreii erau deosebiţi pentru că vorbeau limba idiş, tot astfel ţăranii ortodocşi de pe teritoriile actualelor state ale Poloniei şi Ucrainei vorbeau lituaniana, ruteana sau alte limbi ori dialecte locale, în vreme ce catolicii din acelaşi district vorbeau poloneza. Prin secolul al XIX-lea, apariţia identităţilor „naţionale”, mai cu seamă în teritoriile habsburgice, era adeseori o problemă de limbă, chiar dacă limba în chestiune nu era nicidecum veche, ba chiar fusese (re)inventată în scopuri politice; e posibil ca adoptarea unuia dintre dialectele croate sau slovace pentru a reprezenta limba „naţională” a unui viitor stat să nu se fi făcut absolut la întâmplare, însă alegerea era, fără dubii, una arbitrară.

În Europa Occidentală diviziunea evidentă nu era între Vest şi Est, ci între Nord şi Sud. Prin secolul al XVII-lea, această distincţie fusese destul de pronunţată: majoritatea europenilor nordici erau protestanţi (luterani, calvinişti sau anglicani), vorbeau o limbă care se trăgea din germană şi se separau în state-naţiune cu graniţe bine definite. Europenii sudici vorbeau o limbă romanică, practicau religia romano-catolică şi trăiau în comunităţi conduse încă de împăraţi sau papi. Însă aceste diferenţe, atât de importante pentru istoria internă a Franţei şi a Germaniei sau pentru aceea a conflictelor dintre conducătorii est-europeni, nu au dobândit niciodată semnificaţia pe care o avea deosebirea dintre Vest şi Est. Aceasta deoarece, încă de la începuturile istoriei sale moderne, Europa Occidentală era înţesată de legături culturale şi

comerciale care depăşeau diviziunile sale interne; de la renaşterea urbană din secolul al XII-lea până în Epoca Luminilor din secolul al XVIII-lea, Europa de Vest a avut o istorie comună şi distinctă.

Desigur, centrele de gravitate economice şi culturale migrau destul de dramatic - din Renania în Lombardia, de aici la Veneţia, Toscana şi înapoi în Ţările de Jos, pentru a se stabili în final în capitalele marilor state imperiale de la ţărmul Atlanticului: Spania, Franţa şi Britania. Foarte rar aceste centre s-au mutat în Estul îndepărtat şi niciodată dincolo de Viena. Oricât de mare ar fi fost trecătoarea strălucire a civilizaţiilor de la Praga sau Vilna, aceste oraşe nu au fost niciodată capitalele a ceva definit ca european în sensul în care acest lucru era, în diverse timpuri, valabil pentru Florenţa, Madrid, Amsterdam, Paris, Londra sau Viena. De ce s-a întâmplat aşa - e o altă întrebare. Creşterea puterii otomane şi descoperirea Americilor au schimbat dramatic centrul de gravitate al istoriei europene spre Atlantic. Contrareforma şi înfrângerea militară a aristocraţiei protestante din Boemia în bătălia de la Muntele Alb (1620) au reprezentat, fără îndoială, un dezastru istoric pentru Boemia, în contrast cu înflorirea ştiinţei şi artelor în Praga secolului al XVI-lea. Ridicarea Moscovei a pus capăt realităţii (dar nu şi durabilei iluzii) a locului central ocupat de Polonia în istoria europeană. Dar acestea s-au întâmplat deja, iar ca efect, mare parte din ceea ce am ajuns să considerăm istoria Europei constituie istoria Europei Occidentale, a Nordului şi a Sudului deopotrivă.

Dacă există o Europă Occidentală distinctă, cu o componentă nordică şi una sudică, şi o Europă Răsăriteană nu mai puţin diferită, dacă nu cumva şi mai puţin norocoasă, unde se întâlnesc ele? La vechea linie trasată de la Triest la Gdansk/Danzig? E destul să observăm continuitatea excepţională dintre limitele exterioare ale regatului carolingian, frontiera între (unele) teritorii austriece şi maghiare din Imperiul Habsburgic şi marginea apuseană a „socialismului real” de după 1947 ca să tragem concluzia că tertium non datur? E adevărat că, de la coasta dalmată până în Lituania, există o linie presărată cu cetăţi, bastioane, oraşe strategice, răscruci ale istoriei s.a.m.d. şi că, timp de secole, ea a fost locul de întâlnire dintre germani şi slavi, austrieci şi turci, catolici şi ortodocşi. Dar această linie trece peste un teren unde s-au întâlnit, s-au amestecat şi s-au luptat polonezii, lituanienii şi rusii. Romano-catolicismul se întinde mult către est, mai departe de Gdansk/Danzig, limba germană este (sau era) vorbită în oraşe şi văi îndepărtate din inima tărâmurilor slave, iar Boemia era o componentă integrală şi (până în 1948) înfloritoare a Revoluţiei industriale care a marcat Europa Occidentală mai mult decât orice altceva, deosebind-o de restul continentului. Nu ar fi mai simplu, aşa cum mulţi au sugerat, să admitem o nouă subdiviziune, aceea a Europei Centrale?

Există numeroase avantaje dacă procedăm astfel. Zona dintre liniile trasate de la, să zicem, Riga la Praga, Triest şi Zagreb, întorcându-se la Marea Baltică prin Lvov, are multe lucruri în comun. E catolică, rurală şi vorbitoare de

limbi slave într-o proporţie covârşitoare, are experienţa similară a impactului cu imperiul şi a apelului la naţionalism, e presărată cu oraşe şi orăşele ale căror tradiţii culturale şi moştenire arhitectonică sunt negreşit acelea ale curentului european principal, manifestând concomitent propriile trăsături şi tradiţii. Pentru secolul următor anului 1848, cultura zonei a fost în mare măsură modelată de o intelectualitate influentă, mai cu seamă în oraşe. Mai presus de toate, acest teritoriu este evident diferit de ţările din imediata vecinătate estică şi vestică şi a încercat secole în şir să păstreze distanţa. Aşadar, din motive proprii bine întemeiate, „central”-europenii din această zonă trebuie să pună accent pe vechea împărţire dintre Imperiul Roman de Răsărit şi cel de Apus, în urma căreia ei rămân în cel apusean.

Însă problema ridicată de ideea unei „central”-europenităţi este aceea că Europa „Centrală” e în mod distinct modernă, fără adânci rădăcini în trecut. Ea n-ar fi putut să apară înainte de începerea reformelor politice şi economice aplicate de ultimii despoţi luminaţi, mai ales Josef al II-lea al Austriei, în timpul anilor 1780, şi a fost oricum numai distrusă nu de pactul de la Versailles şi de împărţirile fireşti pe care această înţelegere le-a determinat. Hitler a făcut ceva mai mult decât să-i administreze lovitura de graţie. Singurul trecut de aur la care se poate referi acum Europa „Centrală” este acela al ultimelor zeci de ani ai Imperiului Habsburgic, când Praga şi Budapesta au înflorit ca niciodată, iar oraşele de provincie Lvov şi Zagreb se scăldau în lumina reflectată a gloriei imperiale târzii. Pentru restul lumii şi mai ales pentru observatorii Europei occidentale, distincţia între Europa Centrală şi cea Vestică înainte de 1848 sau după 1945 nu era deloc limpede. Am văzut deja că, pentru un călător din secolul al XVII-lea, Budapesta era în mod evident ne-occidentală şi puţini vizitatori din Vest observau destul de multe aspecte specifice pentru a deosebi zonele-tampon ale centrului Europei de pământurile exotice de la est.

Cu siguranţă că diferenţe au existat, iar ele sunt vizibile şi azi. Terenul mlăştinos din estul Poloniei, unde începe ortodoxia şi unde o limbă înrudită se scrie într-un alfabet diferit, are puţine în comun cu Cracovia, centru sofisticat al studiului catolic şi secular, puternic influenţat de experienţa guvernării habsburgice de la Viena; aceeaşi diferenţă se face simţită între zonele înalte din Muntenegru şi intelighenţia vorbitoare de germană din Ljubljana (Laibach). Dar în ambele cazuri, aceste regiuni disparate au făcut parte (la răstimpuri) din acelaşi stat. Ar fi cinstit să obiectăm că adevărata deosebire aici nu e cea dintre Vest şi Est, ci distincţia urban-rural şi că, dacă „Europa Centrală” există, e vorba numai de civilizaţia oraşelor din Imperiul Habsburgic. Totuşi, rămâne faptul indiscutabil că în Bielorusia şi Ucraina, în România, Bulgaria, Serbia şi chiar Grecia, există o altă lume, căreia Praga şi Budapesta nu-i aparţin în mod sigur.

Cu toate acestea, însăşi diferenţa care conferă o semnificaţie modernă a unor oraşe precum Praga sau Varşovia, Budapesta sau Zagreb - aceea că ele

sunt capitalele unor ţări independente - le-a lipsit în acelaşi timp de pretenţia unui spaţiu în „centrul” Europei. Căci ele duceau o politică cosmopolită, adeseori scrisă ori vorbită într-o limbă internaţională - germana - ai cărei reprezentanţi, cei mai cultivaţi, erau evrei. Distrugerea acestei veritabile culturi central-europene a lăsat Varşovia polonă, Vilnius-ul lituanian, Praga cehă şi Budapesta maghiară la fel de provinciale ca şi Viena austriacă. Se prea poate ca ele să fie localizate în mijlocul Europei, însă pretenţia lor la o „central- - europenitate” distinctă e cel mult nostalgică, ba mai rău, chiar falsă. Dorinţa lor de a se feri să fie confundate cu locuri şi oameni de la răsărit de ele e reală, cu adânci rădăcini în istorie - ca popoare „de frontieră” plasate de-a curmezişul răscrucilor istorice ale unui continent, ele au motive întemeiate pentru a încerca să evite a se poziţiona de partea greşită într-o diviziune importantă. Acest lucru nu implică însă faptul că ele pretind o identitate aparte, trecută sau prezentă, care să le garanteze un loc permanent de partea „bună” (şi sigură) a unei asemenea linii.

Ar putea fi mai folositor să concepem o Europă scindată nu geografic, ci dintr-un alt punct de vedere13.

Există şi a existat o Europă bogată şi una săracă, însă graniţa care le despărţea s-a mutat de-a lungul secolelor. Nu de mult, litoralul mediteranean şi interiorul urban al continentului de la Marsilia la Istanbul se numărau printre regiunile cele mai prospere ale Europei. Prin contrast, pământurile scandinave au fost sărace în cea mai mare parte a istoriei lor consemnate în scris. Cu câteva excepţii remarcabile, reversul e astăzi adevărat. Oraşele n-au fost întotdeauna, aşa cum sunt acum, locul extremelor bogăţiei şi sărăciei - dacă nu altceva, aceasta era trăsătura distinctivă a societăţii rurale, un alt motiv pentru care zonele estice şi sud-estice ale Europei, în mare măsură rurale, au rămas înapoiate faţă de nord-vestul mai urbanizat; marele coridor urban al Europei, de la Hamburg la Milano, a constituit întotdeauna un pol al prosperităţii şi superiorităţii.

Exista apoi contrastul dintre popoarele care aveau un stat şi cele care nu aveau. Aceasta e, desigur, o deosebire politică, dar ea înseamnă mai mult decât atât.

Note:

13. La urma urmelor, geografia poate aduce confuzie, dar şi limpezime. Din 1989, „centrul Europei” a fost plasat diferit într-o piaţă poloneză, o câmpie lituaniană, o fermă franceză şi, cel mai recent, într-un sat belgian, în funcţie de definiţiile date Europei în chestiune. Nimeni nu ar alege în mod intuitiv nici una dintre aceste patru localizări pretendente la titlul de mijloc al Europei.

A fi o naţiune recunoscută şi a avea un stat permanent în secolele timpurii era un noroc extraordinar; acesta e unul din motivele pentru care istoria Olandei, a Suediei, a Angliei, a Franţei şi chiar a Spaniei diferă

fundamental de cea a cehilor, a polonezilor, a croaţilor şi a multor altora. Pe când popoarele nordşi vest-europene şi-au format statele prin expansiunea dintr-un punct central, absorbindu-şi propriile periferii până la limitele impuse de topografie şi de competiţie, ţările din Europa Estică modernă au luat naştere - şi acest lucru a fost cu putinţă - abia în urma prăbuşirii imperiilor rus, turc, austriac, german - proces încă incomplet. Astfel, ele nu numai că nu beneficiază de avantajul primilor veniţi, dar identitatea lor constă în mod necesar în pretenţia de „tot sau nimic" asupra teritoriului şi a puterii, cu preţul unei revendicări identice exprimate de către vecini - în multe cazuri asupra aceluiaşi teritoriu. Acesta e marele ghinion al jumătăţii estice a Europei: că împărţirea în state s-a făcut târziu şi dintr-odată. Este ceea ce conferă acestor pământuri istoria şi slăbiciunea lor comună - şi ceea ce, în final, îi face în mod esenţial diferiţi de popoarele mai norocoase de la vest14.

În plus - şi aici, de asemenea, istoria şi geografia au conspirat cu cruzime - jumătatea estică a Europei era alcătuită din multe popoare şi state mici, umbrite dinspre est şi vest de două mari puteri, două rămăşiţe de imperiu. Această stare se menţine şi astăzi. Naşterea statelor independente din Occident nu a întâmpinat nici un ghinion comparabil cu acesta; Olanda şi Suedia s-au născut ca entităţi teritoriale independente în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, după declinul imperiilor medievale, dar înainte de ridicarea marilor puteri moderne.

Note:

14. Germania şi Italia ar putea părea aici cazuri contradictorii - ţări vest-europene care s-au unificat târziu, dar au depăşit toate obstacolele. Până nu demult nu era totuşi deloc clar dacă ele aveau să supravieţuiască circumstanţelor naşterii. Însă amândouă cuprindeau regiuni de o mare şi veche prosperitate; a contat şi faptul că după război Italia şi cea mai mare parte a Germaniei au nimerit de partea vestică a liniei despărţitoare a continentului. Mai cu seamă în cazul Italiei, lucrurile ar fi putut sta altfel.

Diferenţele care au rezultat de aici sunt, în multe privinţe, frapante. Limbile statelor- -naţiuni mai mari din vest au devenit limbi internaţionale dominante; referinţele lor culturale au devenit referinţele Europei întregi. State occidentale mai mici, stabilizate, precum Olanda şi Danemarca, îşi puteau permite să-şi recunoască poziţia şi să se împărtăşească din această cultură internaţională, chiar să şi-o însuşească, fără riscul de a-şi pierde în acest proces identitatea proprie.

Încă de la început, asupra europenilor răsăriteni sau „centrali", a căror identitate se baza în bună parte pe o serie de prefixe negative - ne-ruşi, ne-ortodocşi, ne-turci, ne-germani, ne-maghiari ş.a.m.d. - provincialismul le-a fost impus ca un act al genezei statului. Elitele acestora au trebuit să aleagă între supunerea cosmopolită faţă de o unitate sau idee din afara teritoriului propriu - biserica, un imperiu, comunismul sau, cel mai recent, „Europa" - şi

orizontul restrictiv al naţionalismului şi interesului local. Opţiunea de a fi, în acelaşi timp, cetăţean al statului şi participant liber şi egal la comerţul şi cultura unei unităţi suprastatale era, pentru mulţi maghiari şi polonezi, exclusă în mod axiomatic, aşa cum pare a fi astăzi pentru mulţi sârbi sau români.

În sfârşit, ce se întâmplă cu graniţele din afară, acele regiuni poroase unde se întâlnesc Asia şi Europa? Pot fi ele stabilite cu o oarecare precizie? Peninsula Balcanică, numai pentru că este o peninsulă, face parte evident din Europa, fie şi în „ceva”-ul ei cel mai puţin european - la urma urmelor, din ce altceva ar putea face parte? Pentru locuitorii săi există ceva super-tipic „european” în privinţa trecutului: mare parte din istoria sa modernă timpurie şi modernă e relatată ca o istorie a luptelor împotriva Imperiului Otoman, astfel încât creştinătatea ortodoxă, lumea slavă şi „Europa” sunt amalgamate într-o amintire reală sau imaginară a luptei pentru eliberarea de sub dominaţia „asiatică”. Aceasta le oferă grecilor, bulgarilor şi sârbilor sentimentul comun al liniei întâi de pe câmpul de bătaie - presaţi între catolicismul central-european şi aliaţii săi slavi în nord, pe de o parte, şi vechea ameninţare musulmană în sud şi în chiar mijlocul lor, pe de alta.

Acest lucru explică de asemenea şi orientarea imperios francofilă a multor intelectuali români şi sârbi, care îi egalează şi chiar îi întrec pe scriitorii polonezi din secolele al XIX-lea şi al XX-lea în eforturile lor de a se identifica cu cultura europeană de la un capăt la altul al marelui curent de indiferenţă şi aprecieri devalorizante care separă Estul de Vest. Astăzi, Bucureştiul poate părea, în multe privinţe, european numai parţial şi de la distanţă, însă chiar din acest motiv şi din cauza calităţilor ne-europene încă şi mai evidente ale provinciilor rurale româneşti o parte din inteligheţie, asemenea celei belgrădene, s-a străduit întotdeauna să se asocieze cu Vestul, mai ales cu Franţa, ca un gest de sfidare la adresa naturii înstrăinate a mediului lor familiar. Rezultatul a fost prea adesea provocarea hiper-naţionalismului în rândul celorlalţi intelectuali şi puternica înstrăinare a elitei cosmopolite de masele populare. Acesta reprezintă, la rândul lui, un şablon tipic „european”.

În zonele de frontieră ruseşti şi în interiorul Rusiei înseşi, chestiunea pare şi mai neclară. Observatorii occidentali au fost mereu ambivalenţi faţă de europenitatea Rusiei, întocmai ca o mulţime de ruşi. În ce priveşte limba, religia, natura statului şi a imperativelor care îl conduceau, istoria contactelor şi a conflictelor cu alte puteri europene, Rusia e uşor de recunoscut ca fiind europeană. Cât despre mărimea Rusiei, faptul că majoritatea vecinilor ei sunt popoare asiatice de la est şi sud şi, mai presus de toate, în ce priveşte ameninţarea pe care Rusia o reprezintă pentru vecinii dinspre vest, toate acestea o fac să pară străină, mai ales în ochii vecinilor expuşi şi vulnerabili; comunismul nu a adăugat nimic şi a modificat puţine lucruri în această privinţă. Pentru oricine încearcă să definească Europa, Rusia are, totuşi, două virtuţi esenţiale. În primul rând, ea delimitează continentul european de teritoriile

Estului îndepărtat: Rusia este pur şi simplu frontiera estică a Europei. De asemenea, Rusia e suficient de diferită de propriile sale zone de graniţă dinspre vest - e chiar înţelesul termenului „Ukraina” - pentru a sugera că, într-adevăr, există un Est îndepărtat al Europei, la fel de diferit de, să zicem, oraşele din câmpia maghiară cum sunt acestea din urmă faţă de Strasbourg sau Torino.

Prin urmare, există mai multe „Europe”, toate îndreptăţite oarecum la acest titlu, nici una deţinând însă monopolul. Totuşi, ţările de la vest de Elba şi Leitha au făcut multă vreme parte din Europa, în vreme ce ţările din estul acestor râuri se află parcă mereu în procesul presupus al devenirii. Am putea spune, împreună cu Voltaire, că există două Europe fundamentale: una care „cunoaşte”, cealaltă care „vrea să fie cunoscută”. Potrivit punctului de vedere, desigur diferit, al lui Czeslaw Milosz, e vorba, la fel ca într-o familie, despre deosebirile dintre membrii respectabili, integri ai acesteia şi un grup de rude sărace, ridicole, uşor enervante, veşnic inoportune. Însă tot ceea ce deosebeşte Europa de Est de Europa Vestică nu a început cu siguranţă la 1945 - sau chiar la 1918; e posibil ca acei călători şi observatori din secolul al XVIII-lea care şi-au „imaginat” jumătatea orientală a Europei să fi impus asupra acesteia o serie de idei preconcepute, ivite din propriile lor îngrijorări, dar, cu siguranţă, ei nu au inventat totul din senin15.

Cu toate acestea, relaţiile dintre Estul şi Vestul Europei, începând cu al doilea război mondial, au luat o nouă întorsătură. Datorită lui Adolf Hitler, istoria postbelică a „celeilalte” Europe seamănă, de fapt, mai mult ca oricând, cu cea a jumătăţii vestice, însă văzută printr-un ciob de sticlă afumată. Est-europenii au trăit experienţa războiului, a războiului civil şi a ocupaţiei, cu nişte consecinţe infinit mai grave şi mai durabile decât cele din Vest. Pe când în Franţa procentajul populaţiei ucise între 1939 şi 1945 era de 1,75%, iar în Olanda de 2,2%, în Iugoslavia pierderile militare şi civile au reprezentat 10,6% din populaţia de dinainte de război, iar în aria „Guvernului General” din Polonia ocupată, 17,9%. Germanii au vizat în special intelighenţia Europei Răsăritene: în teritoriile cehe, de pildă, muncitorii, meşteşugarii şi ţăranii nu au dus-o deloc rău din economia de război a naziştilor, însă clasa educată a fost brutalizată,

Note:

15. Pentru o viziune implicit contrară, vezi Wolff, Inventing Eastern Europe.

Închisă şi omorâtă în număr mare; în Polonia, o treime din absolvenţii de şcoală gimnazială şi liceu de dinainte de război au fost exterminaţi, având ca efect faptul că în Polonia de după 1945 aproximativ o cincime din populaţie era, practic, analfabetă. Pe la mijlocul anilor 1960, doar 21% din angajaţii statului aveau o educaţie post-elementară - rezultând într-o clasă guvernatoare grotesc de incompetentă şi necalificată. În plus, impactul ocupaţiei naziste, care în Franţa sau Belgia a încurajat coaliţiile de rezistenţă să se gândească la

un început postbelic pe alte coordonate, a luat, în răsăritul Europei ocupate de ruşi, forma unei revoluţii sociale radicale. Aici au avut loc, în mod repetat, nu una, ci mai multe ocupaţii - în cazul iugoslav, german, italian, maghiar, bulgar şi rus. Nu numai că germanii înlăturaseră vechile elite - în special clasele educate şi profesionale, predominant evreieşti16 -, dar au fost ei înşişi eliminaţi în urma înfrângerii. Comunităţile germane ale Sudeţilor, Sileziei şi Prusiei răsăritene, comunităţi întregi de limbă germană şi cultură tradiţională din regiune au fost distruse sau expulzate de către guvernele postbelice ale Europei dominate de sovietici. A rezultat un tip de societate radical diferită: mai omogenă din punct de vedere etnic, mai puţin variată din punct de vedere al componenţei sociale, mai provincială din punct de vedere cultural. În vreme ce primul război mondial a generat modificări ale graniţelor în urma cărora populaţia a rămas în majoritate pe loc, după al doilea război mondial graniţele au rămas în cea mai mare parte neschimbate - populaţiile au fost cele care s-au mişcat sau au dispărut pur şi simplu17.

Note:

16. Totuşi, în răsăritul Europei, ca şi în Franţa, măsurile administrative împotriva evreilor nu au fost întotdeauna sau, cel puţin, nu iniţial, opera ocupanţilor germani. În februarie 1939, sub guvernarea Cehiei post-muncheneze trunchiate, evreii au fost eliminaţi din administraţie, bănci şi instituţiile culturale mai întâi în rămăşiţa încă independentă a Cehoslovaciei interbelice.

17. Excepţia, ca de atâtea ori, a constituit-o Polonia, care a pierdut 69.000 de mile pătrate din partea estică şi a câştigat 40.000 de mile pătrate în vest. Şi aici, moartea evreilor şi pierderea minorităţilor germană, ucraineană, lituaniană şi bielorusă au fost uluitoare: înainte de 1939, o treime din populaţia Poloniei era alcătuită din minorităţi etnice şi religioase; în 1947, Polonia era în proporţie de 97% „poloneză”.

Revoluţia socială a lui Hitler a netezit calea revoluţiei lui Stalin - într-adevăr, cele două sunt cel mai bine înţelese dacă sunt privite ca un singur proces. Preluarea şi controlul exercitat de către germani asupra industriilor şi comerţului, mai cu seamă în Cehoslovacia, unde valoroasa industrie de armament şi fabricile asociate acesteia au devenit parte din economia de război a naziştilor, au facilitat naţionalizările postbelice în toată Europa, oferind guvernelor comuniste sau celor de coaliţie de după război argumente bazate pe interese economice, pe drumul (ideologic) spre o economie de stat18. Ascensiunea socială a copiilor de ţărani şi de muncitori era unul dintre deziderateleregimurilor comuniste, dar ea a fost posibilă şi chiar necesară din pricină că naziştii se străduiseră îndelung să distrugă clasele de mijloc. Nimicind baza (oricum fragilă) a drepturilor şi legii în Europa de Est, naziştii au uşurat sarcina guvernelor postbelice de a submina ceea ce mai rămăsese19. Suspiciunea faţă de elitele locale, avantajele oferite industriilor primare în

detrimentul schimbului de mărfuri, al comerţului şi consumului, precum şi reducerea radicală a tuturor formelor de autonomie locală şi a instituţiilor intermediare - iată seria de trăsături pe care germanii şi ruşii, ocupând consecutiv teritoriile care îi separau, le aveau în comun pe lângă binecunoscutele tehnici de represiune.

Note:

18. În 1946, 82% din mâna de lucru iugoslavă era angajată în industria naţionalizată; la 1948, cifrele comparabile erau 83% în Ungaria, 84% în Polonia, 98% în Bulgaria. Însă proprietatea statului în domeniul industriei era deja larg răspândit în Ungaria şi Polonia înainte de război - parţial ca formă de apărare împotriva penetrării economiei germane. Acest argument pentru păstrarea sectorului statului se face azi din nou auzit în aceleaşi ţări.

19. Memoria locală a crimelor comise în timpul războiului împotriva civililor (de obicei evrei), nu toţi aflându-se sub ocupaţie sau instrucţie germană, a cântărit mai greu asupra Europei de Răsărit postbelice decât asupra Europei Occidentale - deşi poate nu atât de greu cum s-ar fi dorit. În orice caz, aici a continuat să existe un stimulent în reamintirea anului 1945 ca punct de plecare pentru o schimbare radicală, cu faţa spre viitor.

Intocmai cum experienţa de război a Europei de Est reprezenta o versiune amplificată tragic a experienţei Vestului, tot astfel şi refacerea ei postbelică a semănat cu o parodie grotescă a reconstrucţiei ţărilor occidentale. Ca şi Europa de Vest, Europa Răsăriteană postbelică a început cu dificultăţi economice majore, dileme politice moştenite şi o mulţime de intenţii lăudabile; în special tineretul a dat dovadă de un slab ataşament faţă de regimurile antebelice, fiind iniţial entuziasmat de un nou start în sistemul comunist. Existau deja planificarea economică (în majoritatea cazurilor, începută cu mult înainte de monopolizarea puterii de către comunişti), instituţia bunăstării şi a protecţiei sociale, reforma împroprietăririi cu pământ şi o recunoaştere generală a nevoii de a moderniza şi reconstrui industria rămasă în urmă şi necorespunzătoare încă dinainte de 1939 (cu excepţia parţială a Boemiei), iar acum mutilată şi grav avariată de şase ani de război. Cam atât era uşor de recunoscut ca fiind „european”, făcând ca Planul Marshall (respins la presiunile sovietice) şi alte resurse şi strategii occidentale să fie îndreptate în întâmpinarea dificultăţilor unora dintre aceste ţări; proiectele lor, dacă nu strălucite, ar fi putut fi cel puţin interesante.

Desigur, în realitate, „europenizarea” Europei de Est a luat un aspect diferit. A existat ajutor din Vest, întâi sub forma unei asistenţe de urgenţă la sfârşitul războiului, apoi prin împrumuturi: între anii 1945 şi 1947, Vestul (în special SUA) a împrumutat Poloniei 251 milioane $, iar Ungariei, 37 milioane $. Dar împrumuturile acordate până şi celor mai mici state vest- -europene au

fost de departe mai mari (în aceiaşi ani, Belgia a primit 310 milioane $, Danemarca, 272 milioane $ şi Grecia, 161 milioane $) şi, oricum, totul s-a sfârşit la ordinul lui Stalin, în 1947. Drept rezultat, investiţia în Europa de Est a fost aproape exclusiv locală. La fel ca în Europa Occidentală, guvernele de la Praga şi Varşovia şi-au îndreptat eforturile spre resursele primare - minerit, industrie grea şi infrastructura transporturilor. Pornind însă de la o bază mai săracă, fără asistenţă externă şi forţată oricum să urmeze modelul sovietic de dezvoltare, industrializarea s-a făcut pe cheltuiala cetăţenilor - încercând să facă faţă lipsurilor şi nemulţumirii prin uzul forţei şi al terorii. În unele cazuri - Boemia, de exemplu - această exacerbare a industriei primare a atras după sine reversul economiei moderne, distrugând industria secundară şi pe cea orientată spre consumator în favoarea mai multor mine, oţelării şi uzine chimice. Dacă nemiloasele rezultate au fost iniţial impresionante - scoaterea pe piaţă a unor articole de bază şi rata de creştere a sectorului primar în unele părţi ale Europei de Est au ţinut efectiv pasul cu Europa Vestică -,pe termen lung efectul a fost dezastruos. Nu numai că Europa de Est a pierdut boom-ul postbelic, dar s-a înhămat singură la constituirea bazei materiale industriale şi la nişte strategii de producţie devenite dintr-odată inutile, nesănătoase şi nepopulare. Acest fapt ar fi putut părea neclar pentru unii observatori din Vest - induşi în eroare de datele de producţie şi de propriile dorinţe -, dar, în mod clar, lucrurile stăteau cu totul altfel pentru est-europeni. Iar limitările impuse acestor state sărăcite nu au fost în nici un caz depăşite prin aranjamentele internaţionale formale puse la cale de URSS, palid ecou disfuncţional al celor similare din Vest. CAER, înfiinţată în 1949, nu numai că a atribuit diferitelor naţiuni sarcini de producţie arbitrare, constrângându-le astfel să facă lucruri pe care nu le dorea nimeni şi apoi să le cumpere unii de la alţii la preţuri fixate în monedă ne-negociabilă, dar şi-a şi eliminat membrii de pe posibilele pieţe ale arenei comerciale tot mai extinse a Europei Occidentale, şi aceasta într-un moment în care părţi ale Europei de Est ar fi putut foarte bine să profite de prosperitatea occidentală - mai ales de avântul activităţii comerciale a Germaniei Federale din timpul anilor '50. Pe la 1979, comerţul internaţional al membrilor CAER se ridica la numai 9% din totalul comerţului mondial.

Astfel, decadele postbelice ale Europei Răsăritene s-au deosebit de cele ale Vestului nu printr-o lipsă a structurilor internaţionale şi a „unităţii” - Pactul de la Varşovia (1955) şi CAER corespundeau, ca formă cel puţin, cu NATO şi cu CEE - sau printr-o absenţă a planificării şi coordonării economice, ci din cauza formelor impuse, deliberat distorsionate şi autocondamnate la eşec. Asocierea CAER cu preţurile absurde, cu mărfurile necăutate şi cu specializarea forţată şi inadecvată semnifica faptul că producătorii şi planificatorii economici din Europa Răsăriteană, departe de a gândi în termenii unei economii regionale sau ai unei armonizări a comerţului şi producţiei care să depăşească graniţele naţionale, au devenit şi au rămas deosebit de suspicioşi în privinţa acordurilor

sau a cooperării economice regionale. Pentru ei, a gândi „european” însemna a privi către Vest. Cooperarea cu un vecin la fel de sărac din est sau din sud nu numai că nu aduce nici un profit material, dar poartă cu sine amintiri nedorite ale unei epoci „frăţeşti” în care experienţa comună a „Europei” (de Est) era totuna cu represiunea, ineficienţa, sărăcia şi frustrarea.

Din acest motiv şi din cauza căilor reciproc antagoniste către independenţa naţională, est-europenii ştiau foarte puţine lucruri unii despre ceilalţi pentru un grup de popoare care au trăit atâta timp într-o strânsă şi stânjenitoare vecinătate. Legăturile care contează pentru ei şi conexiunile pe care le caută sunt cele cu civilizaţiile şi puterile din Vest. Nu numai economiile lor au fost necomplementare; şi legăturile culturale au fost doar sporadice şi defavorizate, în ciuda susţinerii oficiale a contrariului în ultimele două generaţii. O mare parte din istoria recentă a Europei de Est constă în încercarea unui popor sau grup de popoare de a câştiga avantaje teritoriale, sau politice, sau economice pe socoteala unui stat învecinat. Efectul e o combinaţie periculoasă de ignoranţă şi dispreţ reciproc.

Într-o serie de sondaje de opinie făcute chiar după căderea comunismului, est-europenilor li s-a cerut să indice ţările şi popoarele care le inspirau cea mai mare (sau cea mai puţină) încredere. Pentru polonezi, ucrainienii au ieşit cel mai rău, neinspirând nici o încredere la 75% dintre cei chestionaţi; următorii au fost germanii (cu 70%), ruşii (cu 69%), apoi o succesiune de popoare vecine mici - românii (64%), bieloruşii (63%), cehii (61%) ş.a.m.d. Pentru cehi, polonezii şi românii au ieşit cel mai rău (fiecare cu câte 77%), urmaţi de unguri (67%) şi bulgari (62%). Ruşii (62%) şi mai ales germanii (44%) erau priviţi mai bine, ceea ce spune câte ceva despre diferenţele dintre amintirile de război ale polonezilor şi cele ale cehilor. Însă toate aceste procentaje sunt remarcabil de mari faţă de cele ale sondajelor făcute printre vest-europeni20.

Comunismul nu numai că a îngheţat, aşadar, anumite soiuri de prejudecăţi locale în ţările asupra cărora se înstăpânise, descurajând exprimarea publică a sentimentelor anti-evreieşti sau chiar anti-ţigăneşti, de exemplu, dar nefăcând nimic ca să o interzică, ci dimpotrivă, a încurajat şi a exacerbat multe resentimente naţionale care apăruseră în timpul luptelor pentru independenţă naţională de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi în anii interbelici, când noile state s-au bucurat de un scurt moment de fragilă independenţă. După 1918, la fel ca înainte, singurele opţiuni instituţionale pentru popoarele din estul Europei erau fie statul uninaţional creat după model vestic, fie apartenenţa la unităţile multinaţionale ale vechiului stat de tip imperial. În realitate, s-au ridicat o serie întreagă de micro-unităţi multinaţionale, state-naţiuni cu multiple minorităţi etnice, adică ce aveau mai rău cele două lumi21.

Note:

20. În sondajele făcute astăzi printre vest-europeni, e exprimat un sentiment pozitiv general despre majoritatea celorlalţi membri ai Uniunii Europene. Excepţia frapantă este că nici italienii, nici grecii nu au mare încredere în conaţionalii lor! Acolo unde numai 11% din britanici şi olandezi dovedeau neîncredere în conaţionalii lor într-un sondaj din 1981, cifrele erau mai mult decât triple printre italieni. Ca să fim cinstiţi, nimeni nu avea câtuşi de puţină încredere în greci.

21. De pildă, un recensământ din 1946 dezvăluia următoarea criză a populaţiei din Iugoslavia: 6,5 milioane de sârbi, 3,8 milioane de croaţi, 1,4 milioane de sloveni, 800.000 de bosniaci musulmani, 800.000 de macedoneni, 750.000 de albanezi, 496.000 de unguri şi 400.000 de muntenegreni, precum şi valahi, ţigani, bulgari, evrei, nemţi, turci, români şi greci.

Sentimentele de ură generate în interiorul şi între aceste noi unităţi - între sârbi şi croaţi, sârbi şi unguri, români şi unguri, unguri şi slovaci, slovaci şi cehi, cehi şi germani, germani şi polonezi, polonezi şi cehi şi multe altele pe lângă acestea - au fost întâi exploatate, apoi înăbuşite cu forţa de către Hitler şi Stalin. „Fraternitatea” obligatorie din anii comunismului şi imposibilitatea virtuală a stabilirii unor relaţii economice şi politice cu oricare alt stat în afara celor socialiste din vecinătate au făcut restul. Cu toate că există unii (mai ales la Budapesta şi Viena) care s-ar întoarce cu mare recunoştinţă către vechiul Imperiu Austro- -Ungar, cert este că în Europa Centrală şi de Răsărit soluţiile internaţionale la problemele locale sunt privite cu neîncredere (aspectul ultra-iacobin al guvernării comuniste în estul Europei poartă responsabilitatea pentru această tendinţă politică centrifugă de după 1989). E uşor de înţeles, atunci, că însăşi ideea de „Europa” a dobândit un sens diferit şi special în ţările conduse cândva de Moscova. La fel ca în Europa Occidentală, o anumită imagine invocată de acest cuvânt era chemată să apere împotriva nenorocirilor şi greşelilor trecutului. Însă acest lucru nu s-a întâmplat înainte de anii '70; până atunci atenţia oponenţilor locali ai regimurilor staliniste era încă îndreptată asupra perspectivelor unui comunism „reformat” sau „revizuit”. Abia după 1968 (iar în Polonia, după grevele şi represiunea din 1970), s-a ridicat o nouă generaţie de intelectuali disidenţi, precum Adam Michnik şi Vaclav Havel, pentru care marxismul reprezenta problema, nu soluţia, şi pentru care „Europa” constituia o alternativă atât a prezentului, cât şi a trecutului. Pentru aceşti critici din interior ai regimurilor comuniste falimentare, soluţia era o din ce în ce mai imperioasă „reîntoarcere la Europa”. Iată o expresie curioasă şi proteică; deopotrivă geografică - „noi” vrem să facem parte din familia europeană, nu numai din falanga estică a celei sovietice -, nostalgică - „noi” care eram odată sufletul muzicii, al literaturii, al filosofiei europene, iar artele aspiră să se alăture din nou comunităţii la a cărei formare am dat o mână de

ajutor -, politică - tradiţia „noastră” în legislaţie, instituţiile politice şi libertăţile politice e europeană şi o vrem înapoi - şi economică - „Europa” înseamnă astăzi o comunitate de economii libere, înfloritoare, iar noi vrem să facem parte din ea. Există însă dificultăţi în ce priveşte acest mod de a critica regimurile comuniste şi de a căuta o ieşire de sub dominaţia lor. În primul rând, se admite implicit că Europa „de Est” nu e tocmai Europa şi că ea încearcă să-şi afle calea spre interior (sau, o părere ceva mai controversată, să găsească drumul înapoi). Heinrich Heine nota undeva, cu o formulă devenită celebră, că botezul reprezenta pentru evrei „biletul de intrare în Europa”. În mod similar, pentru cetăţenii din Polonia, Ungaria, Slovenia ş.a., apartenenţa la Uniune reprezintă biletul lor de intrare. Însă, după cum Heine ştia atât de bine, creştinarea nu era deloc o soluţie. Un evreu asimilat şi chiar convertit rămânea un evreu, europenizat sau nu. Şi, după cum ştie orice est-european, simplul fapt de a fi membru într-un club occidental nu ar înlătura efectele celor cincizeci şi mai bine de ani de teroare, dictatură, represiune şi stagnare. În al doilea rând, „a gândi european” în fosta Europă de Răsărit comunistă are mai multe implicaţii diferite. În măsura în care comunismul însemna o internaţionalizare artificială şi forţată, un mod de a te opune la fel de eficient era acela de a evidenţia - sau a re-evidenţia - poziţia şi particularităţile zonei, ale naţiunii, de a slăvi specificul polonez, sau maghiar, sau ceh în defavoarea universalismului sovietic. Iar dacă naţionaliştii criticau comunismul „internaţionalist”, făcându-l vulnerabil, la fel se întâmplă astăzi cu „Europa”. Astfel că, în ciuda diferenţelor evidente, în imaginaţia unora dintre cei mai cunoscuţi disidenţi „europenitatea”, afinitatea facultativă - capitalul moral - a(l) oponenţilor comunismului, poate fi uşor egalată, conform opiniei intelectualilor şi politicienilor de înclinaţie naţionalistă, de discreditatul universalism transnaţional al comunismului. De aceea, cei mai inteligenţi aparatcici comunişti din Belgrad, Bucureşti, Kiev, Zagreb şi Bratislava a trebuit să se recicleze rapid, transformându-se în demagogi naţionalişti22.

Note:

22. Profesoara Katherine Verdery citează dintr-un articol al unui ziar naţionalist românesc: „Pentru noi, tentaţia Casei Europei Comune este o utopie la fel de dăunătoare ca şi comunismul”. (Dintr-o lucrare nepublicată, Societate civilă sau naţiune? „Europa” în politica românească post- -socialistă.)

Prin contrast, în Europa Occidentală, cu excepţia celor mai extreme cercuri naţionaliste din Franţa, Austria şi a subcategoriilor clasei politice britanice, nu există astăzi nimic controversat în a fi „european” - această trăsătură nu implică nici o aluzie la lipsa de sentiment „naţional” propriu-zis. A fi „european” nu atrage după sine defăimarea concetăţenilor, nici păstrarea unei distanţe faţă de ei. Aceasta e o realizare evidentă şi semnificativă pentru Uniunea Europeană, care merită amintită.

Ar fi prea uşor să negăm importanţa sentimentului naţionalist în Europa de Est. La urma urmelor, este vorba despre o parte a lumii în care naţiunile şi statele au obiceiul să dispară, instituţiile, religiile, limbile şi oamenii fiind suprimate sau expulzate de către imperii sau concurenţi23. Însă nu tuturor li se acordă şansa de a fi dintr-odată asiguraţi din punct de vedere naţional şi universal, fără cel mai mic efort - iată de ce atât de mulţi intelectuali est-europeni tânjesc după Paris şi îl invidiază, atât ca spaţiu, cât şi ca imagine. Între timp, acasă, ei şi aliaţii lor electorali pro-europeni riscă marginalizarea politică, deoarece par să acorde mai multă atenţie unei abstracţiuni (şi încă una neglijentă şi inertă) decât nevoilor imediate ale concetăţenilor. Reînvierea antisemitismului în unele părţi ale Europei de Est (sau mai degrabă re-legitimizarea lui în politicile de partid, căci, de fapt, antisemitismul nu a murit niciodată) e strâns legată de conotaţiile negative ale cosmopolitismului şi elitismului.

Note:

23. Pentru observatorii cosmopoliţi, obsesia locală a unui asemenea teritoriu şi a unei astfel de tradiţii cum au reuşit să păstreze aceste ţări poate părea, din meschină şi provincială, dintr-odată grandioasă şi absurdă. Astfel, Heine - din nou Heine - scria în 1823: „Observând cât de eficient contribuie o literatură naţională la perpetuarea naţionalităţii (asta ar putea suna ridicol, dar e totuşi adevărat şi mulţi polonezi mi-au confirmat-o cu toată seriozitatea), ei încearcă să creeze la Varşovia o literatură naţională”.

Pe scurt, „europenismul” e acum anexat opoziţiei de dinainte de 1989 în Ungaria, Polonia şi în alte ţări (ai căror activişti de seamă au fost, într-adevăr, evrei)24.

După 1989, termenul „Europa” a dobândit, în fostele state comuniste, şi alte conotaţii, deloc flatante. Acest cuvânt nu numai că invocă figuri de intelectuali cosmopoliţi, lipsiţi de rădăcini, cu inima la Paris şi buzunarele la New York, dar mai trimite şi la lumea bogată, privilegiată, de o crudă ignoranţă, pe care Vestul caută acum să le-o impună esticilor fără să se gândească la dezbinarea socială şi nesiguranţa economiei care ar rezulta. Mai rău, conducătorii aceleiaşi „Europe” nu vor nici măcar să le permită celor cărora le impun pretenţiile lor draconice să se alăture clubului o dată ce i-au acceptat regulile! Nu e de mirare atunci, după cum observa în 1992 premierul polonez Hanna Suchocka, că în Polonia se putea detecta „un sentiment anti-european din ce în ce mai acut”.

Alegerile ulterioare de aici şi din alte părţi i-au confirmat temerile. Înrădăcinată în dezgustul pentru noul, dar nu mai puţin stereotipul limbaj post-comunist („piaţă”, „inflaţie”, „surplus”, „rată de creştere” sunt termeni ambigui, insensibili la cererile şi suferinţele oamenilor reali), această suspiciune în privinţa Europei, în Polonia ca peste tot, s-a convertit imediat în voturi pentru

ex-comunişti reciclaţi, care se servesc cu atâta îndemânare de aceste circumstanţe. Căci ineficienţa şi natura de obicei iluzorie a siguranţei locului de muncă, a serviciilor sociale şi a altor privilegii familiare de care s-a bucurat Europa de Est nu ar trebui să ne ia ochii într-atât încât să nu mai vedem temerile şi resentimentele provocate de pierderile suferite.

Note:

24. Într-un sondaj de opinie publicat în Gazeta Wyborcza din august 1992, 40% dintre polonezi credeau că „poporul de naţionalitate evreiască juca un rol prea important în viaţa publică a ţării". Declaraţiile recente (din iunie 1995) ale unui preot din Gdansk, de care preşedintele de atunci, Walesa, refuza să se desolidarizeze, sugerează faptul că asemenea sentimente nu se limitează la oamenii de pe stradă.

Intocmai cum orice lucru „capitalist" reprezenta obiectul admiraţiei sincere pentru aproape oricine trăia în comunism - din cauza criticii perseverente şi neselective la care era supus capitalismul de către regimul de tip sovietic -, tot aşa „comunismul", concediat, fireşte, de către moştenitorii săi democratici, poate dobândi totuşi ceva din aceeaşi aură pentru cei care au suferit şi suferă în tranziţia de după 1989.

În aceste condiţii nu e deloc uşor să fii „european" în Europa de Est. În mod tipic, eşti obiectul unor excluderi multiple: populiştii te acuză de lipsa sentimentului local şi naţional; poţi fi detestat pentru că te-ai opus vechiului regim comunist într-o vreme când majoritatea oamenilor făceau compromisuri mai mari sau mai mici - pe scurt, eşti întruparea nedorită a amintirii trecutului recent, prin urmare o sursă permanentă de inconfort. Pe când, pentru vest-europenii cu care de altfel ai dori să te identifici, rămâi cel mult o admirabilă „excepţie", cel puţin o antichitate exotică. La urma urmei, cu aşa-zişii politicieni realişti de după 1989 Vestul încheie afaceri; dintre aceştia, cei mai mulţi (vezi cazul cehului Vaclav Klaus) au luat parte în mică măsură sau chiar deloc la opoziţia de dinainte de '89. Aceşti noi „europeni" cu spirit practic ai Europei de Est negociază cât pot de bine admiterea lor în „club". Dar, în mâinile lor, Europa imaginată şi idealizată de Adam Michnik în Polonia sau de Janos Kis în Ungaria - studenţii radicali ai anilor '60 care au devenit curajoşi disidenţi publici în decadele următoare - numai invizibilă nu e. Europa culturii, a libertăţilor, a circulaţiei cosmopolite a cunoştinţelor şi valorilor, Europa care, se temea Milan Kundera, îşi pierduse inima din pricină că Cehoslovacia şi celelalte ţări comuniste erau târâte pe orbita rusească -, această Europă are azi puţini avocaţi pledanţi în Est.

O explicaţie ar fi conştiinţa crescândă printre est-europeni, intelectuali şi politicieni deopotrivă, a faptului că, în ochii occidentalului, ei contează prea puţin. Bineînţeles, aceasta nu e o temă nouă. O parte din ceea ce implică numele de est-european e să fii în permanenţă dezamăgit de Vest: de la

revoluţionarii polonezi din 1830 de la München, de la insurecţionistii cehi din 1945, aşteptând cu deznădejde tancurile lui Patton, la Czeslaw Milosz în 1951 sau Milan Kundera în 1984 încercând să explice cititorilor din Vest de ce e important „Estul” şi câte depind de reacţia lor, de la patosul mesajelor difuzate la Radio Ungaria în noiembrie 1956 până la tragedia strigătelor de ajutor ale bosniecilor în 1995. Există o inocenţă deprimantă în încercarea de a număra de câte ori est-europenii s-au străduit să e xplice publicului din Ve st de ce e în interesul lor (al occidentalilor) să ia în considerare nevoile şi dorinţele admiratorilor şi aliaţilor din mijlocul Europei - iar răspunsul a fost mereu acela că ei nu contează în marea ordine a lucrurilor25. În unele privinţe, faptul cel mai surprinzător în legătură cu aranjamentele de la Yalta - sau „înţelegerea asupra procentelor” dintre Stalin şi Churchill din noiembrie 1944, prin care cei doi oameni de stat încheiau o seară petrecută într-o atmosferă destinsă, punând pe hârtie „împărţirea” influenţei postbelice pe care o exercitau Aliaţii vestici şi Uniunea Sovietică în Europa Centrală şi de Est - a fost acela că în asta a constat toată atenţia acordată Europei Răsăritene.

Ţările care separă Rusia de Germania au contat, desigur, mult mai mult pentru cele două state, după cum Balcanii au contat pentru Austria şi Turcia. Umbra istorică a Rusiei, pentru care Europa Răsăriteană reprezenta graniţa imperială vestică, vulnerabilă şi imprecisă, e o chestiune de simplă geografie politică; prezenţa germană în epoca modernă a fost mai curând o chestiune de economie. Rolul Germaniei în zonă era deja important înainte de primul război mondial, dar a devenit copleşitor după aceea:

Note:

25. Pentru opiniile britanice, vezi concluziile unuia din subcomitetele Cabinetului din 1944, care înşira patru domenii de interes strategic de luat în considerare la tratativele cu URSS; nici una din ele nu se referea la Europa de Est. Acestea erau: petrolul din Orientul Mijlociu; Mediterana; „canalele de navigaţie strategice”; relaţiile industriale şi de producţie din Marea Britanie. Vezi Hugh Thomas, Armed Truce: The Beginnings of the Cold War 1945-1946 (New York, 1987), p. 209.

În ultimul an înainte de izbucnirea celui de-al doilea război mondial, 58% din importurile Bulgariei proveneau din Germania, iar acesteia din urmă îi erau destinate 64% din exporturile bulgare; pentru Iugoslavia, cifrele erau 50%, respectiv 49%, iar pentru România, 49%, respectiv 36%. La fel ca astăzi, această relaţie inegală, para-colonială cu Germania, reprezintă singura moştenire „europeană” pe care majoritatea est-europenilor au putut să o revendice. Pentru puterile din Vest, ţările estice prezentau doar un interes istoric sau, cel mult, tactic, fiind lipsite de resurse şi neintersectându-se cu nici o linie vitală de comunicaţie.

Gustul intelectualilor occidentali de la iluminism încoace a înclinat şi spre favorizarea propunerilor şi proiectelor mari, universale. De la iacobini la comunişti, politicienii occidentali de stânga (care ar fi fost de aşteptat să manifeste un interes mai mare faţă de problemele sociale şi etnice ale regiunii) au arătat mai multă simpatie pentru unităţile teritoriale întinse şi practicile sociale standardizate. Păcatul obsedant al Europei Centrale a constat în însăşi specificitatea sa, ceea ce face ca gânditorii ruşi, germani şi britanici să considere adeseori că afacerile europene ar fi mai bine conduse dacă zonele centrale şi estice ale continentului s-ar putea pur şi simplu ataşa unuia sau mai multor state istorice (sau să fie subîmpărţite între acestea - compartimentele polone de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, când ţara era divizată cu cinism între Rusia, Prusia şi Austria în anii 1772-1795, constituie o metaforă sugestivă pentru istoria ulterioară a regiunii în întregime)26.

Note:

26. Pentru cel mai recent exemplu al unei astfel de abordări exclusiviste, vezi Eric J. Hobsbawm, The Age of Extremes (New York, 1994), în care autorul nu se străduieşte să-şi ascundă furia în faţa prăbuşirii imperiului sovietic şi renaşterii ulterioare a micilor ţări de la marginile sale vestice. Pentru un exemplu mai vechi, vezi G.D.H. Cole, Europe, Russia and the Future. Scriind în 1941, Cole, istoric britanic simpatizant al stângii, era de părere că statele suverane invincibile din Europa de Est nu aveau nici un viitor şi că ar fi mai bine dacă o Uniune Sovietică postbelică victorioasă ar absorbi pur şi simplu Polonia, Ungaria şi Balcanii.

Unele părţi ale Europei Est-Centrale au fost suficient de bine „conservate", chiar împotriva voinţei lor, pentru a alcătui un soi de muzeu al trecutului european recent - vizitatorii occidentali în Europa Răsăriteană post-comunistă erau uneori vrăjiţi de un fel de nostalgie ieftină a Europei de Vest de demult, mai molcomă, mai murdară, mai sigură, izgonită astăzi din amintire de ravagiile prosperităţii. Iar pentru numeroşi cititori, în special din SUA şi Germania, scrierile lui Vaclav Havel, cu înaltul lor ton moral şi cu dezgustul neo-heideggerian faţă de ornamentele şi egoismul „modernităţii", erau destul de neobişnuite şi reconfortante pentru a părea atrăgătoare, vreme de o clipă efemeră. Dar, în cele din urmă, intelectualii din Europa de Est (sau Centrală, cum le place să-şi spună) îşi permit puţine iluzii. Susţinând ideea unei Europe fără divizări de tip Est-Vest, în care cultura păstrată (sau amintită) a Europei Centrale şi-ar ocupa încă o dată locul meritat, ei trebuie acum să realizeze că însuşi preţul eliberării lor reprezintă o reînnoită marginalitate, atât acasă, cât şi peste hotare.

În orice caz, pentru Europa de Răsărit nu există decât o singură opţiune: să se alăture Europei Occidentale în condiţiile impuse de aceasta din urmă.

Pusă astfel, chestiunea alegerii e posibil să genereze mânia şi opoziţia plină de resentiment a naţionaliştilor de tot soiul. Dar unica alternativă istorică

este, încă o dată, aceea de a privi înspre Est - nu există nici o zonă de mijloc sigură. Cu excepţia câtorva sârbi, chiar şi politicienii cei mai est-europeni naţional-populişti pot găsi prea puţină alinare în perspectiva alierii, prieteniei sau chiar a afilierii neoficiale cu o Rusie renăscută. După Versailles, micile state ale Europei de Est au luat Franţa drept model şi protector; după 1932, ele şi-au întors faţa, mai mult sau mai puţin ezitante, spre Germania; din 1944 până în 1989, URSS a reprezentat singura lor opţiune realistă. În momentul de faţă, modelul este „Europa". E „Europa", în termenii „Europei". Acesta a rămas ultimul act comun de credinţă politică printre democraţii din Europa de Est: deoarece sunt o parte a Europei, ţările răsăritene eliberate vor trebui să devină cu adevărat o zonă adăpostită în interiorul Uniunii Europene. Pentru liderii politici, e un fel de joc de noroc disperat: dacă sunt acceptaţi în „Europa" cea îmbelşugată, ferită de primejdii, atunci sacrificiile pe care le-au cerut electoratului - pierderea slujbei şi a siguranţei, acceptarea inegalităţilor şi a riscurilor - nu vor fi fost gratuite. Dacă sunt respinşi, sau ţinuţi să aştepte prea mult, sau acceptaţi în termeni total sau parţial lipsiţi de sens, atunci „Europa" va deveni un termen şi mai peiorativ în limbajul naţionalist, iar reacţia extremă şi violentă împotriva încercării de a se alătura Vestului - şi, prin extensie, împotriva revoluţiilor din 1989 - ar putea fi într-adevăr gravă.

Pentru intelectualii care situează „întoarcerea în Europa" la numărul unu pe ordinea de zi, situaţia e la fel de deprimantă. Ei se află deja înapoi în Europa, prezenţa lor fiind căutată cu mai mult interes la Viena sau Paris decât în oraşele lor de baştină. Însă ei au eşuat în marele lor proiect de a impune propria cultură (cehă, poloneză, maghiară, croată) în contextul culturii Europei ca întreg - un angajament a cărui calitate jalnică şi iluzorie e tocmai ceea ce l-a făcut în mod distinct „central-european". Interesul pentru chestiunile est-europene (mai exact, „central-europene"), trezit cu atâta entuziasm în anii 1980, s-a prăbuşit. Ca şi americanii, vest-europenii sunt preocupaţi mai mult de Rusia decât de foştii ei sateliţi şi mai mult de propriile lor probleme decât de aspiraţiile occidentale ale vecinilor lor de la răsărit. Popoarele aşa-zis „europene" ale fostelor state multinaţionale, precum cehii sau slovenii, s-au simţit mai puţin binevenite decât se aşteptaseră. Totuşi, mai rămâne o speranţă: chiar dacă Europa de Vest nu va recunoaşte şi nu va accepta niciodată pe picior de egalitate calităţile distincte ale celorlalţi europeni, cel puţin va fi loială propriilor principii şi le va acorda dreptul de a se alătura restului continentului. Dacă nu putem fi ai Europei, ar putea spune esticii, măcar vom intra în Europa. E şi aceasta o iluzie?

RĂMAS-BUN LA TOATE?

„În primii ani de după război, europenii s-au adăpostit sub paravanul unei amnezii colective" (Hans-Magnus Enzensberger). Această tendinţă de a uita şi de a lua totul de la zero a avut un succes remarcabil. Războiul Rece a început la numai doi ani după înfrângerea lui Hitler; războiul din Coreea - trei ani mai

târziu; la scurt timp după ce acesta a luat sfârşit, a apărut miracolul economic vest-european. Nu existau timp şi, cu siguranţă, nici motive pentru a se ajunge la o înţelegere în privinţa adevăratei experienţe de război şi de ocupaţie - după cum nu era timp nici pentru a jeli. Războaiele civile care ameninţaseră să izbucnească în 1945 pe tot continentul au fost evitate, iar focarele lor - îngropate sub un morman de auto- -glorificări colective: „noi" am câştigat războiul, „noi" am rezistat, „noi" intenţionăm să construim o Europă nouă, mai bună.

Dacă n-ar fi fost rapiditatea cu care mai ales vest- -europenii au lăsat în urmă războiul, reconstruirea multor state postbelice europene, ca să nu mai menţionăm nici o comunitate europeană, ar fi fost mult mai dificilă. Însă rezultatul a fost acela că „Europa" a rămas deosebit de vulnerabilă în faţa amintirilor - trecutul e o povară care apasă asupra prezentului, dar şi o sursă a înţelegerii. Ernest Renan avea dreptate să concluzioneze că „L'oubli et je dirais même l'erreur historique sont un facteur essentiel de l'histoire d'une nation et c'est ainsi que le progrès des études historiques est souvent pour la nationalité un danger"27.

Dar nu studiile istorice au subminat certitudinile şubrede ale stabilizării de după război, ci istoria însăşi.

Desigur, studiile istorice au avut rolul lor: ancheta de la Vichy (într-un mod cu totul remarcabil şi simptomatic, rezultatele cercetării au fost făcute publice de un specialist străin, Robert Paxton de la Columbia University); Historikerstreit în Germania Federală, o dezbatere publică în rândul istoricilor şi nu numai, referitoare la caracterul unic al experienţei naziste în general şi exterminarea evreilor în special; reînnoirea istoriografiei Austriei în perioada care a urmat revelaţiilor despre Kurt Waldheim şi „amintirea eronată" a serviciului militar din perioada războiului; primele anchete privitoare la mitul antifascist în Italia, mai cu seamă cele din opera lui Claudio Pavone despre războiul civil din 1943-1945- toate

Note:

27. „Uitarea, şi as spune chiar eroarea istorică sunt factori esenţiali în istoria unui popor, astfel că progresul studiului acestea au contribuit la crearea unei imagini mai complexe a Europei anului 1945 şi a moştenirii sale împovărătoare28. Dar ceea ce a modificat într-adevăr imaginea - şi se poate spune că a cauzat întârzierea - sfârşitului epocii postbelice au fost evenimentele din 1989.

Căci sfârşitul comunismului a reprezentat deopotrivă începutul memoriei. Adevărul acestei propoziţii iese singur în evidenţă în fostele state comuniste. Ceea ce nu a putut fi spus sau nici măcar ştiut despre istoria şi politica Europei Centrale şi de Răsărit vreme de şaizeci de ani a ieşit acum la iveală, generând adesea eforturi intense în vederea unei noi înăbuşiri a diferitelor, dar nu mai

puţin incomodelor amintiri29. În istoric constituie adesea o ameninţare la adresa identităţii naţionale”. Din What Is a Nation?

fosta Germanie de Est, încrederea optimistă în faptul că prosperitatea economică va reuni cele două jumătăţi ale ţării şi va izgoni amintirile nefericite - pe scurt, încercarea de a reproduce „miracolul economic” din Republica Federală şi avantajele sale implicite - s-a împotmolit nu atât în prezenţa acelor amintiri, cât în absenţa oricărei transformări economice comparabile cu cea de care s-a bucurat Germania de Vest la începutul anilor '50.

Note:

28. Multiplele straturi ale uitării auto-induse în Austria mai ales sunt într-adevăr impresionante. Pe lângă faptul de a trece uşor peste represiunile din 1934, entuziasmul din 1938 şi crimele care au urmat, austriecii şi istoriografia austriacă trebuie încă să cadă la o înţelegere în privinţa uşurinţei profund nemeritate cu care ţara lor a reintrat în „familia europeană” după război, ca să nu menţionăm profiturile acumulate vreme de patru decenii de neutralitate infatuată.

29. Am discutat mai pe larg această temă în The Past Is Another Country: Myth and Memory în Postwar Europe, Daedalus (121: iv), toamna 1992.

Totuşi, în Vest, efectul de diversiune morală al anului 1989 a fost, paradoxal, mai mare decât în Est. Cei mai mulţi est-europeni ştiau, în definitiv, că trăiau o minciună, că bilanţurile oficiale ale trecutului şi prezentului lor aveau prea puţină legătură cu amintirea experienţei lor sau cu observaţia contemporană. Pentru majoritatea locuitorilor din statele fost comuniste, „trauma” din 1989 constă în primul rând în dezbinarea socio-economică şi dezamăgirea politică. Dar pentru occidentali, numeroase straturi de iluzie şi tăcere aşteaptă să fie dezvăluite. Dilema are caracterul cel mai acut în Franţa. Tocmai pe când începuseră să îşi revină, culpabilizaţi, după ceea ce Henry Rousso a poreclit „sindromul Vichy”, după confruntarea cu trecutul lor din război şi cu cei patruzeci de ani în care fuseseră incapabili să îl accepte, francezii se confruntă cu o serioasă îndoială faţă de tot ceea ce au fost învăţaţi să creadă în legătură cu locul lor în Europa de după război.

Esenţa dominaţiei mixte franco-germane pe care a fost construită Europa Occidentală consta într-un aranjament convenabil amândurora: germanii deţineau mijloacele economice, francezii păstrau iniţiativa politică. Fireşte că germanii nu au dobândit chiar din primii ani bogăţia de acum, iar avansul francezilor era real. Însă de pe la mijlocul anilor '50 acest lucru nu mai este valabil; de atunci încolo, hegemonia Franţei în afacerile vest-europene s-a limitat la o armă nucleară pe care ţara nu o putea folosi, o armată pe care nu o putea desfăşura în interiorul continentului şi o poziţie politică internaţională datorată în mare măsură generozităţii ipocrite a celor trei puteri victorioase de

la sfârşitul războiului. Premisa nemărturisită a relaţiilor franco-germane era următoarea: voi vă faceţi că nu sunteţi puternici, iar noi ne facem că nu observăm că sunteţi.

Cu nimic nu seamănă mai mult relaţiile franco-germane din anii '60 şi '70 decât cu cele dintre Austria şi Prusia de la începutul secolului al XIX-lea. Austriecii nu vedeau un pericol, ba chiar considerau un avantaj faptul că Prusia devenea bogată şi influentă în rândul germanilor industrializaţi din nord, atâta vreme cât habsburgii erau recunoscuţi ca parteneri superiori ai Europei vorbitoare de limba germană, fiind respectaţi ca atare. Când au realizat însă că respectiva superioritate oficială era o onoare golită de sens şi că prosperitatea prusacă aducea cu sine atât dorinţa de extindere a influenţei, cât şi capacitatea de a pune în aplicare acea dorinţă, era deja prea târziu: înfrânţi, apoi supuşi, austriecii au devenit o putere secundară fără nici un rol în interiorul unei Germanii de unite. Fireşte, nu se pune problema ca Franţa să sufere încă o înfrângere (militară) din partea Germaniei, dar în toate celelalte privinţe analogia e revelatoare.

Astfel, anul 1989, cu prăbuşirea Cortinei de Fier şi apariţia unei Germanii mult mai mari şi mai bogate decât Franţa, a adus sfârşitul unei perioade unice în istoria diplomaţiei franceze. Din 1951 până în 1989, Franţa s-a bucurat de acea deosebită libertate de acţiune care provine din alianţa cu un vecin puternic, dar inofensiv şi din faptul de a se afla, pentru prima oară de secole întregi, la o distanţă apreciabilă de singura ameninţare posibilă la securitatea sa, mult îndepărtată în est. Ceea ce a ascuns însă acest primat politic facil de ochii celor mai mulţi francezi a fost declinul constant remarcat în prezenţa reală a Franţei în Europa.

O dată ştiinţifică din economie poate ilustra foarte bine acest fapt. În 1990, un grafic al influenţei economice franceze (măsurată după importanţa reciprocă a comerţului cu alte ţări) arăta că prezenţa acesteia se limita la statele Europei celor nouă - adică la cele şase state dintru început, plus Marea Britanie, Irlanda şi Danemarca. Prin contrast, Germania cuprindea deja în aria ei de influenţă economică nu numai Europa celor cincisprezece, dar şi cea mai mare parte din restul continentului de la sud şi est. Semnificaţia e limpede. Între 1951 şi 1990, Franţa a făcut puţine lucruri în afară de a se menţine pe poziţie, în vreme ce economia Germaniei s-a extins pe tot continentul. Franţa devenise o putere regională, cu influenţa redusă la marginea vestică a Europei; Germania, chiar şi înainte de unificare, era din nou marea putere a continentului.

Şocul a atins cote maxime prin faptul că toţi preferau să nege evidenţele cât mai mult timp posibil. Tocmai din cauză că au ieşit atât de umiliţi din al doilea război mondial (o umilire continuată cu înfrângerea militară din Vietnam, conflictul civil din Africa de Nord şi colapsul celei de-a Patra Republici în 1958), francezii au avut toate motivele să insiste să joace un rol dominant într-o

Europă mică - în care, aşa cum am văzut, interesele lor erau reprezentate în mod deosebit. Însă, în unele privinţe, impactul anului 1989 a fost la fel de problematic şi pentru germani. Căci, întocmai cum influenţa internaţională aflată în declin le trezea francezilor amintiri greu de suportat, tot astfel şi în Germania această stare era cauzată de un aparent exces de putere. Politicienii germani de la Adenauer la Helmut Kohl îşi făcuseră un ţel din a menţine influenţa germană la un nivel relativ scăzut, făcând concesii iniţiativelor politice franceze şi subliniind propria lor dorinţă de a avea nimic mai mult decât o Germanie stabilă într-o Europă prosperă; nemţii au căzut astfel victime propriei lor retorici, lăsând moştenire Europei de după 1989 un stat cu muşchii tari, dar fără nici un ideal naţional.

Drept consecinţă, agenda naţională de astăzi a Germaniei e mult prea încărcată. Pe lângă problema economică şi politică a integrării teritoriilor estice, germanii trebuie să se împace cumva cu paradoxul generat de Ostpolitik: acela că mulţi oameni politici germani, mai ales de stânga, erau foarte mulţumiţi de modul cum mergeau lucrurile şi ar fi fost destul de încântaţi ca Zidul să mai fi rămas o vreme în picioare. Înainte de 1989, vest-germanii, mai cu seamă social- -democraţii, nu voiau să audă de nici o persecuţie politică în RDG; Ostpolitik şi détente aveau prioritate. O serie de foşti disidenţi est-germani îşi amintesc perfect acest lucru, deşi cei mai mulţi vest-germani l-au expediat într-o gaură neagră a memoriei. De asemenea, germanii mai trebuie să pună la socoteală şi stânjeneala faţă de propriile lor posibilităţi - acum că pot conduce Europa şi o şi fac în mod clar, încotro se vor îndrepta? Şi cărei Europe îi sunt ei liderii naturali, „Europei” cu înclinaţii occidentale, falsificată de francezi, sau Europei tradiţionale a intereselor germane, în care Germania nu e plasată la marginea de est, ci în mijloc? Iar aici dau năvală amintirile. O Germanie aflată în inima Europei poartă ecouri şi aduceri-aminte pe care mulţi oameni, şi probabil nemţii în special, au căutat să le lase în urmă încă din 1949. Însă imaginea unei Germanii fervent, dar nu şi foarte logic ataşate graniţelor sale vestice, ca şi cum doar ele ar sta între popor şi demonii acestuia, nu e foarte convingătoare.

În toiul nesfârşitului atac înverşunat al dezbaterilor despre Europa - despre o monedă unică, o uniune monetară, frontiere deschise (ori închise), standardizare şi voturi majoritare - toate fiind subiecte puse în discuţie într-o formă sau alta încă din 1955 sau mai devreme -, o singură chestiune contează: se va extinde Europa sau nu? Dacă răspunsul e afirmativ, cât de mult şi în ce condiţii? Cu cât se va extinde mai mult şi cu cât condiţiile vor fi mai coercitive, cu atât mai evidentă va deveni centralitatea Europei. Franţa, care a petrecut confortabil patruzeci de ani într-o Europă restrânsă, periferică, are toate motivele să se teamă de o asemenea extindere: nu numai din cauză că ea reprezintă o schimbare în balanţa puterii pe continent, dar şi întrucât confirmă faptul că schimbarea are deja loc în mod constant. Alternativa, dat fiind că

Europa nu poate rămâne pe loc de una singură, este aceea de a acorda mai mult timp perfecţionării - şi păstrării - instituţiilor „Europei existente în realitate” şi de a amâna pe cât posibil expansiunea sa către est.

Însă ce s-ar întâmpla dacă atât Germania, cât şi Franţa ar depune eforturi mânate de o iluzie continuă (sondajele de opinie sugerează însă că alegătorii din ambele ţări sunt tot mai sceptici în privinţa promisiunilor legate de Europa) şi i-ar încuraja pe ceilalţi să facă la fel? Dacă adevărata problemă a Europei de după 1989 este cea de care se temea preşedintele Mitterrand şi pe care căuta implicit să o evite: aceea că orice încercare de a lărgi şi mai mult comunitatea statelor europene poate fi realizată numai cu preţul câştigurilor dobândite până acum? Că, pe scurt, o Europă unită a devenit un joc cu suma zero, în care extinderea avantajelor asupra noilor veniţi din est se va petrece numai cu un preţ plătit de către actualii membri? Nu e o idee nouă, desigur; temeri şi calcule similare au stat şi îndărătul dubiilor exprimate de unii cu ocazia acceptării mai întâi a Greciei, apoi a Spaniei şi a Portugaliei. Poate că a sosit însă timpul ca această teamă să se manifeste.

Ar putea Uniunea Europeană, în forma ei actuală, să absoarbă ţările fost comuniste ale Europei? În termeni exclusiv economici, şi-ar asuma o serie de sarcini împovărătoare şi nepopulare. În 1992, numai patru ţări aduceau contribuţii nete la bugetul Comunităţii Europene: Germania, Marea Britanie, Franţa şi Olanda (în ordine descrescătoare a contribuţiei pe cap de locuitor); beneficiarii, în aceeaşi ordine per capita, erau Luxemburg, Irlanda, Grecia, Belgia, Portugalia, Danemarca, Spania, şi Italia. E adevărat, noii-veniţi - Suedia, Finlanda şi Austria - sunt toţi colaboratori potenţiali, dar economiile lor sunt mici, iar partea acestora nu va cântări prea greu. Şi invers, toţi posibilii viitori membri ai Uniunii (cu excepţia Elveţiei) trec, fără îndoială, în categoria beneficiarilor.

S-a estimat (într-un studiu din 1994 realizat de Bertelsmann Foundation) că cele patru ţări din „Grupul Visegrad” - Polonia, Cehia, Slovacia şi Ungaria - ar costa (numai ele) Uniunea Europeană 200 de miliarde dolari pe an în plăţi directe: mai mult decât se oferă în mod curent Spaniei, Portugaliei, Greciei şi Irlandei la un loc. România, Bulgaria şi altele ar costa încă mai mult - şi ar aduce o contribuţie şi mai mică. Standardul de viaţă al celor mai avansate „ţări candidate” - Ungaria şi Cehia - se află sub jumătatea standardului mediu al Uniunii Europene actuale, iar în cazul celor mai sărace, e aproape de o cincime din standardul mediu. Folosind cuvintele lui Jane Kramer, „ideea de 'Europa' a fost atractivă doar atâta vreme cât nimeni n-a suferit din pricina asta sau nu a crezut că suferă”. Indiferent dacă vreunul dintre membri ar putea fi considerat drept „suferind” sau nu, e limpede că aceasta ar costa Uniunea o mulţime de bani - mai mult decât îşi poate ea permite deocamdată - pentru a introduce viitorii membri în aceleaşi condiţii.

Mai sunt apoi consideraţiile de ordin ne-economic. Nu e tocmai o idee bună să ridici o asemenea problemă în Europa actuală, însă cele mai multe ţări din răsăritul continentului nu sunt nici pe departe calificate pentru aderarea la Uniune, în ceea ce priveşte respectarea anumitor reguli, mai ales cele de protecţie a drepturilor individuale şi ale minorităţilor - religioase, naţionale sau etnice. Vulnerabilitatea minorităţilor maghiare din România şi Slovacia şi tratamentul abuziv la care sunt supuşi ţiganii în întreaga regiune exclud multe dintre aceste state din comunitate în condiţiile regulilor prezente; se adaugă la acestea limitele de facto impuse libertăţii presei în Slovacia şi România şi restricţionarea ştirilor din media în cea mai mare parte a zonei, cu excepţia lăudabilă a Poloniei. Unele critici de aceeaşi natură s-ar putea adresa şi Greciei, referitor la discriminarea albanezilor şi a altor grupuri neortodoxe care trăiesc pe teritoriul său, pentru a nu menţiona tratamentul necorespunzător aplicat noului stat macedonean din nord. Însă prezenţa unui stat balcanic semi-democrat în „Europa” nu e un motiv pentru a extinde impresia falsei excepţii şi asupra altor candidaţi.

O sursă a situaţiei actuale dificile o constituie faptul că Uniunea Europeană nu mai e atât de prosperă pe cât se obişnuise să fie. Dacă Zidul Berlinului s-ar fi prăbuşit, să zicem, în 1971, ar fi existat multe ezitări în privinţa extinderii avantajelor parteneriatului la CE asupra esticilor eliberaţi, dar şi o dificultate economică reală mai redusă - povara ar fi fost cât de cât comparabilă cu aceea suportată în prezent de Germania ca preţ al propriei sale unificări. Ceea ce s-a schimbat între timp e rata de creştere economică şi modul de percepere a bunăstării de către Vest. Marea criză a petrolului din 1974 a avut un impact grav chiar şi asupra celor mai puternice economii europene: în Republica Federală Germania, produsul naţional brut (PNB) a căzut pur şi simplu cu O,5% în 1974 şi, din nou, cu 1,6% în 1975, lovitură fără precedent în Wirtschaftswunder-ul de după război. În 1981 şi 1982, PNB a coborât cu O,2%, respectiv 1%. În Italia a scăzut (cu 3,7%) în 1976, pentru prima oară de la sfârşitul războiului. Nici economia germană, nici economiile vest-europene nu au mai fost aceleaşi de atunci încolo. Ceea ce nu ar trebui să constituie o surpriză. În 1950, Europa de Vest depindea de petrol în proporţie de 8,5% în ce priveşte necesarul de energie; restul, în cea mai mare parte, era furnizat de cărbuni, combustibilul european indigen şi ieftin. Prin 1970, petrolul acoperea 60% din consumul de energie al Europei. Creşterea cvadruplă a preţurilor la acest combustibil a pus astfel capăt unui sfert de veac de energie ieftină, crescând brusc şi definitiv costul producţiei, al transportului şi al vieţii de zi cu zi.

Acest fapt a avut un efect serios asupra Comunităţii Europene. O trăsătură importantă a acesteia fusese tocmai capacitatea de a acoperi cu acelaşi succes diferitele nevoi ale ţărilor membre, provenite din experienţele şi amintirile dintre războaie, care au diferit la rândul lor destul de mult. Belgienii

(ca şi britanicii) se temeau cel mai mult de şomaj; francezii doreau mai presus de orice să evite stagnarea malthusiană a decadelor anterioare; germanii trăiau în teroarea unei monede instabile, supusă inflaţiei. După 1974, economia obstrucţionată a Europei ameninţa pretutindeni şi pe toată lumea cu o grea răzbunare: creşterea şomajului, sfârşitul progresului, preţuri ridicate peste noapte.

A existat, aşadar, o întoarcere neprevăzută a vechilor inamici. Ciclul sporului nestingherit, cu moneda stabilă şi o rată de şomaj redusă la minimum, s-a întrerupt în anii '70 şi nu a mai fost restabilit niciodată. Departe de a putea oferi avantajele miracolului economic unei comunităţi de beneficiari în expansiune, „Europa” nu mai poate fi sigură nici că ea însăşi va putea beneficia de acestea. Evenimentele din 1989 au trecut această problemă pe ordinea de zi, însă primele semne ale incapacităţii de a-i face faţă au apărut cu cincisprezece ani în urmă. Iar în miezul ei, tocmai pentru că marchează o asemenea ruptură de promisiunile din decadele anterioare, stă problema şomajului.

Amintirea şomajului dintre cele două războaie variază de la o ţară la alta. Şomajul nu a fost niciodată o nenorocire în Franţa, având o medie de numai 3,3% pe an în perioada anilor '30. Însă în Marea Britanie, unde 7,5% din mâna de lucru era deja şomeră în timpul anilor '20, media anuală de 11,5% în anii '30 a reprezentat o situaţie care politicienii şi economiştii de toate culorile au jurat că nu se va mai repeta niciodată. În Belgia şi Germania, unde rata şomajului a fost de aproape 9%, au apărut sentimente similare. Aşadar, menţinerea unei angajări aproape complete a forţei de muncă în cea mai mare parte a anilor '50 şi '60 în nordul şi vestul Europei a constituit una dintre marile reuşite ale economiei postbelice. În anii '60, media anuală a şomajului în Europa Occidentală era de numai 1,6%. În următoarea decadă, ea s-a ridicat la 4,2%. Spre sfârşitul anilor '80, rata şomajului se dublase din nou, ajungând la 9,2% în Comunitatea Europeană; în 1993, procentul s-a stabilizat la 11%.

Aceste cifre deprimante divulgau o realitate cu adevărat îngrijorătoare. În 1993, şomajul în rândul bărbaţilor şi femeilor sub 25 de ani depăşea 20% în şase ţări ale CE (Spania, Irlanda, Franţa, Italia, Belgia şi Grecia). Şi mai revelator, şomajul pe termen lung s-a ridicat la mai mult de o treime din totalul celor neangajaţi din aceste şase ţări, precum şi din Marea Britanie, Olanda şi fosta Germanie de Vest. Până şi noile candidate prospere din decembrie 1993, Finlanda şi Suedia, aveau rate ridicate de şomaj în rândul tineretului, iar cifra globală a şomajului în Finlanda era de 16%. Impactul inflaţiei anilor '60, generator al unei noi împărţiri, înrăutăţeşte efectul acestor cifre, lărgind prăpastia dintre angajaţi şi şomeri. Mai mult, progresul economic nu mai are efectul din anii de boom, de absorbire a surplusului muncii şi de stopare a crizei. Cine îşi aminteşte acum de fanteziile anilor '60, când se credea cu

seninătate că problemele de producţie au fost depăşite, iar ceea ce a rămas avea să regleze distribuţia şi să evite excesul?

Combinaţia dintre creşterea rapidă - cu expansiunea oraşelor şi transformarea comunităţilor urbane şi suburbane - şi stagnarea economică rezultată de aici a adus Europei occidentale nu numai o reînnoită ameninţare a stabilităţii economice, lucru necunoscut majorităţii europenilor încă de la sfârşitul anilor '40, dar şi o dezbinare socială şi un risc fizic mai mari ca oricând de la revoluţia industrială încoace. Pretutindeni în Europa se pot vedea astăzi orase-satelit părăsite, suburbii în descompunere şi ghetouri în ruină. Nici cele mai mari capitale europene - Londra, Paris, Roma - nu mai sunt la fel de curate, de sigure şi tentante ca acum treizeci de ani. Împreună cu alte zeci de oraşe provinciale de la Lyons la Lübeck, acestea dezvoltă o subclasă urbană împărţită între cei care fac obiectul urii - de obicei străini, cel mai des de culoare - şi cei care urăsc (tineri, majoritar bărbaţi, aproape exclusiv albi). Dacă aceste evoluţii deprimante din ultimii douăzeci de ani nu au avut mai multe consecinţe explozive în plan social şi politic, aceasta se datorează sistemelor de asistenţă socială cu care s-au dotat vest-europenii după 1945.

Asistenţa socială, în multiplele sale forme, e marea realizare vest-europeană a ultimilor ani. Este ceea ce distinge zona nu numai de SUA, unde aproape că nu există nici un fel de asigurare oficială a comunităţii în domeniul sănătăţii şi protecţiei tuturor membrilor ei, ci şi de estul Europei, unde asigurările erau oficiale, însă cel mai ades doar atât. Pe lângă avantajele neîndoielnice în plan social, sistemul de asistenţă socială s-a dovedit deosebit de eficient, funcţionând ca o supapă de siguranţă - dacă nu ar fi aşa, recenta depresiune economică ar fi putut avea efecte dezastruoase, comparabile cu cele ale anilor 1840 sau 1930, mult după momentul punerii la îndoială a oricărei iluzii durabile de vagă supravieţuire a stabilităţii postbelice.

Ca multe altele în Europa, începând cu 1945, asigurarea asistenţei şi serviciilor sociale solicită în mod direct amintirea anilor interbelici, rememoraţi ca o experienţă irepetabilă. Nu e o coincidenţă faptul că acele naţiuni care au avut cea mai proastă situaţie în anii '30 s-au plasat ulterior în fruntea reformei sociale. În Scandinavia şomajul fusese mai ridicat ca oriunde în Europa înainte de război (atingând 42% din forţa de muncă în Danemarca şi Norvegia în 1932-1933 şi 31,5% în Suedia). Apoi, în Scandinavia şi Marea Britanie progresul postbelic s-a deosebit de la bun început de echivalentul mai ezitant de pe continent: drepturi sociale universale, taxe progresive, diferenţe mici între salarii, profituri în cifre fixe şi centralizarea serviciilor de bază. Între 1945 şi 1951, guvernul laburist al Marii Britanii cheltuia în jur de 10% din venitul naţional pe diverse furnizări şi servicii sociale; în Danemarca se cheltuia 9,8%, în Suedia, 8,9%, în Norvegia, 7,8%. Până în 1973, când au apărut la suprafaţa peisajului electoral primele aluzii serioase la revolta împotriva taxelor, toţi scandinavii cheltuiau cel puţin 22% din venitul naţional în acest fel.

Restul Europei a venit din urmă ceva mai încet. Guvernele creştin-democrate din Italia (condus de Alcide de Gasperi), Germania Federală (condus de cancelarul Adenauer) şi Franţa (unde s-a aflat în funcţiune în cea mai mare parte a decadei de după eliberare Mişcarea Republicană Populară a lui Georges Bidault) erau mai puţin entuziasmate de serviciile sociale „din leagăn până la mormânt”, dar şi în rândul acestora exista un larg consens în privinţa necesităţii unui nivel mai ridicat şi mai susţinut al cheltuielilor alocate educaţiei, sănătăţii, locuinţelor, asigurărilor sociale şi pensiilor. Deoarece bugetul apărării era mic şi scădea în cea mai mare parte a timpului, cheltuielile globale ale guvernelor, ca procentaj al producţiei locale globale, sunt un indicator rezonabil al nivelului de cheltuieli pe asistenţă şi ariile conexe din economia naţională. Crescând încet între 1938-1950, rata cheltuielilor guvernamentale s-a mărit dramatic în următorul sfert de secol - în cazul economiilor care creşteau ele însele foarte rapid:

TABEL 1

(Cheltuielile guvernului ca procentaj al producţiei locale globale)

1938 1950 1973

Franţa 23,2 27,6 38,8

Germania30 42,4 30,4 42,O

Olanda 21,7 6,8 45,5

Regatul Unit 28,8 34,2 41,5

al M.B.

Principalii beneficiari ai acestor servicii publice înfloritoare erau adulţii care îşi aminteau vremuri mai grele şi care nu vedeau nimic rău în a plăti pentru o protecţie sporită taxe mai mari sau, în cazul francezilor, plăţi substanţiale suportate de către patroni. Cu întreaga populaţie angajată în câmpul muncii şi (datorită exploziei numărului de copii născuţi după război) cu o populaţie majoritară tânără şi mai sănătoasă ca oricând, statele care beneficiau de servicii de asistenţă socială păreau să stea realmente pe nişte fundamente cât se poate de sigure. Însă acestea depindeau de o economie înfloritoare, care să menţină în funcţiune locurile de muncă de pe urma cărora erau susţinute financiar. O dată ce şomajul a devenit endemic, costul întreţinerii şomerilor a fost suportat în mod proporţional şi mai greu ca oricând de către angajaţi, reducând dintr-odată resursele disponibile şi producând o oarecare încordare în sânul unei comunităţi care se împărţea tot mai evident în platnici şi beneficiari.

Însă, mai rău decât şomajul, pericolul major pe care îl înfruntă statele cu sistem de asistenţă socială din Europa Occidentală îl constituie simplul fapt că populaţia lor îmbătrâneşte. Explozia natalităţii a culminat în 1964 şi puţin mai târziu în Europa mediteraneană.

Note:

30. Cifra ridicată a Germaniei e, desigur, explicată de marile cheltuieli publice ale naziştilor, dintre care cele pentru armament şi forţa armată nu au fost deloc de neglijat.

De atunci, se tinde spre un număr scăzut de copii pe familie, până într-acolo încât, în unele ţări, mai ales în Italia şi Spania, cifra populaţiei nici măcar nu se mai menţine aceeaşi. În Spania, rata natalităţii la 1000 de locuitori era, în 1993, de numai 1,1 - o scădere memorabilă. Într-un anumit sens, această tendinţă nu reprezintă o ştire atât de rea: întrucât cererea de muncă scade, s-ar putea să nu conteze că va fi mai puţin de lucru, deşi golurile din natalitate cauzează pagube în ce priveşte angajările şi în serviciile din domeniul educaţiei. Dar, între timp, tinerii, din ce în ce mai puţini la număr, dintre care mulţi nu lucrează, trebuie să ţină în spate o populaţie de bătrâni în continuă creştere. Un sistem proiectat pentru nişte economii înfloritoare, în care un număr mare de tineri angajaţi ar suporta nevoile sociale ale unei populaţii relativ mici de bătrâni, e supus acum unei serioase tensiuni.

Începând cu mijlocul anilor '60, în nordul şi vestul Europei, populaţia în vârstă de cel puţin 65 de ani a crescut de la 12% la 17% (în funcţie de ţară). În plus, chiar şi cei sub 65 de ani nu se mai pot număra automat de partea „populaţiei productive” în ecuaţia naţională: în Germania de Vest, procentul oamenilor între 60 şi 64 de ani aflaţi în servicii plătite a scăzut de la 72% la 44% în cei douăzeci de ani de după 1960; în Olanda cifrele erau de 81%, respectiv 58%. La ora actuală [1996, n.tr.], populaţia în vârstă neangajată nu poate fi considerată o povară costisitoare. Însă o dată ce populaţia născută în marele boom va începe să iasă din câmpul muncii (în jurul anului 2010), prezenţa unei uriaşe populaţii de oameni bătrâni, frustrată, plictisită, neproductivă şi, în cele din urmă, bolnavă, s-ar putea transforma într-o criză socială majoră. Ar trebui să constituie deja un motiv de îngrijorare faptul că partidele populiste de extremă dreaptă ale lui Jorg Haider în Austria şi Jean-Marie Le Pen în Franţa au mai mult succes în rândul tineretului neangajat şi al bătrânilor neasiguraţi decât printre angajaţii în floarea vârstei.

Pentru cei mai mulţi politicieni europeni e limpede că menţinerea statului cu asistenţă socială în forma sa maximă ar necesita costuri ce nu pot fi suportate la infinit. Dificultatea constă în a şti pe cine să nemulţumească mai întâi: numărul descrescând al contribuabililor sau numărul crescând al beneficiarilor involuntari. Ambele părţi pot vota. Până acum, o combinaţie între practică şi bunele intenţii a favorizat menţinerea atâtor avantaje sociale câte erau compatibile cu resursele şi strategiile naţionale. Însă în ultimii câţiva ani, un alt factor în dezbaterea asupra progresului a ameninţat să deformeze dincolo de orice limite raţionamentul politic naţional. Este vorba despre aşa-zisa chestiune a imigranţilor.

Dacă există un element în actuala situaţie a Europei care ne asigură de faptul că Europa de după 1989 nu are nici o şansă să repete succesele epocii

postbelice, acela e prezenţa - sau, mai degrabă, indignarea faţă de prezenţa - imigranţilor. Acest lucru e de-a dreptul ironic de vreme de aceşti imigranţi (sau părinţii sau bunicii multora dintre cei care sunt şi astăzi consideraţi imigranţi în Germania sau Franţa sau Anglia s-au născut, de fapt, în aceste ţări) au fost asiduu încurajaţi să părăsească Indiile de Vest, Africa de Vest sau Orientul Apropiat şi sudul Europei şi să vină în ţările în care munca lor necalificată sau semicalificată se căuta cu disperare în vechile industrii, ca şi în cele noi. Pe la mijlocul anilor '50, cea mai mare parte a Europei Occidentale suferise o triplă cădere demografică, pricinuită de pierderile primului război mondial, lipsa nou-născuţilor în timpul războiului şi seria a doua de morţi civile şi militare din al doilea război mondial. În Berlinul de vest, după construirea Zidului, turcii au fost recrutaţi pentru slujbele îndeplinite cândva de est-germani. La fel ca toţi ceilalţi, aceşti imigranţi au ajutat la producerea miracolului economic vest-european, cu atât mai mult cu cât erau tineri şi lucrau ieftin; căci, în multe cazuri, ei au venit în Europa după absolvirea şcolilor, dar cu mult înainte să devină o povară pentru serviciul de asistenţă medicală. Ei au reprezentat cel mai bun contract făcut de Europa şi avantajul final şi durabil al cuceririi imperiale.

Ca rezultat al acestui proces, Europa de Vest a cunoscut în 1960, pentru prima oară în acest secol, un exces de imigranţi în raport cu numărul de emigranţi. Media anuală netă a imigranţilor între 1960-1964 şi creşterea influxului pentru cele şase ţări ale CEE şi Marea Britanie a fost de 569.000; cifrele ar fi mai mari dacă nu am lua în calcul Italia, ţară de emigrare până la începutul anilor '70; cifrele din Franţa - trebuie remarcat - sunt falsificate câţiva ani după 1959 de „repatrierea” involuntară a fostelor familii coloniale, pieds noirs din Africa de Nord, în urma războiului şi a independenţei Algeriei. La 1973, momentul culminant al „prezenţei străine” în Europa Occidentală, naţiunile CEE laolaltă cu Austria, Elveţia, Norvegia şi Suedia aveau circa 7,5 milioane de muncitori străini, din care aproape 5 milioane se aflau în Franţa şi Germania, reprezentând aproximativ 10% din mâna de lucru în ambele ţări.

În ciuda unei scăderi bruşte a cifrelor de atunci încoace - întrucât guvernele au limitat imigrarea, atât din motive economice, cât şi politice -, prezenţa „imigranţilor” a rămas semnificativă. După unele date din 1990, aproximativ 6,1% din populaţia Germaniei,

6,4% din aceea a Franţei, 4,3% din cea a Olandei şi 3,3% din cea a Marii Britanii o reprezentau străinii. Aceste cifre nu includ imigranţii naturalizaţi sau copiii născuţi pe teritoriu străin ai imigranţilor (cu toate că în unele ţări - mai ales Germania - ei continuă să fie număraţi ca străini şi nu au drepturi cetăţeneşti depline). Mulţi dintre aceşti „musafiri muncitori” lucrau cu adevărat; în ciuda şomajului endemic şi structural din ţara-gazdă, ei îşi puteau găsi de obicei o slujbă prost plătită, devenind un fel de prezenţă necesară pe treapta cea mai de jos a scării economice europene (pe de altă parte, străinii

care veniseră ca refugiaţi nu şi-au găsit, în totalitate, un loc de muncă pe perioade mai lungi).

Ultima oară când un flux constant de forţă de muncă migratoare şi-a găsit drum spre Europa occidentală, în decada imediat următoare primului război mondial, acesta a devenit o ţintă a exploatării politice în momentul în care circumstanţele au permis acest lucru. Acum, experienţa se repetă. „Imigranţii" sunt cei care au atras atenţia şi mânia politicienilor şi a alegătorilor cu privire la deceniile trecute. Pentru prima generaţie de după război, în anii '50, imigranţii reprezentau o sursă exotică de lucru ieftin într-o vreme când toţi o duceau bine. Pentru copiii născuţi în perioada boom-ului economic, care au luat prosperitatea drept un lucru sigur, atât imigranţii, cât şi celelalte minorităţi erau oricum numai invizibile nu. Însă pentru generaţia instabilă şi vulnerabilă apărută în ultimii zece ani, orice competiţie (reală sau imaginară) pentru locuinţe, educaţie, asistenţă şi locuri de muncă constituie o ameninţare.

Acestei schimbări de atitudine ar trebui să i se adauge o alta. Prejudecata, fie în forma sa europeană tradiţională a antisemitismului, fie în variantele imperiale, a căzut mult sub cotele obişnuite după 1945. Multă vreme după război, Europa occidentală a fost considerată un spaţiu privilegiat în care limbajul rasist era privit cu nemulţumire, partidele extremiste erau necunoscute, dreptul de refugiu, aproape unanim acceptat, iar acel trecut, recenta istorie a discriminării, a exploatării şi exterminării, respinse cu putere. Că e vorba despre o transformare se poate confirma prin comparaţie cu presa şi literatura anilor '30, în Franţa şi Belgia nu mai puţin decât în Italia şi Germania. Era lucrul cel mai uşor de făcut, deoarece se armoniza cu naraţiunea „noii Europe", care dădea astfel impresia că pune în practică, în cadrul politicii cu uşile deschise, ceea ce susţinea în convenţiile legale. Totul s-a sfârşit însă cu o grabă penibilă, din pricină că politicienii din spectrul legitim se luptau să redobândească iniţiativa politică de la demagogii anti-imigraţionişti, prin aceasta autorizând implicit o reîntoarcere la vechile căi vicioase.

Cât de departe a ajuns acum acest proces se poate vedea din recentele sondaje de opinie din Franţa. În mai 1989, o cincime din electoratul partidului fostului preşedinte Valéry Giscard d'Estaing, UDF, şi 28% din suporterii gaullişti ai lui Jacques Chirac s-au pronunţat „de acord în unanimitate" cu ideile referitoare la imigranţi exprimate în programul Frontului Naţional al lui Jean-Marie Le Pen. În 1991, cifrele erau 38%, respectiv 50%. Iar dacă alegătorii comunişti şi socialişti dădeau dovadă de ceva mai puţină simpatie, aceasta se explică prin faptul că un număr semnificativ dintre ei îşi îndreptaseră deja loialitatea spre Le Pen (în alegerile prezidenţiale din 1995, Le Pen a câştigat 30% din voturile clasei muncitoare angajate, în vreme ce candidatul socialist Lionel Jospin obţinea numai 21%).

Ce trebuie observat aici este că, până la sfârşitul anilor '80, o minoritate importantă din electoratul de bază francez nu a văzut nimic nedemn în exprimarea acordului faţă de nişte strategii politice care acum douăzeci de ani ar fi fost considerate inacceptabil de apropiate de fascism (printre propunerile aflate pe lista lui Le Pen din noiembrie 1991, a celor „Cincizeci de măsuri în privinţa imigrării", era şi cea de retragere a drepturilor la naturalizare acordate anterior, un act de nedreptate retroactivă practicată ultima oară în Franţa sub guvernarea lui Philippe Petain). Folosind cuvintele lui Bruno Megret, unul din cei mai apropiaţi colegi ai lui Le Pen, „vechile tabuuri" se cam clatină. Iar ceea ce e adevărat pentru Franţa se aplică şi în Italia, unde neofasciştii reciclaţi au activat recent în guvern, în Olanda, unde unele grupuri naţionaliste extremiste fac acum parte din curentul politic major, în Austria, unde Partidul Libertăţii de extremă dreaptă al lui Jörg Haider a obţinut 22% din voturi la alegerile naţionale din decembrie 1990, şi chiar în Germania, unde muncitorilor de import şi altor aşa-zis imigranţi le-au fost impuse restricţii din ce în ce mai mari, „spre binele lor".

Politica imigraţiei nu se va diminua prea curând, deoarece străinii sunt o prezenţă permanentă în Europa de Vest - şi încă una vizibilă. Migraţiile intraşi extracontinentale constituie, o dată în plus, o trăsătură a societăţii europene, iar temerile locale şi prejudecăţile vor garanta în continuare ca ele să fie considerate elemente de subminare şi de exploatare politică; un sentiment la fel de puternic nutrit împotriva imigranţilor polonezi, italieni sau portughezi în deceniile anterioare a fost, în cele din urmă, transferat asupra copiilor acestora, nediferenţiaţi nici prin religie, nici prin limbă sau culoare, topiţi în peisajul social. Aceste avantaje ale invizibilităţii culturale şi fizice nu sunt disponibile succesorilor lor din Turcia, Africa, India sau Antile. În Europa nu există tradiţia vreunei asimilări reale - sau, altfel spus, a „multiculturalismului" - când e vorba de comunităţile străine; de pildă, tradiţiile de asimilare ale Franţei probează o mare şi continuă intoleranţă publică de toate genurile31. Imigranţii şi copiii acestora

Note:

31. Ridicola lege Toubon, care interzicea folosirea oricăror cuvinte străine în tranzacţiile oficiale sau în cele subvenţionate public, e un exemplu absurd, dar reprezentativ. „Asociaţiile pentru apărarea limbii franceze" pot intenta acum proces pentru daune dacă engleza e folosită, de exemplu, în cazul în care un profesor francez se adresează, pe teritoriu francez, în limba engleză unor studenţi din SUA nevorbitori ai limbii franceze.

se vor alătura celorlalţi „rataţi" în competiţia pentru resursele reduse ale Europei Occidentale.

Ei nu vor fi totuşi singuri. Prăpastia dintre bogaţi şi săraci în Europa de Vest se lărgeşte din nou. În Marea Britanie, corelaţia dintre aşteptările de o

viaţă, cauza morţii şi apartenenţa socială e acum cea mai puternică din anii '30 încoace. După cincisprezece ani de politică de regres social şi economic, multe dintre câştigurile statului beneficiind de asistenţă socială au fost înlăturate: distribuţia averii e la fel de inegală ca şi în 1949, cu cele 20 de procente din clasele de jos deţinând doar 8% din venitul naţional, cu o cincime din cei aflaţi pe treapta cea mai de sus a ierarhiei sociale având 42% din acelaşi venit naţional. În 1989 existau în Marea Britanie 400.000 de oameni fără locuinţă, cifră de neconceput în urmă cu treizeci de ani32. În întreaga Uniune Europeană, averea şi resursele sunt inegal distribuite în funcţie de regiune şi clasă - Grecia, Portugalia şi Spania (cu excepţia Cataloniei) au un produs naţional brut per capita de mai puţin de trei sferturi din valoarea medie a Uniunii ca întreg. Productivitatea naţională a Portugaliei pe cap de locuitor era de numai jumătate din valoarea medie europeană din 1991.

Sistemele complicate şi costisitoare de asistenţă regională pe care UE le instituise în interiorul statelor membre şi între acestea se limitează, în aceste circumstanţe, la o formă instituţionalizată de ajutor la domiciliu pentru săraci - reglând în mod constant deformările pieţei, care au făcut ca averile şi ocaziile favorabile să se concentreze în bogatul nucleu nord-vestic, fără să încerce nimic pentru a schimba cauzele acestor deosebiri. Astfel, Europa sudică, periferiile (Irlanda, Portugalia, Grecia), subclasa economică şi „imigranţii” constituie o comunitate a dezavantajaţilor, pentru care UE reprezintă singura sursă de ajutor, pe de o parte - întrucât fără sprijin de la Bruxelles mare parte din Europa Occidentală, de la fostele comunităţi miniere

Note:

32. Vezi Eric J. Hobsbawm, The Age of Extremes (New York, 1994), p. 406.

la comunităţile rurale neprofitabile, ar reprezenta o bătaie de cap mai mare decât este deja - şi obiectul invidiei şi ranchiunei, pe de altă parte. Căci acolo unde există învinşi, există şi învingători.

Pentru a vedea cum funcţionează „Europa”, trebuie să petreci câteva ore în triunghiul multinaţional creat de oraşele Saarbrücken (Germania), Metz (Franţa) şi Luxembourg. Aici, cetăţenii prosperi din trei ţări se mişcă în voie peste graniţele aproape dispărute, având reşedinţa într-un stat, lucrând în altul şi făcându-şi cumpărăturile în al treilea. Oameni, locuri de muncă, facilităţi şi divertismente interacţionează şi se întrepătrund indiferente la existenţa limbilor şi graniţelor statale, dincolo, cel puţin aparent, de tensiunile şi duşmăniile istorice care au existat în această regiune în trecutul relativ recent. Copiii de aici continuă să crească în Franţa, Germania şi Luxemburg şi să înveţe istoriile ţărilor lor după ritualurile de instruire naţională; însă ceea ce învaţă ei nu mai corespunde întocmai cu ceea ce văd. În linii mari, e un lucru bun. Logica naturală a uniunii Saarland-ului cu Lorraine s-a împlinit nu sub auspiciile

înaltului ordin german sau ale unei armate franceze de ocupaţie, ci urmând proiectele inofensive ale Comisiei Europene.

C'est magnifique, mais ce n'est pas l' Europe. Sau, ca să fim cinstiţi, e într-adevăr „Europa”, însă dintr-un unghi cu totul deosebit. Căci în ce constă această Europă din punct de vedere geografic? Care-i sunt capitalele şi unde-i sunt plasate instituţiile? Comisia şi serviciul civil se află în Bruxelles. Parlamentul şi comitetele se întrunesc la Strasbourg şi Luxembourg. Curtea Europeană de Justiţie se află la Haga. Deciziile cruciale în privinţa extinderii uniunii se iau la Maastricht, în vreme ce un acord pentru unificarea regulamentelor de frontieră şi supravegherea străinilor se semnează la Schengen. Toate cele şase oraşe, aflate la mică distanţă unele de altele, sunt situate pe o linie care constituia piesa centrală şi principala rută de comunicaţii a monarhiei carolingiene.

Aşadar, inima (şi, ar adăuga unii, sufletul) Uniunii Europene de astăzi reproduce, aproape cu precizie de kilometru, configuraţia primului imperiu vest-european. Extinsă puţin înspre est şi vest - de la Reims la Aachen, ori poate de la Paris la Cologne - şi întinsă spre sud peste Alpii vestici, trecând în Lombardia, aceasta e Europa renaşterii urbane din secolul XX. Nu e nimic rău în asta - ba chiar există ceva satisfăcător în gândul că Charlemagne şi moştenitorii săi s-ar fi simţit ca acasă în Uniunea Europeană; însă localizarea instinctivă şi atavică (şi politic calculată) a acestor capitale moderne ale „Europei” ar trebui să servească drept semnal de alarmă cu privire la faptul că ceea ce e adevărat în legătură cu actuala Europă s-ar putea să nu fie tocmai o noutate, iar ceea ce e proclamat ca nou să nu fie întru totul adevărat.

Europa de astăzi mai are o trăsătură ciudat de premodernă. Majoritatea „câştigătorilor” săi, acei oameni şi acele regiuni care au trăit bine o dată cu apariţia uniunii şi care îşi asociază prosperitatea cu o identitate emfatic europeană, sunt cel mai bine descrise nu în termenii unor state-naţiuni, ci mai degrabă ca regiuni pur şi simplu. Poveştile de mare succes ale Europei contemporane sunt Baden-Wurttenberg din sud-vestul Germaniei, regiunea Rhone-Alpi din Franţa şi Catalonia. Toate aceste super-regiuni (din care nici una nu include capitala ţării sale), cu excepţia uneia singure, sunt grupate în jurul Elveţiei, ca şi când ar dori să poată ieşi cumva din constrângerile impuse de asocierea cu zone mai sărace din Italia, Germania şi Franţa şi să devină ele însele, prin vecinătate şi afinitate, mici republici alpine prospere. Bunăstarea şi puterea lor economică disproporţionate sunt izbitoare. Regiunea Rhone-Alpi, laolaltă cu mai marele Paris, acoperă aproximativ o treime din producţia brută a Franţei. În 1993, Catalonia răspundea pentru 19% din producţia totală brută a Spaniei, 23% din exporturi şi un sfert din investiţiile străine; venitul pe cap de locuitor era cu aproximativ 20% mai mare decât nivelul mediu al întregii Spanii.

Această disproporţie amplifică, în cazul catalan, tirurile deja înfierbântate ale separatismului regional.

Ostili faţă de încurajarea intenţionată a lui Franco de a imigra în Barcelona şi regiunea barceloneză (strategie având scopul de a atenua sentimentele antifranchiste perfect îndreptăţite ale naţionaliştilor catalani), catalanii au profitat de restaurarea democraţiei în Spania pentru a-şi afirma identitatea aparte. O Lege a Normalizării Lingvistice din 1983 a făcut din catalană „limba dominantă de instruire” în şcolile locale, îngăduind ca limba spaniolă să fie vorbită în şcoală numai în afara orelor de clasă. Zece ani mai târziu, Generalitat-ul (guvernul catalan) a strâns şi mai mult şurubul, decretând obligatorie folosirea exclusivă a limbii catalane în şcoli pentru copiii sub 8 ani. Această afirmare a unei identităţi naţionale (ne-spaniole) reprezenta doar o parte a eforturilor continue de a limita redistribuirea, de către autorităţile de la Madrid, a taxelor şi a altor venituri din Catalonia la câteva din cele şaptesprezece „comunităţi autonome” mai sărace ale Spaniei.

Cazul catalan e probabil unul extrem prin aceea că, susţinându-şi autonomia, Catalonia indică nu numai auto-suficienţa sa economică, dar şi o moştenire lingvistică veche şi indestructibilă. Cea mai mare parte din cele cincisprezece zone italiene cu administraţie regională nu pot susţine o asemenea deosebire lingvistică; totuşi, împreună cu cele cinci „districte autonome” (Valle d'Aosta, Trentino-Alto Adige, Friuli- -Veneţia Giulia, Sardinia şi Sicilia, dintre care primele trei conţin importante minorităţi de limbă), sunt la fel de neclintite în revendicările lor pentru reprezentare separată în parlament şi instituţii autonome. Lander-ele din Germania sunt neobosite în eforturile de a-şi păstra şi mări prerogativele (mai ales în economie, mediu, turism şi cultură), prin restrângerea tratativelor cu guvernul naţional de la Bonn şi adresându-se direct autorităţilor de la Bruxelles ori de câte ori o pot face. Unele din aceste regiuni, precum Saxonia şi Bavaria, au în urmă un lung trecut propriu; altele sunt invenţii administrative recente. De asemenea, în Franţa, multora dintre regiunile oficiale ale prezentului le lipseşte un pedigree istoric; ele sunt invenţii postbelice şi noi combinaţii de unităţi existente cândva, defuncte astăzi. În cazul francez, descentralizările administrative care le-au generat au o vechime de mai puţin de douăzeci de ani; adevărata putere şi iniţiativă în luarea deciziilor îi aparţine Parisului. Cu toate acestea, reale sau inventate, regiunile înstărite din Europa de Vest au descoperit un puternic interes în asocierea reciprocă, în mod direct sau prin intermediul instituţiilor europene. În firea lucrurilor există însă şi un interes care le desparte de vechile state-naţiuni din care fac încă parte. Aceasta nu e o sursă nouă de dezacorduri. În Italia, resentimentul celor din nord faţă de sudul „parazit” e o temă la fel de veche precum însuşi statul. Separatismul naţional flamand din Belgia, care a înflorit sub nazism şi care, din acest motiv, a rămas oarecum într-o stare latentă după război, a beneficiat în ultimii ani de declinul economic al Walloniei industriale; noi, flamanzii, sună astăzi argumentul lor, pretindem nu numai egalitate lingvistică şi administraţie separată, dar şi recunoaşterea propriei noastre

identităţi (ne-belgiană) şi a unui stat propriu. Tiparul nu se limitează la Europa de Vest. Spre sfârşitul anilor '80, popoarele sau regiunile din nordul statelor-naţiuni unificate deveneau, sub propriii lor ochi, sectoarele economice avansate ale unor state cu un sud sărăcit, dar privilegiat din punct de vedere politic. Prin accidentele (şi ghinioanele) istoriei, aceştia au fost victime într-o relaţie care i-a legat, fără nici un motiv solid, de nişte comunităţi pe jumătate străine care îi dominau şi, în acelaşi timp, depindeau de ei. Astfel îşi înţeleg condiţia catalanii, Liga Nordului italiană, separatiştii flamanzi şi chiar unii scoţieni. Tot aşa poate fi descrisă şi atitudinea cehă faţă de slovaci dinainte de „divorţul de catifea", reprezentând, de asemenea, o versiune a cauzelor şi explicaţiilor date dezmembrării Iugoslaviei, populară printre unii practicieni şi intelectuali din Croaţia şi mai ales Slovenia. Explicaţia comună a revendicării separatiste în aceste cazuri e următoarea: „noi" suntem „europeni" - nordici moderni, prosperi, plătitori de taxe, bine educaţi, distincţi din punct de vedere lingvistic şi/sau cultural - în vreme ce „ei" - „sudul" rural, înapoiat, leneş, mediteranean, subvenţionat - sunt, oarecum, mai puţin „europeni". Imperativul logic al unei identităţi „europene" care se deosebeşte de cea a vecinilor nedoriţi cu care comunitatea respectivă împarte statul este acela de a se gândi pe sine ca fiind situată la un pol alternativ al autorităţii şi de a alege mai degrabă „Bruxelles"-ul decât Roma, sau Madridul, sau Belgradul, sau chiar Bruxelles-u133.

Note:

33. Cazul belgian e de un nefiresc împins până la absurd în ce priveşte descrierea locuitorilor vorbitori de limbă franceză ai Walloniei ca „mai puţin europeni" decât vecinii lor din nord vorbitori de olandeză. Wallonii sunt, fără îndoială, mai belgieni - fie şi numai pentru faptul că economia şi limba lor au prevalat în stat atâţia zeci de ani. Acest caz e astfel în concordanţă cu tiparul mai larg prin care separatistii flamanzi ar trebui să-şi mascheze propria retorică naţionalistă şi uneori rasistă printr-un văl al discursului de tip „euro".

Atracţia faţă de „Uniunea Europeană" în aceste circumstanţe este aceea faţă de o modernitate cosmopolită care se împotriveşte constrângerilor naţionale învechite, restrictive (şi, se sugerează, artificiale şi impuse). La rândul său, aceasta poate justifica atracţia deosebită a „Europei" pentru mulţi tineri din intelighenţia ţărilor în chestiune.

Uniunea Sovietică a atras cândva numeroşi intelectuali din Occident, apărând ca o combinaţie promiţătoare de ambiţie filosofică şi putere administrativă, iar „Europa" are ceva din acelaşi farmec seducător. Pentru admiratori, ca şi pentru numeroşi politicieni şi oameni de afaceri din regiunile avansate ale Europei de Vest şi Centrale, „Uniunea" e ultima moştenire a despotismului luminat al celei din urmă mari epoci reformatoare dinainte de apariţia statelor naţionale. Căci ce este „Bruxelles", la urma urmelor, dacă nu o

nouă încercare de a realiza idealul de eficienţă, administraţia universală, lipsită de particularisme şi condusă de calcule raţionale şi de lege, pe care marii monarhi ai secolului al XVIII-lea - Ecaterina, Frederic, Maria Tereza şi Josef al II-lea - s-au străduit să o instituie în ţările lor fărâmiţate? însăşi raţionalitatea idealului Comunităţii Europene a făcut-o atrăgătoare, mai ales în ochii inteligheţiei educate care, atât în Vest, cât şi în Est, vede în „Bruxelles" o evadare din practicile înguste şi înapoierea provincială, în mare măsură aşa cum avocaţii, comercianţii şi scriitorii din secolul al XVIII-lea căutau sprijin la monarhii luminaţi, peste capetele parlamentelor şi dietelor reacţionare.

Trebuie plătit însă un preţ pentru această reorientare a Europei, acest nou pol magnetic pentru cei mai reusiţi europeni. Dacă „Europa" ţine locul învingătorilor, al regiunilor şi subregiunilor bogate ale statelor existente, atunci cine vorbeşte în favoarea învinşilor - „sudul", săracii, dezavantajaţii din punct de vedere lingvistic, educaţional şi cultural, neprivilegiaţii - sau al europenilor dispreţuiţi, care nu trăiesc în triunghiuri aurite de-a lungul frontierelor desfiinţate şi pentru care „Bruxelles" este cel mult o abstracţiune administrativă, în cel mai rău caz un obiect-ţintă din punct de vedere politic, de teamă şi ură? Riscul este acela că tot ceea ce le rămâne acestor europeni e „naţiunea" sau, mai precis, naţionalismul. Fapt care nu e deloc acelaşi lucru cu separatismul naţional al catalanilor sau cu auto-promovarea regională a lombarzilor, ci înseamnă conservarea statului de secol XIX ca mod de apărare împotriva schimbării, şi nu destrămarea lui în favoarea unor unităţi mai mici pentru care schimbarea, în asociere cu o unitate mai mare transnaţională, pare atrăgătoare.

Retorica naţionalistă defensivă funcţionează cel mai bine în regiunile defavorizate din punct de vedere economic sau în cele cărora le lipseşte o conştiinţă regională marcată, şi unde alegătorii - nemulţumiţi şi temători - pot fi mobilizaţi împotriva ameninţărilor străine, reale sau imaginare, ale locurilor de muncă şi „modului de viaţă". În sine, nu e nimic nou, iar în Europa de Răsărit aceasta a devenit forma familiară a politicii populiste începând cu 198934. Între timp, în Europa Occidentală statul-naţiune lăsase impresia că se află pe calea unei stingeri lente. Cu stabilitatea politică şi socială asigurată de un consens ce-i lega laolaltă pe socialişti şi conservatori, pe social-democraţi şi creştin-democraţi şi cu prima îndatorire istorică - apărarea naţiunii - garantată în plan extern, elementele caracteristice ale statului european modern deveniseră neclare. Menţinerea ordinii interne şi a securităţii externe fusese înlocuită de ochii lumii cu managementul resurselor; de vreme ce tot mai multe dintre acestea erau generate şi distribuite de agenţi multinaţionali (publici şi privaţi), convenţiile induse de ideea naţională păreau că nu mai au căutare. Cu fiecare nouă generaţie, „naţionalismul" dădea impresia că devine din ce în ce mai anacronic, invocarea sa la competiţiile sportive fiind în mod fermecător (sau deranjant, în funcţie de sport) deplasată.

Note:

34. Ziaristul polonez Konstanty Gebert observa că sintaxa comunismului şi a naţionalismului e în esenţă aceeaşi, pe câtă vreme democraţia liberală este, din punct de vedere lingvistic, distinctă. În ciuda abisului care separă valorile universale şi ţelurile socialismului de politica particularistă, exclusivistă a naţionalismului, el are perfectă dreptate, după cum domnii Milosevici, Tudjman, Meciar şi cei care i-au votat o pot confirma.

În cercurile sobre, critica „Europei" părea uşor indecentă, lucru grăitor pentru eşecul rememorării a ceea ce Enzensberger numea recenta „încercare de sinucidere europeană" şi lecţiile servite de ea.

Toate acestea se schimbă acum. Intocmai precum obsesia „creşterii" a săpat un vid moral în inima unora dintre naţiunile moderne, tot astfel calitatea abstractă, materialistă a ideii de Europa se dovedeşte insuficientă pentru a-şi legitima propriile instituţii şi a conserva încrederea maselor. Insuşi obiectivul unificării nu ajunge pentru a captura imaginaţia şi loialitatea acelora pe care schimbarea i-a lăsat în urmă, mai ales că acest obiectiv nu mai e însoţit de o promisiune convingătoare a bunăstării fără sfârşit. Din 1989 asistăm la o contraofensivă a memoriei şi, o dată cu ea - şi profitând de ea -, la o reînviere a unităţilor naţionale care delimitau şi dădeau o formă acelei memorii, conferind totodată un sens trecutului colectiv. Acest proces ameninţă să submineze şi să ia locul Europei-fără-trecut. Astfel, vreme de mulţi ani, în Franţa sau Germania retorica naţionalistă a fost discreditată de strânsa asociere cu amintirea şi limbajul nazismului sau ale regimului Petain („Travail, Famille, Patrie"). Această autocenzură a dispărut aproape cu desăvârşire, cu excepţia unei generaţii mai vechi de intelectuali de stânga, azi în mare măsură ignoraţi. După douăzeci de ani în care identificarea cu Europa dădea impresia că poate substitui sentimentul apartenenţei la o naţiune, sondajele de opinie privind „barometrul euro" sugerează o tendinţă inversă. În Germania, Danemarca, Spania, Portugalia şi Regatul Unit, majoritatea sau aproape majoritatea celor chestionaţi în 1994 se vedeau în anii următori ca identificându-se în mod exclusiv cu propria naţiune.

De ce? În primul rând pentru că „Europa" e un concept prea mare şi prea nebulos pentru a se putea naşte în jurul lui o comunitate umană convingătoare. Şi nu e realist din punct de vedere psihologic ca aceasta să fie amplasată de-a lungul liniilor preferate de scriitorul german Jürgen Habermas, o dualitate locală şi supranaţională de comunităţi, care poate genera loialitate şi în care să nu existe - fiind înlăturată în mod prudent - o evidenţiere primejdioasă a „identităţii" asociată cu unitatea naţională istorică. E, de asemenea, un ecou al ereziei reducţioniste, curioasa credinţă de secol XIX împărtăşită deopotrivă de economiştii clasici şi de marxişti, conform căreia instituţiile şi afinităţile sociale şi politice le urmează în mod firesc şi necesar pe cele economice. Fără îndoială

că producţia, comerţul şi finanţele sunt acum organizate global şi că organismele continentale, inter-regionale, reprezintă viitorul posibil al vieţii economice europene. Dar nu avem nici un motiv întemeiat să credem că alte aspecte ale existenţei umane pot şi ar trebui să se comporte la fel. Chiar cele mai bine puse la punct reţele comerciale şi legăturile comerciale extinse la dimensiunile unui imperiu nu au reuşit să menţină la un loc componentele centrifuge ale Austro-Ungariei sfârşitului de secol XIX.

În ultimele două generaţii, vest-europenii au pierdut ori au abandonat multe din instituţiile tradiţionale integratoare ale vieţii publice moderne. Rolul familiei, al bisericii, al scolii sau al armatei e astăzi neglijabil în cele mai multe ţări occidentale în comparaţie cu situaţia de acum jumătate de secol. Partidele politice şi uniunile comerciale nu mai îndeplinesc funcţia organizatorică şi pedagogică pe care o exercitaseră în Europa timp de mai bine de un veac. În vreme ce presiunile economice forţează guvernele să reducă avantajele obţinute de pe urma asistenţei sociale publice, blocurile familiare a ceea ce francezii numesc solidarité se prăbuşesc. E posibil ca naţiunea - cu comunitatea de memorie pe care o reprezintă şi statul pe care îl întruchipează, cu structura sa ajustată corespunzător - să fie singura şi cea mai bine adaptată rămăşiţă, sursă a identificării colective şi comune. Dat fiind colapsul dramatic al marilor ţeluri abstracte ale utopiei socialiste şi promisiunea nefondată a unei uniuni continentale mai mari şi mai prospere ca oricând, virtuţile unei unităţi sociale bazate pe apropierea geografică şi înrădăcinate mai degrabă în trecut decât în viitor au fost, probabil, exagerate. În orice caz, o mai mare atenţie din partea politicienilor respectabili şi, dimpotrivă, mai puţină atenţie acordată minunilor „Europei” ar putea fi de ajutor în recuperarea ei din mâinile pretendenţilor extremişti.

Într-un fel sau altul, e posibil ca statul să fie necesar. Statul-naţiune convenţional ar putea fi tot mai căutat în următorii ani, pentru a ajuta la conservarea texturii sociale, fie prin constrângere, fie prin redistribuire, oricât de nepopulară ar fi această măsură în „super-regiunile” privilegiate. Se pare că nu numai în statele fost comuniste virtuţile de autoreglare ale pieţei nerestrictive au fost excesiv de ovaţionate. E posibil ca preacalomniatul „stat intervenţionist” să fi fost prematur aruncat la coşul de gunoi al istoriei; ar fi mai bine să nu-l divizăm, descentralizăm sau să-i refuzăm capacităţile într-o prea mare măsură şi mult prea repede. Anii de după cel de-al doilea război mondial au cunoscut restaurarea dramatică a funcţiilor sociale şi economice ale statelor-naţiune din Europa occidentală, şi acest proces a fost ajutat de „europenizarea” problemelor lor; anii de după 1989 vor solicita o refacere a credibilităţii politice şi culturale a statului-naţiune - dacă Europa însăşi se va vedea plutind în derivă35.

La urma urmelor, nu înseamnă că „statul-naţiune” ar fi o formă politică învechită, căreia i-a trecut vremea. De fapt, el este cea mai modernă dintre

instituţiile politice existente. Până şi instituţiile politice din statele constituite cu mult timp în urmă, cum sunt Franţa, Marea Britanie sau Olanda, şi-au dobândit funcţiunile moderne şi forma politică abia în cursul secolului al XIX-lea. Iar statul-naţiune e deosebit de bine adaptat cerinţei moderne de responsabilitate civică şi participare politică activă şi eficientă. Regiunile subnaţionale sau „microstatele" privesc inevitabil dincolo de frontierele proprii după alianţe şi ajutor, ca să-şi poată realiza obiectivele pentru care le lipsesc resursele locale. Sau sunt vulnerabile la absorbirea de către o ţară vecină mai mare, agresivă, aflată în expansiune. Unităţile transnaţionale supradimensionate suferă de un permanent „deficit democratic" - adică exact presiunile la care e expusă acum Uniunea Europeană. Aceste unităţi pot sau nu să funcţioneze bine în domeniul administrativ, însă când vine vorba despre guvernare, sunt prea mari, prea îndepărtate, deci se fărâmiţează inevitabil în părţi constituente - şi pentru a se asigura că părţile lor constituente, oricât de fragile, mai sunt încă valide.

Note:

35. Pentru dezbaterea despre Comunitatea Europeană care a luat fiinţă, funcţional vorbind, pentru a salva economiile locale ale membrilor săi, vezi Alan Milward, The European Rescue of the Nation-State (Berkeley & Los Angeles, 1992).

Cea mai gravă slăbiciune a statului-naţiune e calitatea sa implicit exclusivă: Franţa pentru francezi etc. Din punct de vedere istoric, acest defect caracteristic a reprezentat principala sursă a declinului. Statele multinaţionale (Iugoslavia, Belgia) s-au fărâmiţat. Statele omogene uninaţionale (Polonia, Portugalia) sunt produsul particular (uneori tragic) al istoriei şi nu pot fi inventate; minorităţile „fără stat" sunt pretutindeni slabe, supuse persecuţiilor şi îşi caută un teritoriu propriu pe cheltuiala altora. Dacă „Europa" ar reprezenta într-adevăr o soluţie la această dilemă - dacă mişcarea liberă a popoarelor, desfiinţarea graniţelor şi amestecarea naţiunilor ar putea fi realizate cu adevărat -, ar merita cu siguranţă aproape orice preţ pentru eforturile excesive depuse în scopul obţinerii instituţionalizării şi inegalităţii economice. Dacă „Europa" înseamnă acum soluţia reală, cosmopolită, pentru provincialismul parohial şi culturile primejdios de exclusiviste ale statelor-naţiuni, atunci „Europa" ar putea fi un ideal la care să aspiri, cu toate imperfecţiunile sale.

Din nefericire, nu e cazul. Departe de a se deschide, începând cu 1989 „Europa" a fost, în mod constant, chiar pe furiş oarecum, ocupată cu închiderea în sine însăşi. Din motivele pe care le-am sugerat, Uniunea Europeană nu poate face o promisiune realistă membrilor săi în privinţa unui viitor la fel de sigur şi de prosper ca trecutul. Combinaţia unică de circumstanţe care a prevalat în anii timpurii ai Comunităţii a trecut şi nu se va repeta. E chiar mai puţin probabil că aceeaşi Uniune se va deschide membrilor noi şi mai săraci în

condiţiile de până acum. Ideea germană recent trâmbiţată a unui nucleu restrâns de state europene îndreptându-se în ritm rapid spre integrare şi stabilind criterii macro-economice greu de atins pentru aderarea la 'clubul' lor reprezintă pur şi simplu ultima dovadă că Europa va avea un viitor doar dacă va respecta condiţiile germane. E puţin probabil că Italia, Spania sau chiar Marea Britanie se vor califica vreodată pentru un asemenea club exclusivist şi e chiar absurd să-ţi imaginezi Polonia sau Slovacia în această postură. În realitate, nimeni cu excepţia Luxemburgului nu prezintă cu adevărat aptitudinile conforme criteriilor stabilite în diferitele luări de poziţie ale creştin-democraţilor, însă, pentru a face ideea plauzibil „europeană”, Germania, Franţa, Belgia şi Olanda trebuie să ia parte la acest 'club', ascultând sau nu de reguli. Genul acesta de subterfugii - „fără rezerve”, „avansare rapidă”, „Parteneriatul pentru Pace”, „zone economice”, convenţii, acorduri şi promisiuni - sunt toate trucuri în vederea amânării sau evitării momentului opţiunii imposibile între a spune nu noilor veniţi şi a extinde Uniunea în condiţii de egalitate deplină. Aproape nimeni din Europa de Răsărit nu se amăgeşte cu această iluzie; neavând însă o alternativă mai bună, est-europenii aleg să creadă în propriile lor speranţe.

Totuşi, văzută din interior şi dintr-o perspectivă occidentală, Uniunea, în ciuda expansiunii sale recente, dă în realitate impresia că se micşorează; pentru majoritatea membrilor săi, Uniunea Europeană înseamnă astăzi malul atlantic şi mediteranean al unui continent ce pare, dintr-odată, mai curând mare şi foarte problematic. Până şi Germania, mai conştientă de cealaltă Europă decât majoritatea partenerilor săi şi mereu tentată să se menţină în expectativă în ceea ce priveşte restul continentului, nu-şi face scrupule în privinţa diferenţelor dintre „noi” şi „ei”; în 1994, Bonn-ul aloca 11 milioane DM pentru sprijinirea a câtorva sute de mii de Volksdeutschen rămaşi în România, plătind în acelaşi timp guvernului român sume substanţiale pentru a-şi lua îndărăt ţiganii care îşi făcuseră drum spre Germania. Privită din afară, Uniunea Europeană rămâne o sursă de speranţe şi de şansă, precum şi un simbol al securităţii şi stabilităţii pentru toate popoarele de la estul şi sudul său. Cu toate acestea, văzută din interior, e mai degrabă o fortăreaţă bine păzită.

De aici, importanţa simbolică a acordului semnat la Schengen între naţiunile suverane (Germania, Franţa, Benelux, Spania şi Portugalia, cu Italia ca membră candidată) de a desfiinţa graniţele comune, a se pune de acord în ce priveşte regulamentele referitoare la sistemul vizelor şi la imigrare şi de a accepta controlul efectuat la una dintre frontierele lor ca valabil pentru toate ţările membre. O persoană admisă în Portugalia ar fi astfel liberă să călătorească până la graniţa polonă, fără să fie luată la întrebări ori supărată cu ceva; am asista, astfel, la apariţia unei Europe postnaţionale. În practică, desigur, acordul înseamnă ceva destul de diferit: că statul cu cele mai severe şi mai exclusive legi de imigraţie şi/sau de muncă îşi va putea impune cerinţele

tuturor celorlalte ţări - un fel de cel mai înalt factor de aritmetică politică discriminatorie. Regulamentele vor fi stabilite printr-o unificare a datelor la nivel de continent, un fel de Interpol pentru străini, refugiaţi şi imigranţi, aşa încât forţele de supraveghere ale acestui multi-stat le vor depăşi de departe pe cele ale părţilor sale componente. În forma finală şi în eventualitatea aderării Italiei - naţiunile scandinave şi-au dat deja acordul pentru realizarea acestui proiect -, înţelegerea Schengen va acoperi Uniunea Europeană ca zonă exclusivă întinzându-se, încă o dată, de la Gdansk la Triest.

Obiectivul înţelegerii Schengen este acela de a face din Polonia, Cehia, Slovacia, Ungaria, Croaţia şi Slovenia, precum şi din Marea Mediterană un fel de limes demografic alcătuit din state-tampon care să absoarbă şi să blocheze mişcarea spre vest ori spre nord a popoarelor disperate - ale lor sau ale celor de la sud şi est. Acest lucru aruncă o oarecare îndoială asupra plauzibilităţii promisiunilor în privinţa extinderii finale spre est a avantajelor Uniunii - dacă spaţiul Schengen s-ar putea extinde fără greutate înspre est şi sud, la urma urmelor, înţelegerea n-ar mai fi fost necesară de la bun început. Acest lucru indică de asemenea grija cea mai urgentă a Uniunii Europene de astăzi, aceea de a se autoproteja împotriva riscurilor economice şi politice ale imigrării în Uniune. De vreme ce politicienii naţionalişti ai ţărilor vest-europene ar dori ca guvernele lor să facă întocmai acest lucru, o Uniune Europeană post-Schengen oferă cu greu o alternativă interesantă convenţionalului stat naţional. Probabil că aceste procedee restrictive, ca multe altele în Europa de azi, sunt atrăgătoare într-un mod mai puţin evident dacă sunt asumate nu în numele naţiunii, ci în numele unei „uniuni mereu mai strânse”.

Nu e prima oară când Europa, veşnic expansionistă, s-a simţit obligată să se restrângă în faţa obstacolelor externe. Adeseori contragerea a fost condiţia, chiar definiţia unei conştiinţe colective mai intense. De la invaziile barbare la Cortina de Fier via pretenţiile arabilor şi ale otomanilor, presiunea externă a impus cu forţa unitatea Europei, cu preţul reducerii ambiţiilor ei. De asemenea, decolonizarea globală a ascuţit conştiinţa europeană atunci când i-a obligat mai întâi pe francezi şi olandezi, apoi pe britanici să-şi recunoască mijloacele reduse şi să facă din necesitatea imperialismului (temperat) o calitate continentală. Ce-i drept, astăzi procedeul european al contragerii se află oarecum în contradicţie cu declaraţiile UE, dar nu mai mult decât sub cei mai catolici regi şi împăraţi ai epocii moderne, care încheiau alianţe strategice deopotrivă cu republicile protestante şi cu sultanii musulmani, în funcţie de necesităţi.

Această lungă istorie a expansiunii şi contragerii ajută la explicarea motivului pentru care actuala dilemă a Europei de Vest nu e deloc inedită ci, probabil, previzibilă de multă vreme. La mijlocul secolului al XVIII-lea Herder avertiza deja cu privire la zumzetul „popoarelor sălbatice ale Europei de Est”, anunţând două secole de temeri germane în faţa imersiunii demografice36.

„Invazia” anticipată a Europei de Sud de către refugiaţii disperaţi şi căutătorii de lucru din Africa de Nord, Orientul Mijlociu şi Balcani a reprezentat o temă stabilă a scrierilor conservatoare şi naţionaliste în Spania, Franţa şi Italia vreme de treizeci de ani. Nou e probabil doar faptul că europenii nordici şi cei din sud şi-au pus la comun nu numai resursele, ci şi angoasele. Franţa şi prietenii ei mediteraneeni au fost de acord să manifeste înţelegere faţă de îngrijorările Germaniei pentru viitorul Europei Centrale, în vreme ce Germania a consimţit să mărească ajutorul dat Europei „sudice”, cu scopul de a încuraja şi acorda asistenţă statelor de pe coasta mediteraneană ne-europeană să-şi păstreze problemele acasă.

Note:

36.Vezi Larry Wolff, Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization în the Mind of the Enlightenment (Stanford, 1994), p. 365. Wolff citează, de asemenea, lucrarea lui William Sloane (The Balkans: A Laboratory of History, 1914), care avertiza că vor trebui în cele din urmă „să impună asupra Europei de Vest un fel de uniune mai strânsă pentru apărarea în faţa unei invazii ostile a civilizaţiei inferioare, amestec de material slav, greco-catolicism şi guvernare orientală”.

Avertizată sau nu, favorita, amnezica Europă a anilor 1949-1989 a neglijat în mare parte semnele următoarelor crize. A fost în stare să continue să facă tot felul de promisiuni, deoarece risca foarte puţin să fie luată în serios. Succesiunea rapidă a evenimentelor de la 1989 încoace a făcut ca programul ulterior de restricţii financiare să pară destul de lipsit de gust, obligaţia de a merge mai departe, generatoarea unor viziuni măreţe ale extinderii viitoare, ciocnindu-se de un presentiment al dificultăţilor iminente şi de nevoia retragerii în „fortăreaţa Europa”37. Orice altceva înseamnă acest lucru, el indică limpede că, sub forma sa puternică, ideea de „Europa” şi-a trăit traiul. Locul ei în problemele actuale e, în linii mari, comparabil cu acela al organelor rudimentare despre care Charles Darwin în Originea speciilor scria că „se pot compara cu literele dintr-un cuvânt, încă păstrate în ortografiere, dar devenite inutile în pronunţie, cu toate că servesc ca punct de reper în depistarea etimologiei.”

POSTFATĂ

Discuţia actuală despre viitorul Europei tinde să oscileze între Pangloss şi Cassandra, între asigurările că totul va fi bine şi o profeţie cumplită. Am argumentat faptul că posibilitatea ca Uniunea Europeană să-şi ţină în totalitate promisiunile de menţinere a unei „uniuni mereu mai strânse”, concomitent cu păstrarea uşilor deschise pentru acceptarea de noi membri în condiţii similare, e, într-adevăr, redusă.

Note:

37. „Cu cât mai mult va reveni peninsula noastră în centrul politicii mondiale şi al pieţei, cu atât mai mult va câştiga teren un nou soi de eurocentrism. Un slogan al cărui copyright îi aparţine lui Joseph Goebbels a reapărut în dezbaterile publice: 'fortăreaţa Europa'. Cândva era înţeles în sens militar; a revenit ca un concept economic şi demografic. O Europă în refacere va face bine să-şi aducă aminte de o Europă în ruine de care o despart doar câteva decenii.” (H.-M. Enzensberger).

Asta nu înseamnă, însă, că tot ce s-a făcut până acum se va prăbuşi la pământ sau că nu ar trebui să mai conteze absolut deloc. Uniunea Europeană este o realizare de excepţie, chiar dacă nu atât de remarcabilă pe cât sugerează avocaţii ei.

Însă oricât de mult s-ar dori, în principiu, o legătură mai strânsă între naţiunile Europei, acest lucru e imposibil în practică şi, prin urmare, o astfel de promisiune ar fi, probabil, imprudentă. Argumentând în favoarea unei estimări mai modeste a viitorului „Euro” şi a recunoaşterii continue a locului potrivit al statului tradiţional, nu aş vrea să sugerez că există ceva superior prin însăşi natura lor în ce priveşte instituţiile naţionale în raport cu toate celelalte. Însă ar trebui să admitem realitatea naţiunilor şi a statelor şi să luăm în considerare riscul că, atunci când sunt neglijate, acestea devin o resursă electorală a naţionaliştilor virulenţi.

Poate fi de asemenea adevărat faptul că învechitul stat-naţiune reprezintă o formă mai bună de garantare a loialităţilor colective, de protejare a dezavantajaţilor, de impunere a unei distribuiri mai corecte a resurselor şi de compensare a tiparelor economice transnaţionale distructive. Până în acel punct, o unitate geografică şi demografică medie se bucură de anumite avantaje de durată. Reorganizarea unei mari părţi a Europei este deja un fapt - Belgia, Italia, Spania şi, desigur, Iugoslavia nu vor reveni cu siguranţă la forma lor constituţională şi administrativă anterioară. Există însă motive serioase de abţinere de la încurajarea oricărei alte subîmpărţiri a statelor existente, fie în numele autodeterminării, fie al euro-federalismului administrativ. Reacţia adversă ulterioară ar cântări mult mai greu decât avantajele.

Ar trebui ca Uniunea Europeană să înglobeze ţările din Europa de Est? Nu există un răspuns definitiv la întrebarea unde se sfârşeşte propriu-zis „Europa” şi cum se transpun pe hartă telos, graniţele continentului unit. Pe de altă parte, din motive pe care am încercat să le sugerez, ţările foste comuniste ale Europei nu se vor alătura niciodată restului Uniunii Europene pe picior de egalitate. Dimpotrivă, şi oricât de jignitor ar suna, în viitorul previzibil, înglobarea în Uniunea Europeană a ţărilor din Est în asemenea condiţii ar însemna un act de caritate din punct de vedere economic. Totuşi, nu ar fi oare în interesul Europei occidentale să facă acest sacrificiu (presupunând că îşi permite să-l facă)?

Să lăsăm deoparte chestiunea afinităţii culturale - cu alte cuvinte, dacă Europei de Vest îi lipseşte o parte vitală din ea însăşi, aceasta e oricum separată de Europa Centrală şi de Est. E un subiect mereu interesant, dar nu şi pentru autorii de planuri de la Bruxelles, pentru care „Europa” înseamnă din ce în ce mai mult formele mundane, materiale ale uniunii - cel mai recent, obiectivul unei monede unice. Interesul astfel perceput al Europei de Vest de astăzi constă în asigurarea împotriva ameninţărilor demografice şi economice provenite de la est şi sud. Cât despre pericolele relativ convenţionale, e o presupunere nerostită a tuturor autorilor de planuri de apărare europeană faptul că Rusia rămâne singura ameninţare militară pentru restul Europei. Ceea ce ar putea fi adevărat sau ar putea să nu fie. Şi mai neclar este, însă, dacă Rusia va reprezenta sau nu o putere mai puţin ameninţătoare în cazul în care graniţele unei Uniuni

Europene ne-ruse vor fi împinse până aproape de frontierele ei actuale. E clar că principalele state din vestul şi centrul Europei au acelaşi interes pe care l-au avut întotdeauna în menţinerea statelor-tampon dintre ele şi Rusia. Însă dacă acestea îşi îndeplinesc rolul strategic înăuntrul sau în afara unei uniuni oficiale rămâne o întrebare deschisă pentru numeroşi diplomaţi occidentali.

Dezbaterea vest-europeană e, de asemenea, concentrată în mod narcisist asupra activităţilor Uniunii Europene înseşi. Discuţiile interminabile despre extinderea uniunii au început, o dată cu semnarea Tratatului de la Maastricht, să se reducă la o simplă problemă procedurală de luare de decizii. Se pune întrebarea dacă ar trebui ca sarcinile colective europene să fie hotărâte printr-un acord unanim (ca acum) sau printr-o majoritate de voturi. Şi, în al doilea caz, cum ar trebui interpretate majorităţile şi cât de restrictive să fie deciziile lor? Helmut Kohl, François Mitterrand (înspre sfârşit) şi consilierii lor politici s-au pronunţat în favoarea introducerii unui sistem de vot majoritar, pentru a elimina riscul atingerii unui punct mort în urma oricărei încercări de a întâmpina nevoile şi cerinţele atâtor state-membre; britanicii, susţinuţi de câteva state-membre mai mici, se declară pentru păstrarea dreptului de veto (acelaşi veto folosit de Charles de Gaulle pentru a-i ţine departe pe britanici în ianuarie 1963!) tocmai pentru a împiedica luarea oricărei hotărâri împotriva intereselor lor - şi, într-adevăr, a prea multor decizii de orice fel. Nu întâmplător aceste conflicte au ajuns în prim plan. În Europa celor cincisprezece va deveni aproape imposibil să existe o majoritate zdrobitoare şi încă mult mai rar se va putea atinge unanimitatea în cazul hotărârilor dificile.

Acest lucru va fi adevărat mai ales în ce priveşte chestiunile de apărare şi politică externă, domeniile în care Uniunea Europeană a rămas până acum pasivă (cu toate că membrii ei mai vechi au fost, firește, parteneri deplini în NATO, cu Franţa acceptată parţial). În ciuda intervenţiei încununate de succes, deşi uşor tardivă, din Bosnia, opţiunea intervenţionismului militar nu mai e valabilă pentru Europa; din motive de presiune politică locală şi restrângere

economică, SUA nu se poate amesteca în treburile europene ori de câte ori i se solicită serviciile. Uniunea Europeană a eşuat total-mente în încercarea de a-i reuni pe membrii săi în jurul oricărei strategii ori acţiuni comune în chestiuni militare sau externe. Iar ceea ce s-a dovedit dificil pentru cincisprezece membri nici nu ar mai intra în discuţie pentru un număr mai mare. Rezultatul e previzibil. Dacă Uniunea Europeană şi predecesorii ei semănau cândva cu Naţiunile Unite - luând hotărâri în unanimitate în domeniile de interes comun şi înţelegându-se să dezaprobe sau chiar să nu ia deloc decizii în cazul subiectelor dificile sau cu care unii dintre ei se situau în dezacord -, acum ea va începe să arate ca Liga Naţiunilor, cu membrii renunţând pur şi simplu să mai ia decizii de care se desolidarizează. Răul moral şi politic pe care-l poate face un singur stat-membru impunând asupra tuturor o nehotărâre unanimă - vezi refuzul grecilor de a recunoaşte Macedonia sau insistenţa Italiei de a i se refuza Sloveniei candidatura la Uniunea Europeană până când disputele vechi, dar nesemnificative în privinţa graniţei dintre cele două ţări vor fi rezolvate - nu ar fi nimic în comparaţie cu un refuz din partea Marii Britanii sau a Franţei, de pildă, de a accepta implicarea în politica externă a unei majorităţi alcătuite din Germania şi susţinătorii ei mai mici.

Atunci ce e cu interesul general al Europei Occidentale faţă de stabilitate, garanţia oferită ţărilor precum Ungaria sau Slovacia împotriva propriilor demoni interni? În realitate, acesta e cel mai puternic argument pe care-l pot oferi est-europenii în susţinerea candidaturii lor la Uniunea Europeană - apăraţi-ne de noi înşine, de consecinţele locale ale unei „tranziţii post-comuniste” eşuate - şi e deosebit de convingător pentru vecinii lor imediaţi din Vest, în special Germania. Acesta reprezintă însă un argument exclusiv al precauţiei, de aceea Uniunea Europeană a încercat să-l întâmpine cu oferta unei participări parţiale, a unei afilieri temporare ş.a.m.d., ridicând o problemă ipotetică într-o vreme când Vestul era preocupat de dificultăţi concrete şi imediate. Chiar dacă această chestiune reuşeşte într-adevăr să deschidă cu succes uşa Comunităţii Europene, o va face numai cu preţul unei importante deturnări a sensului şi practicilor uniunii. Iar braţul protector al „Europei” nu se va întinde oricum dincolo de vechile teritorii habsburgice - Polonia, Cehia, Slovacia şi, poate, Slovenia -, făcând din ultima un fel de suburbie a continentului, dincolo de care Europa „bizantină” (din Letonia până în Bulgaria) va fi lăsată să se apere singură, fiind prea aproape de Rusia şi de interesele ruseşti pentru a fi prudent ca Vestul să facă o demonstraţie agresivă de absorbire şi angajament.

De acum înainte, Europa va fi dominată de Germania într-una din următoarele trei configuraţii posibile: Europa Occidentală iniţială (de dinainte de 1989), dar sub conducere germană - preferinţa şovăielnică a majorităţii politicienilor francezi şi mediteraneeni; Europa Centrală pro-germană, în care Germania joacă rolul de putere benignă într-o Uniune extinsă, rol imaginat de actualii ei conducători; Europa Centrală anti-germană, cu Germania văzută de

către vecinii din sud şi est mai curând ca o povară şi o ameninţare decât ca un avantaj. Ultimele două cazuri ar putea sfârşi foarte bine ca fiind unul şi acelaşi - după cum sună o glumă cehă, ţara lor e pândită de numai două primejdii în viitor: aceea că Germania va investi din greu, cumpărând economia locală, şi aceea că Germania nu va investi, lăsând-o să stagneze. Ponderea dezechilibrată a Germaniei în afacerile europene nu e, desigur, ceva nou. Dar în contrast cu zilele de demult, ea reprezintă o problemă atât pentru Germania însăşi, cât şi pentru temătorii ei vecini.

În anii de dinainte şi imediat după 1989, liderii Republicii Federale căutau nelinişştiţi să asigure Franţa şi celelalte ţări partenere că o restabilire a suveranităţii depline a Germaniei nu trebuie privită ca o ameninţare; din 1990, şi cu acelaşi obiectiv în minte, o Germanie unită îşi caută în regim de urgenţă parteneri pentru strategia sa de expansiune în Europa Centrală: acţionând în comun cu alţi membri UE adepţi ai unei „avansări rapide" europene, nu s-ar zice că Bonn-ul face paşi mari înainte într-un mod atât de evident. Astfel, investiţiile în Europa de Răsărit făcute de firmele nemţeşti care se folosesc de filiale sau „faţade" austriece trezesc mai puţine animozităţi decât acelea care vin direct din Republica Federală. Întocmai cum politica Germaniei de Vest dinainte de 1989 ar putea fi caracterizată ca mişcarea unei balanţe cu trei braţe, nici favorizând, nici nemulţumind Washingtonul, Moscova sau Parisul, tot astfel politica germană de după unificare caută să urmeze logica puterii Germaniei, precum şi locul acesteia în Europa Centrală şi Estică, fără să-şi înspăimânte aliaţii vestici sau să stârnească frica germanilor de ambiţiile naţionale resuscitate.

Dificultatea, aşa cum au observat unii scriitori germani, constă în aceea că Germania nu are ce să facă în privinţa destabilizării Europei, în ciuda celor mai bune intenţii ale sale. Acesta e motivul pentru care Günther Grass se opunea atât de ferm unificării şi rămânea un sceptic enervat faţă de consecinţele ei. Europa pe care Adenauer şi contemporanii săi se străduiau să o edifice, şi care, la rândul său, permitea Republicii Federale să-şi făurească, după o muncă tenace şi îndelungată, o identitate post-hitleristă, e pusă acum la îndoială, stabilizarea postbelică ajungând la capăt. Analogiile istorice mai dramatice ar putea induce în eroare - alianţa de facto a Germaniei cu Austria în interiorul Uniunii Europene nu ar avea semnificaţia AnscÄZwss-ului de la 1938, iar o renaştere a expansionismului german, mai puţin a militarismului, nu e posibilă în Germania, cel puţin nu în viitorul previzibil. Rămâne însă adevărat, aşa cum este încă din 1871, faptul că o Germanie puternică în mijlocul Europei, având interese proprii, constituie o prezenţă deranjantă pentru vecini.

Într-o contribuţie recentă din Le Monde, ministrul britanic responsabil cu Europa dedica o pagină întreagă articolului Construirea Europei în secolul XXI fără a menţiona Germania nici măcar o dată! Punctul forte al ministrului era acela că viitorul Europei se află în mâinile Marii Britanii şi ale Franţei, împăcate

din ce în ce mai mult cu susţinerea reciprocă datorită îngrijorărilor comune faţă de direcţia în care se desfăşoară evenimentele; există ideea nerostită, dar implicită că ambele ţări ar avea multe de pierdut printr-o deplasare spre est a centrului de gravitate al Europei şi prin adoptarea unui sistem al luării de decizii în care interesele lor ar putea fi micşorate de intervenţia unei majorităţi a statelor mai puţin importante. Pe de altă parte, Marea Britanie şi Franţa sunt (uneori) dispuse şi capabile să preia iniţiativa în tratativele diplomatice. Iar în apropiata criză a Alianţei Nord-atlantice, aceasta ar fi, mai presus de toate, măsura Europei în secolul următor.

Acest argument se oferă de la sine şi în lunga tradiţie a gândirii britanice mioape ori de câte ori e vorba de Europa, însă nu este din acest motiv eronat. O Europă dominată de Germania, în contrast izbitor cu trecutul, s-ar caracteriza, înainte de toate, prin ezitarea de a interveni în mod activ în treburile internaţionale. Aceasta pentru că Germania are tot interesul să-şi topească propriile preocupări şi obiective în consensul internaţional cel mai larg posibil. Dacă lucrurile vor sta întotdeauna aşa, e o altă chestiune - trauma nazismului nu poate apăsa la infinit conştiinţa publică germană şi trebuie să vină vremea când politicienii germani şi alegătorii lor vor fi mai puţin inhibaţi de un comportament ca al oricărei alte puteri: trimiterea soldaţilor peste hotare, folosirea forţei sau ameninţarea cu forţa pentru a atinge scopuri naţionale ş.a.m.d. Dar, între timp, principala dificultate impusă membrilor săi de către o Europă dominată de Germania o constituie un ciudat soi de inerţie, forţând comunitatea europeană să-şi restrângă intervenţiile internaţionale colective la chestiuni nedisputate, de natură umanitară sau ecologică.

Aceasta este, mai presus de toate, lecţia tragediei iugoslave, ilustrând slăbiciunea iniţiativelor europene, obligaţia de a evita angajamentul serios şi absenţa oricărui interes strategic colectiv recunoscut dincolo de menţinerea status guo-ului. Europenii, îndeosebi francezii, pot dispreţui aparenta uşurinţă cu care implicarea SUA a adus un sfârşit provizoriu conflictului din Bosnia, şi a existat un comentariu acerb în presa franceză, în care se menţiona că, dacă Statele Unite ar fi dorit, şi-ar fi putut îndeplini scopurile actuale mult mai devreme şi astfel ar fi salvat mii de vieţi. Rămâne însă faptul că situaţia tulbure din Bosnia a revelat vidul interior al construcţiei „europene”, egoista obsesie a corectitudinii fiscale şi a avantajului comercial.

Războiul din Iugoslavia, începând din 1991, constituie un element oportun de aducere-aminte a faptului că germanii nu sunt singurul popor pentru care hegemonia germană în Europa nu e binevenită. Unul dintre cele mai puternice puncte ale propagandei sârbe, mai întâi împotriva independenţei slovenilor şi a croaţilor, apoi împotriva „intervenţiei” externe în Bosnia, a fost afirmaţia că Germania şi Austria sunt părţi active şi interesate în construirea unei Mitteleurope „germano- -catolice” restaurate şi că întreaga maşinaţie a dezmembrării Iugoslaviei reprezintă un fel de intrigă teutono-habsburgică.

Până şi jurnaliştii afiliaţi partidelor de opoziţie de la Belgrad sunt dispuşi să acorde credit acestei explicaţii date tragediei care le-a lovit ţara. Teama de a furniza ostatici a împiedicat statul cel mai puternic al Europei să se implice activ în război timp de patru ani, iar decizia de a trimite în Iugoslavia un mic contingent militar german - limitat la sarcini necombative - a fost luată numai împotriva unei intense opoziţii din partea cercurilor intelectuale şi politice germane (în special verzii şi social-democraţii).

Aceasta nu înseamnă că purtarea Franţei şi a Marii Britanii a fost exemplară. Însă francezii şi britanicii au fost constrânşi să facă ceva, oricât de nepotrivit şi chiar perfid - de unde expedierea unei mici Forţe de reacţie rapidă la Sarajevo în 1995, după ce a reieşit jenant de limpede cât de ineficientă devenise acolo prezenţa Naţiunilor Unite38. Însă, deoarece această forţă era franco-britanică, neoperând sub egida nici unei instituţii „europene”, ea a confirmat o altă lecţie servită de evenimentele din Balcani: întocmai cum nu există nici o comunitate internaţională efectivă, tot astfel nu există, în chestiunile internaţionale, nici una europeană. Există numai puteri, mai mari şi mai mici; şi, cel puţin pe moment, o Europă unită condusă de Germania nu se află printre ele. Modul în care Franţa şi Marea Britanie vor folosi iniţiativa internaţională limitată pe care le-o acordă acest fapt va depinde de lecţia pe care aleg să o reţină guvernele lor (dacă aleg vreuna) din aventura bosniacă. Însă la patruzeci de ani după umilirea anglo-franceză de la Suez, englezii şi francezii sunt pe cale să redescopere farmecele şi poverile unei autonomii diplomatice relative. Statele Unite nu mai privesc peste umăr, iar „Europa” nu mai e un paravan credibil.

Astfel, anii 1945-1989 încep să semene tot mai mult cu o paranteză. Asta nu înseamnă că suntem pe cale să ne întoarcem la vechile căi rele. Trecutul, o dată consumat, lasă o urmă şi o amintire, iar acea amintire e unul din motivele pentru care lucrurile pe care le recheamă pur şi simplu nu se vor repeta. Dar tot atât de adevărat este şi faptul că oamenii pot uita să-şi amintească - sau, poate, uită să mai uite -, precum şi că, pe măsură ce ne îndepărtăm de 1945, cauzele care făceau să pară atât de importantă construirea a ceva diferit vor fi tot mai puţin urgente. De aceea trebuie să ne amintim nu numai că s-au obţinut nişte câştiguri, dar şi că acea comunitate europeană care a ajutat la obţinerea lor era un mijloc, nu un scop.

Dacă privim Uniunea Europeană ca pe o soluţie la toate, incantând cuvântul „Europa” ca pe o mantră, fluturând steagul „Europei” în faţa recalcitranţilor eretici „naţionalişti” şi urlând „Renegare, renegare!”, ne vom trezi la un moment dat că, departe de a rezolva problemele continentului nostru, mitul „Europei” a ajuns un impediment în calea recunoaşterii lor.

Note:

38. În Bosnia nu s-a trecut, totuşi, cu vederea faptul că principalul obiectiv al acestei forţe a fost acela de a proteja alte trupe străine (în special franceze şi britanice) care operau sub autoritatea ONU, expuse focului sârb, răpirii şi şantajului.

Vom descoperi că „Europa" a devenit doar puţin mai mult decât modul politically correct de a trece cu vederea dificultăţile locale, ca şi când simpla invocare a promisiunilor ei ar putea înlocui rezolvarea problemelor şi a crizelor care afectează cu adevărat zona. S-ar găsi puţini care să nege existenţa ontologică a Europei, ca să zicem aşa. Şi există un anumit avantaj al conştientizării de sine atunci când se vorbeşte despre ea ca şi cum ar exista deja într-un sens mai puternic, colectiv - dorinţa poate asista într-adevăr la naşterea gândului şi a trecut ceva timp până când s-a ajuns la asta. Însă există lucruri pe care „Europa" nu le poate îndeplini, probleme cărora nu le poate face faţă. „Europa" e mai mult decât o noţiune geografică, dar mai puţin decât un răspuns.

În româneşte de Adina COSTIN

AUSTRIA şl FANTOMA NOII EUROPE*

Articol apărut în The New York Review of Books din 15 februarie 1996.

Viena

Duminică, 17 decembrie, în Europa au avut loc două rânduri de alegeri parlamentare. În Rusia, cea mai mare ţară de pe continent, comuniştii şi acoliţii lor au ieşit victorioşi, antrenând succese asemănătoare ale partidelor comuniste sau ex-comuniste şi în Ungaria, Polonia sau alte ţări din fostul bloc estic. În Austria, unul dintre cele mai mici state europene, nu s-a întâmplat mare lucru: majoritatea guvernamentală a revenit încă o dată la putere, învingând opoziţia de dreapta. Dar contextul în care au avut loc alegerile din Austria ar putea fi un semnal de alarmă pentru Europa anilor următori.

La prima vedere, o asemenea afirmaţie pare prea puţin fondată. De multă vreme Austria nu mai înseamnă nimic pentru cineva din afara graniţelor sale1. După Tratatul de Stat din 1955, când forţele aliate s-au retras şi Austria a intrat în Naţiunile Unite şi s-a declarat neutră, Republica Alpină (cum îi place să fie numită, mai curând pentru a deruta decât din alte motive) a devenit un stat prosper şi stabil din centrul Europei. Populaţia sa de 8 milioane (dintre care un sfert locuieşte în Viena) îşi obţine principalele venituri din turism şi slujbele din sectorul industriei de stat sau din birocraţie şi, începând de la primele alegeri postbelice, a fost condusă de aceleaşi două

Note:

1. Cu excepţia refugiaţilor est-europeni şi a evreilor ruşi, pentru care Austria era cel mai apropiat liman în anii întunecaţi ai comunismului (deşi mulţi

dintre aceştia din urmă au emigrat apoi în Israel sau alte state). Din acest motiv şi, probabil, dintr-un sentiment nostalgic faţă de zilele bune ale Habsburgilor, chiar descendenţii minorităţilor naţionale din fostele teritorii imperiale au arătat, şi încă mai arată, respect faţă de Austria şi înclină să-i supraevalueze importanţa şi posibilităţile actuale.

partide, de obicei în coaliţie. Partidul Popular, urmaşul Partidului Social-creştin din anii de dinainte de război, întreţinând strânse legături cu Biserica Catolică, a fost principalul membru al alianţei guvernamentale din 1945 până în 1966, după care a guvernat singur până în 1970. De atunci, socialiştii, înainte parteneri minoritari în coaliţie, au preluat conducerea şi au guvernat fără întrerupere, fie singuri, fie, din 1986, cu suportul Partidului Popular. Doar pentru o perioadă foarte scurtă, între 1983 şi 1986, s-a renunţat la „marea coaliţie" în favoarea unei „mici coaliţii" între socialişti şi partidul naţionalist de extremă dreaptă, Partidul Libertăţii, despre care voi vorbi mai târziu.

O atât de remarcabilă continuitate politică este consolidată şi prin pacea socială asigurată de instituirea, în 1957, a sistemului de „parteneriat social". Aşa cum partenerii de coaliţie îşi împart ministerele, poziţiile şi banii în funcţie de autoritatea electorală de care se bucură - sistem cunoscut sub numele de Proporz -, la fel şi sindicatele sau camerele de comerţ şi de industrie discută şi rediscută, de 40 de ani încoace, neînţelegerile sociale şi economice pe baza unui sistem corporatist de facto, unde conflictele dintre capital şi mâna de lucru se aplanează. Strategiile politice şi economice sunt stabilite într-o serie de întâlniri la nivel mai mult sau mai puţin înalt, în care rolul parlamentului este cel mai puţin important, acesta aprobând automat orice decizie susţinută de liderii politici, de comun acord cu sindicatele. Într-o ţară cu o istorie profund marcată de amputări geografice, căderi economice, războaie civile, ocupaţie şi înfrângere, austriecii s-au arătat mulţumiţi, în ansamblu, de efectele stabilizatoare ale acestor convenţii.

Dar, în 1994, temeliile sistemului postbelic austriac au început să se clatine. La alegerile parlamentare din acel an, cele două partide de la putere au pierdut 12 procente din voturi, dintre care destul de multe în favoarea Partidului Libertăţii şi a noului său lider, Jorg Haider. Partidul Popular a avut cele mai mari probleme: voturile sale, în permanet declin din 1970, au ajuns la 27%, doar cu cinci procente mai mult decât partidul lui Haider. Socialiştii au rămas partidul majoritar, însă cu doar 35% din voturi (în comparaţie cu cele 51 de procente înregistrate în momentul de vârf, 1979) păreau să piardă şi ei teren. Coaliţia a supravieţuit totuşi, chiar dacă obţinuse majoritatea la limită.

Noul conducător al Partidului Popular, Wolfgang Schüssel, a văzut în aceste rezultate un avertisment: vechea alianţă dintre partidul său şi cancelarul socialist Franz Vranitzky costa prea multe voturi, aşadar venise timpul să se despartă. Acum că Austria intrase în Uniunea Europeană, se

făceau presiuni pentru reducerea deficitului bugetar astfel încât statul să se alinieze cerinţelor monedei unice. Schüssel profită de ocazie pentru a-i acuza pe socialişti de proastă gospodărire economică şi îşi retrage partidul de la guvernare. Partidul Popular urma să candideze la viitoarele alegeri cu un program de reformă economică, oferind soluţii tip Thatcher pentru stabilizarea monedei şi reducerea cheltuielilor publice.

Însă acest program electoral nu era prea convingător. Deficitul bugetar al Austriei e mic raportat la standardele europene şi nici unul dintre marile partide nu ar risca reduceri masive în impresionantul sistem de servicii publice şi asigurări sociale. Austriecii, de pildă, se bucură de o reţea excelentă şi foarte ieftină de transport în comun, alocaţii neobişnuit de mari pentru copii şi pensii foarte generoase pentru populaţia în vârstă. Adevărata problemă este aceea că, începând din anii '60, premisele sociale ale sistemului bipartit austriac s-au modificat fără ca partidele să reuşească să reflecte această schimbare în linia adoptată. Socialiştii nu se mai pot baza pe un număr masiv de voturi din partea muncitorimii, funcţionărimii şi Vienei „roşii” ai cărei cetăţeni au fost în mod tradiţional de partea candidaţilor socialişti. Partidul Popular, influent în regiunile catolice rurale din sudul şi vestul capitalei, se vede subminat de procesul de urbanizare şi secularizare. Ca veşnic partener de gradul II la guvernare, Partidul Popular este foarte sensibil la criticile referitoare la politica taxelor, domeniu în care exercită un control redus. Plasându-se, ca de altfel toate partidele creştin-democrate din Europa Occidentală, în avangarda mişcării de integrare în Uniunea Europeană, el trebuie să suporte consecinţele nemulţumirilor populare faţă de realizările Uniunii Europene şi efectele temerilor referitoare la costul aderării. Pe scurt, Partidul Popular trebuia să se retragă de la guvernare. Dar singura modalitate de a se întoarce la putere fără sprijinul socialiştilor era prin contractarea altei alianţe, de data aceasta cu Partidul Libertăţii, pe care Schüssel refuzase să îl scoată din calcul - „o schimbare”, remarcase el, „nu va putea decât să-i facă bine ţării”. Consecinţele acestei strategii s-au văzut la alegerile din 1995.

Partidul Libertăţii din Austria a luat fiinţă în 1956, ca moştenitor al Ligii Independenţilor. Liga, fondată în 1949, era descendenta directă a formaţiunii care promovase naţionalismul pan-german în Austria, atât sub regimul habsburgic, cât şi în primii ani de după primul război mondial. De vreme ce scopul politic major al naţionaliştilor germani în Austria fusese unirea (Anschluss) cu Germania, iar Anschluss-ul fusese interzis în mod expres în Articolul 4 al Tratatului de Stat, Ligii şi Partidului Libertăţii le-a lipsit o lungă perioadă un program politic bine definit. Susţinătorii lor erau foşti nazişti, monarhişti şi alţi nostalgici ai unui trecut interzis, conservatori al căror anticlericalism îi făcea ostili faţă de Partidul Popular sau oamenii de afaceri mărunţi, pensionarii şi alte categorii care se simţeau excluse din zona călduţă a protecţiei statale.

Refuzând iniţial să accepte termenii independenţei austriece, în special clauza neutralităţii, Partidul Libertăţii a hotărât să adopte o poziţie pro-europeană ca un substitut al identificării cu Germania. Pentru că nu mai exista nici o grupare politică în Austria care să se pronunţe în favoarea dezvoltării pieţei libere şi a aderării la Europa (Occidentală), Partidul Libertăţii a ajuns să-şi dezvolte o aripă liberală, asemănătoare Liber-democraţilor din Germania Federală. Dar cele două tendinţe s-au aflat în permanent conflict, originile partidului nefiind niciodată trădate: primii doi şefi de partid fuseseră un ex-membru al cabinetului nazist post-Anschluss al cancelarului Arthur Seyss- -Inquart şi un ex-ofiţer SS.

Până nu demult, Partidul Libertăţii ocupa un loc marginal în viaţa publică austriacă. Predecesoarea lui, Liga Independenţilor, obţinea circa 10% din voturi la alegerile din 1949 şi 1953; apoi Partidul Libertăţii a obţinut între 4-7% din voturi, deşi în regiunea sudică, în Carinthia, era ceva mai popular, pentru că aici, încă de la referendumul din 1920 prin care provincia fusese anexată Austriei, naţionaliştii germani exploataseră politic animozitatea faţă de minoritatea slovenă şi teama de iredentismul iugoslav. În 1986 Partidul Libertăţii obţinea 9,7% din voturi la alegerile parlamentare, în 1990 - 16,6%, iar în 1994 - aproape un sfert din votul naţional. Fenomenul era cu atât mai surprinzător cu cât, în 1993, aripa liberală a partidului, incapabilă să mai tolereze manifestările extremiste ale conducerii, mai cu seamă discursurile rasiste împotriva imigranţilor, se desprinsese de partid, fondând o nouă grupare, Forul Liberal. Panica ce i-a cuprins pe austrieci în 1995, când Schussel şi partidul său s-au rupt de socialişti, a fost determinată de pronosticurile unei vieţi politice şi sociale aflate la cheremul partidului ascensionar al dreptei radicale şi, în particular, la bunul plac al tânărului său lider, a cărui influenţă era în continuă creştere.

Jörg Haider s-a născut în Austria Superioară în ianuarie 1950, bucurându-se, astfel, de ceea ce el numeşte „die Gnade der späten Geburt” - norocul celui născut mai târziu. Cu alte cuvinte, Haider nu poartă vina nazismului şi nu este responsabil de ceea ce i s-a întâmplat Austriei în trecut. Cu toate acestea el provine dintr-o bună familie nazistă - ambii părinţi fuseseră membri activi de partid şi Haider a cerut de multe ori să se pună capăt incriminării urmaşilor pentru păcatele părinţilor. Ascensiunea sa în rândurile Partidului Libertăţii a fost rapidă: a preluat conducerea organizaţiei de partid din Carinthia în 1983 şi, din 1986, este şeful partidului naţional. E un tip prezentabil - în genul unui realizator de programe de divertisment - şi are succes când apare la televizor, mai ales acum când fotogenia a devenit o însuşire atât de importantă în viaţa politică austriacă2. Sloganele electorale atrag atenţia asupra faptului că el nu e cu nimic vinovat pentru greşelile guvernelor anterioare - „El nu v-a minţit” - şi speculează pe tema onestităţii şi

transparenţei, prezentându-l pe Haider în contrast cu politicienii consacraţi - „Pur şi simplu onorabil, pur şi simplu Jörg”.

Fără îndoială, Haider e un tip direct. Sub conducerea lui, Partidul Libertăţii are doar trei teme asupra cărora liderul insistă cu studiată perseverenţă. Prima este naţionalismul austriac, temă care conservă un iz nostalgic de naţionalism german într-o formă modernizată. Înainte Partidul Libertăţii obişnuia să se identifice cu „Europa”, acum Haider se pronunţă împotriva intrării în UE şi acesta a devenit vârful său de atac în polemicile cu guvernul. A venit vremea, susţine el, „să punem Austria pe primul plan”, să se termine cu imigrările, să se renunţe la Convenţia Europeană pentru Drepturile Omului pentru a întări legile împotriva străinilor şi pentru a-i repatria pe cei ce trăiesc deja pe teritoriu austriac. Din cartierul său general din Carinthia, Haider atacă legile care acordă drepturi în ce priveşte limba şi cultura neînsemnatei minorităţi slovene şi prezice - implauzibil la modul suprarealist - emergenţa unui stat austriac devenit „societate multiculturală”. De fapt, populaţia străină din Austria abia dacă atinge 9% şi, în fiecare an, mai puţin de trei străini din 100 primesc cetăţenia austriacă. Numărul străinilor (sau al cetăţenilor închişi la culoare, pentru că Haider nu are nimic împotriva turiştilor occidentali) a crescut brusc o dată cu influxul temporar de refugiaţi croaţi şi bosnieci - în 1990 străinii reprezentau doar un procent de 5.3 din întregul populaţiei. Austria are puţini ţigani, dintre care majoritatea sunt concentraţi în Viena şi la frontiera maghiară. Este cunoscut faptul că un străin va obţine doar cu foarte mare dificultate drept de muncă în Austria; cerinţele sunt mai stricte decât oriunde altundeva în Europa, cu excepţia Elveţiei, iar cetăţenii de origine străină au mai puţine drepturi politice decât în oricare altă ţară membră a UE. Mulţi austrieci se tem de venirea unui val uriaş de emigranţi est şi sud-est europeni, dar fenomenul nu a avut încă loc.

Totuşi, este cert faptul că Haider are un suport public însemnat atunci când vehiculează acest gen de opinii: o treime din populaţia care a votat în 1995 consideră că cetăţenii străini, cu sau fără drept de lucru, au prea multe beneficii şi privilegii. Multe bombe-capcană i-au vizat fie pe ţigani, fie alţi membri ai minorităţilor sau chiar oficialităţi care îi sprijineau pe refugiaţii bosnieci.

Note:

2. Seamănă puţin cu Tony Blair, liderul laburiştilor britanici, şi cultivă aceeaşi imagine tinerească, post-ideologică - doar că Blair are o privire directă şi destul de inocentă, pe când privirea lui Haider pare să ascundă multe.

Când unei asemenea victime, avocata refugiată Maria Loley, i se acorda primul ajutor după explozia unei bombe în octombrie 1995, printre vecinii ei din satul Poysdorf s-au auzit voci care susţineau că îşi merită soarta. Mersese prea

departe şi „încălcase regulile”. O femeie declara: „Nici nu-şi dă seama cât rău ne face. Într-o bună zi aceşti străini se vor căsători cu copiii noştri.”3

A doua temă a lui Haider este atacul populist împotriva beneficiarilor sistemului austriac de asigurări sociale. În viziunea lui Haider, ceva este putred în inima Austriei, împovărată de costurile întreţinerii unor Sozialschmarotzern - paraziţi sociali, categorie în care el include nu doar bugetarii şi pensionarii, ci şi pe toţi „şmecherii” (Schuft) din Viena, care primesc subvenţii de la stat pentru creaţiile lor muzicale, artistice, teatrale în ciuda faptului că nu ştiu să facă altceva decât să critice Austria pentru conservatorismul şi pentru trecutul ei întunecat şi sunt complet lipsiţi de orice sentimente naţionale. Impotriva acestora, Haider cere găsirea unor soluţii care nu pot fi atinse decât printr-o „înţelegere tacită” între „cetăţenii austrieci respectabili”. Austria e o ţară mică, dar lungă - 700 km de la est la vest -, iar tradiţiile vieneze ale administaţiei social-democrate şi ale cosmopolitismului cultural sunt privite acum, în orăşelele de provincie, cu aceeaşi suspiciune ca şi la sfârşitul secolului al XIX-lea. Haider se bucură şi de sprijinul publicaţiei Neue Kronen-Zeitung, cotidianul cu cel mai mare tiraj,

Note:

3. Vezi Der Standard, 30 octombrie 1995. De fiecare dată când este chestionat în legătură cu atacurile cu bombe din estul Austriei, care au început în 1993 şi continuă încă fără să se fi găsit vreun vinovat, Haider răspunde invariabil că e vorba, fără îndoială, de vreo reglare de conturi între criminali şi drogaţi şi că toate problemele s-ar rezolva dacă victimele ar fi trimise „acasă”. Pentru dezbaterile pe tema imigrării în Austria şi pentru influenţa nefastă a lui Haider asupra politicii altor partide, vezi Richard Mitten, Jorg Haider, petiţia împotriva imigranţilor şi politici de imigrare în Austria, în Patterns of Prejudice, aprilie 1994, pp. 27-47.

având 41% din publicul cititor austriac, un ziar de scandal care a promovat ideea lui Haider cum că sistemul guvernamental de bugetare şi subvenţionare a culturii distruge responsabilitatea individuală, împingând ţara pe panta decăderii morale4.

A treia temă favorită a lui Haider se referă la trecutul Austriei. În aripa sa de extremă dreaptă, Partidul Libertăţii a avut întotdeauna suporteri implicaţi în mişcările neo-naziste, deşi până acum principalii săi reprezentanţi s-au ferit să se identifice cu trecutul nazist al Austriei. Lucrurile au luat o altă înfăţişare sub Haider. Exemplul cel mai tipic îl constituie o întâmplare petrecută înaintea recentelor alegeri, când televiziunea germană l-a prezentat pe Haider adresându-se unei adunări de veterani Waffen-SS într-un oraş din sudul Austriei. Imaginile nu au fost difuzate pe posturile austriece înainte de scrutin, dar e puţin probabil că ele ar fi influenţat vizibil rezultatele finale. La acea întâlnire, Haider îi numise pe membrii audienţei „dragii săi prieteni” şi îi

prezentase ca „cetăţeni onorabili”, cu un caracter „superior din punct de vedere spiritual”. Îi comparase cu „gunoaiele de bugetari” şi alte categorii care primesc pe nedrept suport guvernamental şi îi elogiase pentru faptul că şi-au păstrat convingerile în ciuda presiunilor.

Dar Haider nu a făcut niciodată un secret din opiniile sale. Cu zece ani în urmă, adresându-se unui grup asemănător de foşti ofiţeri SS, le-a spus acestora că ei sunt cei care au salvat Europa Occidentală. Timpurile noastre, le-a spus el, au nevoie de oameni ca voi, pentru care Patria (Heimat) încă mai înseamnă ceva5. În acelaşi an, Haider îl elogiase pe Walter Reder, ofiţerul SS austriac responsabil pentru crimele de război comise împotriva populaţiei civile din oraşul italian Marzabotto.

Note:

4. Sigrid Löffler, într-un articol apărut în Frankfurter Allgemeine Zeitung, descria Neue Kronen-Zeitung ca „atotputernica voce a străzii şi organul central al tuturor instinctelor bolnave ale sufletului austriac” (FAZ, 25 octombrie 1995).

Reder fost un soldat „care şi-a făcut datoria”, a adăugat Haider. În 13 iunie 1991, într-o şedinţă a consiliului local din Carinthia, la conducerea căruia se afla încă, el a afirmat că sistemul nazist al forţei de muncă fusese „solid”, spre deosebire de actualele măsuri guvernamentale din Austria. Această ieşire l-a costat pe Haider suportul Partidului Popular şi, prin urmare, biroul său regional, dar el nu s-a cuminţit. Mai mult, s-a autointitulat „semi-victimă” a Verbotgesetz, legea austriacă ce interzice sprijinirea nazismului şi a politicilor naziste.

Faptul că Haider şi partidul său s-au descurcat atât de bine la recentele alegeri nu se datorează, probabil, simpatiilor sale manifeste faţă de nazişti, ci, dimpotrivă, rezultatele electorale i-au fost favorabile în pofida propriilor simpatii. Ce-i drept, o parte din austrieci ar fi putut fi de acord cu opiniile pro-naziste ale lui Haider, însă l-a votat din cu totul alte motive6.

Note:

(5) Vezi Kärntner Nachrichten, 19 octombrie 1985, citat în Brigitte Bailer-Galanda, Haider Wörtlich (Viena, Löcker Verlag, 1995), p. 102.

6. Este, bineînţeles, notoriu faptul că Austria are probleme cu trecutul. Recent a avut loc la Viena, după ce fusese în prealabil organizată în Germania, o expoziţie dedicată crimelor de război ale Wehrmacht-ului. Fotografiile şi textele care o însoţesc sunt emoţionante şi terifiante, dar nu aduc nimic nou, fapt pentru care, în Germania, expoziţia nici nu a stârnit discuţii prea aprinse. În Austria însă expoziţia a produs consternare şi s-au auzit multe voci strigând „fals” şi „calomnie”. Neue Kronen-Zeitung a calificat expoziţia drept „satanică”. Un parlamentar din partidul lui Haider, John Gudenus, a luat parte la o

dezbatere televizată pe această temă şi i s-a cerut părerea referitor la existenţa camerelor de gazare în lagăre. „Cred în tot ce este prescris dogmatic”, a răspuns el, lăsând să se înţeleagă foarte clar contrariul. Haider s-a limitat să remarce în faţa „dragilor săi prieteni” din Waffen-SS că statul nu-şi putea permite să facă nimic pentru ei, însă avea destui bani pentru asemenea expoziţii.

Unele dintre criticile sale la adresa guvernului par să fie întemeiate, mai ales atacurile la adresa corupţiei, aflată în permanentă creştere, poate inevitabil într-un stat unde un singur partid sau o singură coaliţie a rezistat la putere decenii de-a rândul. Unele aspecte ale măsurilor austriece de patronaj se aseamănă cu practicile din viaţa publică italiană, cu singura deosebire că sunt mai eficiente. (Firmele de construcţii se pot folosi de relaţiile pe linie de partid pentru obţinerea contractelor de lucru, dar proiectele sunt bine executate şi finisate întotdeauna la timp.)

Oferta lui Haider - „Contractul cu Austria” (plagiat evident după Newt Gingrich) - se adresează alegătorilor care consideră că sunt impozitaţi pentru a beneficia de avantaje pe care nu le obţin, de fapt, niciodată şi care se tem că schimbările economice, în special presiunile din partea UE, ar putea ameninţa poziţia de călduţă izolare a Austriei. În contextul în care cele două partide politice aflate la putere au monopolizat poziţiile de conducere şi deţin în exclusivitate pârghiile patronajului, aura de protest şi opoziţie îl înconjoară, inevitabil, pe unicul candidat disponibil.

Însă mult promisa „Republică a Treia” a lui Haider (care să o înlocuiască pe a doua, întemeiată după război) nu s-a născut după alegerile din 17 decembrie. Schüssel a riscat şi a pierdut - teama de instabilitatea economică i-a determinat pe alegători să se întoarcă la socialiştii lui Vranitzky, în timp ce Partidul Popular şi Partidul Libertăţii au rămas cam cu acelaşi număr de voturi ca şi înainte.7 Noul guvern va fi, inevitabil, o coaliţie a celor două mari partide (de vreme ce nici unul dintre ele nu a reuşit să obţină majoritatea absolută), în care, totuşi, socialiştii vor domina.

Note:

7, Haider şi partidul său continuă totuşi să aibă succes electoral în provincii: în Salzburg el a obţinut 27% din voturi; în Klagenfurt, capitala Carinthiei, a obţinut 33%, iar în unele orăşele din Carinthia, „dragul prieten” al veteranilor Waffen-SS şi-a atras două voturi din cinci.

„Panica- -Haider” pare să fie de domeniul trecutului şi ascensiunea fără precedent a tineretului fascist austriac pare să fi luat sfârşit, cel puţin pentru moment. Ce importanţă mai au, atunci, alegerile în Austria şi care este sensul lor politic?

Ultimele alegeri şi succesul lui Haider marchează în Austria sfârşitul erei postbelice de confortabil consens. După cum au observat o serie de comentatori, Austria postbelică a fost construită pe baza unui mit ambiguu. În noiembrie 1943, Aliaţii au declarat Austria „prima victimă" a lui Hitler, deşi austriecii colaboraseră, de fapt, de bună voie cu Hitler şi îi persecutaseră pe evrei. Acest statut îi conferea Austriei o falsă legitimitate. E adevărat, ţara s-a aflat, apoi, sub ocupaţie timp de zece ani, ceea ce însemna implicit că şi Austria, ca şi Germania, era un inamic învins. Însă, datorită statutului ambiguu şi, probabil, obsesiei occidentale a originilor „prusace" ale conducerii naziste, denazisficarea s-a petrecut aici mai puţin violent decât în Germania. Rezultatul a fost acela că, până la afacerea Waldheim din 1986, în Austria nu a avut loc nici o discuţie serioasă cu privire la trecutul nazist al ţării. Deoarece regimul semi-fascist condus de Kurt Schussnigg între anii 1934-1938 fusese răsturnat de Hitler, acesta, la rândul său, a fost tratat cu indiferenţă, iar taberele social-creştină şi social-democrată, în permanent conflict în perioada interbelică, au scos la iveală o republică ruptă amnezic de orice trecut real. A fost nevoie de mărturiile lui Waldheim însuşi cu privire la serviciul său militar din timpul războiului pentru a trezi clasa politică austriacă din letargia sa confortabilă şi pentru a o obliga să înceapă să-şi pună o serie de întrebări.8

Ţara a fost de asemenea tulburată, în 1989, de căderea comunismului. Austria postbelică fusese concepută la modul conştient, mai ales de către Bruno Kreisky, cancelarul socialist din perioada 1970-1983, ca un stat a cărui identitate derivă în chip

Note:

8. Pentru o excelentă analiză a acestor chestiuni, vezi Richard Mitten, The Politics of Anti-Semitic Prejudice: The Waldheim Phenomenon în Austria (Westview, 1992).

necesar din poziţionarea sa geografică între est şi vest, din poziţia de neutralitate din timpul războiului rece şi din rolul de intermediar între Lumea întâi şi Lumea a Treia (sub Kreisky, Austria a manifestat o simpatie vădită faţă de mişcările naţionaliste şi anticoloniale din Orientul Mijlociu şi Africa). Toate acestea nu prea cadrau cu trecutul ţării, dar ce altceva ar fi putut fi „Austria"? O naţiune „austriacă" nu existase niciodată - dintre toate regiunile fostului Imperiu Habsburgic, aceasta era singura care nu avusese nicicând aspiraţii naţionale. După căderea monarhiei în 1918, singura soluţie logică şi sentimentală pentru politicienii austrieci, inclusiv pentru socialişti, era unirea cu restul Europei germanofone. Abia în 1933 socialiştii şi-au înlăturat din program cerinţa Anschluss-ului cu Germania, iar în 1937 Otto Bauer, una dintre minţile cele mai luminate din partid, vorbea deja de grotescul ideii unei naţiuni austriece. În naţionalismul austriac, el nu vedea decât spectrul unei uniuni între biserica catolică, tradiţia habsburgică şi cultura feudală a barocului9.

După căderea comunismului est-european în 1989 şi sfârşitul războiului rece, nou-aflata identitate austriacă a dispărut pur şi simplu, şi singurul viitor posibil pentru austrieci era apartenenţa la Uniunea Europeană, ca o anexă autonomă a Germaniei unite. Singurul sens al „Austriei” trebuia căutat undeva în structurile profunde ale istoriei sale zbuciumate. Creaţie pură a înţelegerilor privitoare la împărţirea hărţii Europei după cel de-al doilea război mondial, în prezent Austria este victima ineficienţei lor.

Note:

9. Anumite regiuni ale ţării, mai ales partea de vest a Tirolului şi Vorarlberg, şi-au dezvoltat identităţi proprii distincte - Vorarlberg şi-a manifestat chiar în câteva rânduri intenţia se a se separa de restul ţării pentru a se alipi Elveţiei. Salzburg şi hinterland-vl său au fost anexate Imperiului Habsburgic doar în ultimul secol, în vreme ce regiunile de frontieră - atât din est, cât şi din sud - au legături istorice puternice cu vecinii maghiari şi slavi. Numai Viena şi regiunile înconjurătoare, Austria Inferioară şi Superioară, sunt „austriece” din punct de vedere istoric, dar - după cum se poate observa şi dacă aruncăm o privire rapidă asupra cărţii de telefon vieneze - o parte semnificativă din populaţia capitalei este de origine străină, reprezentată de imigranţii recenţi.

Un sentiment tipic „austriac” este astăzi chiar cel exprimat de Haider - nemulţumirea generată de schimbările rapide care se petrec în Europa, teama că acestea vor antrena schimbări radicale şi în Austria, la care se adaugă mândria defensivă pentru ceea ce s-a pierdut şi pentru cât s-a suferit10. (De fapt Haider însuşi cere, prin programul său, o serie de schimbări, cu toate că acesta este lucrul de care se tem cel mai tare alegătorii săi).

Toate acestea fac ca Austria să difere foarte mult de Germania. Spre deosebire de Austria (care funcţionează după o constituţie elaborată în 1920 şi revizuită în 1929), Republica Federală Germană a pornit-o de la zero în 1949, printr-o Lege Principală care garanta ruptura definitivă cu trecutul. Austriecii nu mai aşteaptă un Anschluss - mulţi se tem chiar să nu fie complet înghiţiţi de o Europă dominată de Germania, pe care, însă, nu o uită nici o clipă din planurile lor. În acelaşi timp, Austria reprezintă însă, în Germania, un subiect de foarte mic interes. Probabil că Germania nu a fost niciodată interesată în mod real de Austria - Anschluss-ul a fost, la urma urmelor, o chestiune austriacă, nu germană. Şi ascensiunea lui Haider atrage atenţia asupra diferenţelor actuale dintre cele două ţări; resentimentele şi temerile de genul celor pe care el le cultivă, precum şi ambiguitatea cu care tratează trecutul nazist au, acum, mult mai puţin ecou în Germania decât în ţara vecină de la sud. Este foarte greu de imaginat că un politician ca Haider ar putea obţine 23% din voturi în Germania.

Note:

10. Comparaţia cu statele fost-comuniste poate fi sugestivă. După cum observa demograful austriac Rainer Münz, de multe ori Austria are un aer est-european - e închisă, patriarhală, lipsită de dinamism, uşor retrogradă. În unele privinţe, statul chiar este condus după principiile pretinse de fostele guverne comuniste, la care se adaugă, totuşi, beneficiile prosperităţii şi libertatea individuală. Iar care votează nostalgic cu foştii comunişti în Ungaria sau Polonia ar putea fi la fel de tentaţi şi de un Haider.

O altă comparaţie este, poate, şi mai edificatoare. În timpul ultimelor săptămâni ale campaniei electorale austriece, toată lumea era preocupată de grevele din Franţa îndreptate împotriva măsurilor de limitare a pensiilor şi reformare a bugetului. Costurile sociale ale reformei economice - preţul întăririi fiscale ca preludiu al soluţionărilor de la „Maastricht 2", pasul următor al înţelegerilor cu Uniunea Europeană - erau exact faptele asupra cărora avertizase Vranitzky în sloganele sale electorale, promiţând, printre altele, că „Noi nu-i vom lăsa să vă fure pensiile sau să priveze femeile de drepturile lor". În campania sa, Haider fusese şi mai direct: „Austria nu trebuie s-o apuce pe urmele Franţei I"11 Desigur, cei doi politicieni se refereau la lucruri puţin diferite. Socialiştii lui Vranitzky doreau perpetuarea statului-providenţă în apărarea căruia francezii au ieşit în stradă în decembrie. Haider - care vede în statul-providenţă o ameninţare la adresa spiritului naţional - avertiza că integrarea europeană a Austriei va genera haosul intern. Dar mesajul lor comun era foarte clar: Austria se bucură de pace socială - „Austria e mult prea importantă ca să o supunem la teste de laborator", afirmau sloganele socialiste -, ceea ce nu se poate spune despre Franţa; însă, dacă nu suntem atenţi, putem ajunge în situaţia Franţei.

Franţa este singurul stat european în care, ca şi în Austria, liderul carismatic al extremei drepte se bucură de un succes atât de mare în rândurile electoratului - deşi, dacă Jean-Marie Le Pen s-ar descurca la fel de bine ca şi Haider, partidul său ar fi pe locul doi în stat ca putere politică. În Franţa, la fel ca în Austria şi din motive similare, trecutul a devenit o sursă de discomfort şi dispută la nivel naţional. Vicepreşedintele partidului lui Le Pen, Bruno Megret, e de părere, ca şi Haider, că a venit vremea să spargă tabuurile

Note:

11. Vezi Der Standard, 13 decembrie 1995.

postbelice legate de Vichy şi colaborarea nazistă; amândoi vor să „elibereze" trecutul naţional de dreapta, care a fost îngropat sub greutatea atitudinilor eroice auto-admirative12. Fireşte, lui Haider îi lipsesc bunele recomandări ale lui Le Pen ca luptător de stradă în timpul studenţiei şi extremist franco-algerian, dar, recunoaşte el, aceste lipsuri sunt justificate de

diferenţa de vârstă. Şi în Franţa, ca şi în Austria, ceea ce a înlocuit liantul extremei drepte, antisemitismul, este teama şi ura faţă de imigranţi (în Franţa - faţă de cei din sud, în Austria - faţă de cei din est, în ambele cazuri, faţă de cei pe care cândva aceste ţări i-au condus).13

Francezii au fost profund marcaţi şi de sfârşitul înţelegerii postbelice extrem de avantajoase conform căreia ei se prefăceau că sunt puterea nr. 1 în Europa, iar germanii se prefăceau că-i cred. Însă nu doar francezii şi austriecii încep să se îndoiască de propriul lor statut şi de propria lor menire ca naţiune, ci întreaga Europă. Promisiunea unei Europe mereu mai mari şi mai prospere îi poate fermeca acum, eventual, numai pe est-europeni - deşi este puţin probabil ca aceştia să mai ajungă să beneficieze de ordinea europeană în forma ei actuală. În Vest, din întreaga promisiune nu a mai rămas decât himera monedei unice, alături de mult prea reala prognoză a reducerilor masive de subvenţii, reduceri care ameninţă serviciile sociale şi sistemele de asigurări care au reprezentat visul european încă de la finele celui de-al doilea război mondial. Reducerile sunt considerate acum necesare pentru a evita inflaţia în economiile naţionale, fenomen care ar submina moneda unică.

Note:

12. Ca urmare a dezbaterilor publice privitoare la „sindromul Vichy”, Le Pen şi mulţi alţi francezi ar împărtăşi, fără îndoială, părerea lui Haider conform căreia „nici un popor nu poate supravieţui prea mult dacă îşi încriminează propria istorie şi a venit vremea ca şi în Austria să se pună capăt acestui fenomen” (v. Neue Freie Zeitung din 15 ianuarie 1992, citat de Bailer-Galanda în Haider Wörtlich, p. 91). Francezii chiar au avut parte de un preşedinte „amnezic”, mai ales în chestiunile mai mărunte de discreditare etică.

13. Nu există nimic explicit antisemit în comportamentul şi discursul lui Jörg Haider. Dar, ca şi Jean-Marie Le Pen, el îşi trădează prejudecăţile indirect, numind - ca exemple negative din viaţa publică - persoane care se întâmplă să fie de origine evreiască.

Dacă evenimentele recente din Franţa sunt un avertisment adresat întregii Europe care, cu toate pânzele sus, se îndreaptă spre necunoscut, Austria reprezintă, la rândul ei, o metaforă a Europei, în lumina palidă a zorilor de după lungul şi indolentul somn postbelic. Pentru că Austria este o ţară măruntă, cu identitate incertă, complexată de trecut şi terorizată de viitor, care refuză să renunţe la câştigurile sociale reale deşi este conştientă că nu şi le mai poate permite, mulţumită de modul în care s-a împărţit Europa, dar îngrijorată că îşi va pierde în curând rolul din actuala configuraţie. Dar, în proporţii diferite, nu este aceasta şi situaţia Franţei, a Italiei, a Marii Britanii şi a altor state? Să fie doar o coincidenţă faptul că Haider şi Le Pen s-au ridicat în deceniile opt şi nouă şi, alături de ei, o nouă generaţie de naţionalişti flamanzi sau de separatişti şi neofascişti italieni?

Toţi profită de pe urma dezamăgirilor şi temerilor generate de efortul de unire a Europei respectând principiile fiscale ale băncii centrale germane, care cere o rată de inflaţie foarte redusă şi deficite bugetare minime; şi toţi se folosesc de acestea făcând apel la sentimentele naţionale, invocând în sloganurile şi în programele lor neînţelegeri trecute şi prezente, reale şi imaginare. Chiar încercarea lăudabilă de a uşura circulaţia bunurilor şi comunicarea fără frontiere în cadrul Uniunii Europene, prin aşa-numitul program Schengen, înseamnă, de fapt, ridicarea unor ziduri şi mai înalte la hotarele Europei, pentru a-i ţine afară pe imigranţii nedoriţi. Programul Schengen facilitează fără să vrea legitimarea xenofobiei naţionale din sloganurile extremei drepte14. Şi în acest sens, alegerile din Austria dau o lecţie Europei.

E tentant, şi unii comentatori au speculat pe această temă, să vedem în Jörg Haider şi în partidul său un fel de fascism resuscitat sau chiar un soi de para-nazism.

Note:

14. „Noi, austriecii, ar trebui să dăm socoteală nu în faţa Uniunii Europene, Maastricht-ului sau altor instanţe internaţionale, ci în faţa Patriei noastre.” (Haider în Junge Freiheit, 20 octombrie 1995; v. Bailer-Galanda, Haider Wörtlich, p. 56).

Ar fi totuşi prea uşor, din moment ce se poate demonstra atât de repede de ce Haider (sau Le Pen, sau Gianfranco Fini în Italia) nu reprezintă pur şi simplu o întoarcere în trecut, nu sunt doar un ecou al fantomelor trecutului european. Nu sunt ideologi ai totalitarismului. Dacă ar fi, probabil că i-am putea ignora - şi, oricum, nu ar avea succesul politic de care se bucură în prezent. Dar faptul că unui oportunist ca Haider îi lipsesc principiile nu înseamnă că el nu are nici prejudecăţi, adânc înrădăcinate şi împărtăşite de mulţi. Acum când Uniunea Europeană cochetează cu „Maastricht 2” în timp ce marginile continentului sunt devastate, Haider şi semenii săi reprezintă ceva mult mai serios: ei sunt fantomele unor Europe care nu s-au născut încă.

18 ianuarie 1996

În româneşte de Dana CHETRINESCU

DE CE A EXISTAT RĂZBOIUL RECE*

Articol apărut în The New York Review of Books din 9 octombrie 1997.

1.

Londra postbelică în care am crescut era o lume alimentată cu aburi şi cărbuni, în care vânzătorii de la piaţă încă mai foloseau caii pentru transport, maşinile erau neobişnuite, iar super market-urile (şi multe dintre mărfurile lor) erau complet necunoscute. În geografia socială, în mediul şi climatul său, în

opţiunile sale politice şi de clasă, în industria şi în regulile sale de politeţe, Londra anului 1950 era întru totul familiară cuiva care o cunoscuse şi cu jumătate de secol în urmă. Chiar şi marile proiecte „socialiste” ale laburiştilor postbelici erau doar nişte creaţii întârziate ale liberalilor reformatori din epoca eduardiană. E totuşi adevărat că se schimbaseră multe; în Marea Britanie, ca şi în restul Europei, războiul şi declinul economic modificaseră complet peisajul fizic şi moral. Dar, tocmai din acest motiv, trecutul îndepărtat părea mai apropiat ca oricând. Într-un fel, Londra de la mijlocul secolului XX era încă un oraş de sfârşit de secol XIX. Chiar şi aşa, însă, războiul rece începuse de mult.

E important să înţelegem cât de diferită era lumea noastră acum 50 de ani ca să putem gusta unele aspecte ale excelentei cărţi scrise de John Gaddis. Războiul rece a durat o lungă perioadă - 43 de ani, de la eşecul negocierilor postbelice cu URSS în 1947 până la unificarea Germaniei în 1990. Ceea ce înseamnă mult mai mult decât interminabilele războaie napoleoniene, mai mult decât josnicul război de 30 de ani din secolul al XVII-lea şi doar un an mai puţin decât perioada dintre, să zicem, moartea lui Thomas Jefferson şi naşterea lui Lenin.

În 1951, anul de vârf al războiului din Coreea, Europa era condusă de oameni foarte diferiţi ca vârstă: premierul britanic, Winston Churchill, şi cancelarul german, Konrad Adenauer, se născuseră amândoi la puţin timp după prima unificare a Germaniei, sub Prusia lui Bismarck (în 1874, respectiv 1876); Bismarck era încă figura dominantă pe scena diplomatică internaţională când şi-au făcut ei debutul în politică. Chiar şi contemporanii lor „mai tineri”, precum Alcide de Gasperi, liderul creştin-democrat italian, sau chiar Iosif Stalin, ajunseseră deja la maturitate în deceniul premergător izbucnirii primului război mondial, iar opiniile lor politice şi diplomatice se formaseră într-un context conflictual dintr-o altă vreme. Inainte de a pune semnul egal între războiul rece şi dilemele erei post-atomice, să nu uităm faptul că cei implicaţi în acest conflict nu puteau să nu vadă lumea cu ochi diferiţi.

Inţelegerea acestui lucru este una dintre multele calităţi ale cărţii lui Gaddis (Acum ştim: regândirea istoriei războiului rece, Oxford University Press), care nu e atât o istorie a războiului rece, cât o colecţie de eseuri, fără o ordine cronologică strictă, pe temele şi referitoare la crizele majore care au marcat perioada - împărţirea Europei, chestiunea Germaniei, conflictele din Asia, paradoxurile strategiei nucleare şi multe altele. John Gaddis optează pentru un stil clar, neutru, evitând polemicile chiar şi în prezentarea celor mai controversate dezbateri, şi impresionează prin cunostinţele de literatură engleză de gradul doi de care dă dovadă în nenumărate rânduri. El a scris deja patru studii despre epoca războiului rece, folosind în principal date din istoria politicii externe americane1. În cartea de faţă, autorul adună un material impresionant, bazat pe descoperiri din arhivele sovietice şi est-europene, dar şi

din cele americane de curând deschise, oferind, în final, o interpretare generală a fenomenului din perspectiva actuală.

Note:

1. The United States and the Origins of the Cold War, 1941-1947 (Columbia University Press, 1972); The Long Peace: Inquiries into the History of the Cold War (Oxford University Press, 1987); Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy (Oxford University Press, 1982); The United States and the End of the Cold War: Implications, Reconsiderations, Provocations, (Oxford University Press, 1992).

De unde, poate, şi titlul mai puţin fericit al cărţii. Citit corect, cu accentul pe momentul prezent, titlul sugerează o trecere în revistă a datelor istorice de care dispunem acum despre perioada ultimilor 50 de ani, dintr-o perspectivă mult lărgită. Dar cititorii, chiar şi unii critici, pot fi tentaţi să citească titlul ca o afirmare a unei finalităţi: ştim ce s-a întâmplat şi de ce. Ar fi păcat să se întâmple aşa, pentru că J. Gaddis este perfect conştient de pericolul supraestimării cunostinţelor dobândite prin deschiderea unor noi arhive. O „arhivă", la urma urmelor, fie că e vorba de minutele conferinţelor partidului comunist, conversaţiile oficiale interceptate, rapoartele spionilor sau listele informatorilor şi „colaboratorilor", nu e un izvor de adevăr. Trebuie întotdeauna să se ia în considerare o serie întreagă de factori: motivele celor care întocmesc documentele, linguşirea câte unui superior, bârfa, distorsiunile ideologice etc.

Chiar dacă am putea fi siguri de veridicitatea unei surse, nici un document nu are suficientă autoritate pentru a pune capăt unei dispute istorice - arhivele franceze din secolul al XVIII-lea au fost de multă vreme deschise, dar dezbaterile istoriografice acerbe cu privire la cauzele şi semnificaţiile revoluţiei franceze nu au luat încă sfârşit. În cazul războiului rece, nu ştim cu siguranţă nici măcar ce materiale documentare ne lipsesc deocamdată (de ambele părţi), deşi interzicerea accesului la arhivele preşedinţiei Federaţiei Ruse duce inevitabil la imposibilitatea istoricilor de a descrie mecanismele luării de decizii la cel mai înalt nivel în epoca sovietică2. Toate aceste considerente îndeamnă la rezervă. Deschiderea selectivă şi motivată politic a arhivelor şi dosarelor personale din ţările fost-comuniste a produs mult rău; publicarea (mai ales în Franţa) a unor istorii populare ce scotocesc prin

Note:

2. Vezi dezbaterea din volumul Norman Naimark şi Leonid Gibianskii (ed.), The Establishment of Communist Regimes în Eastern Europe, 1944-1949 (Westview, 1997), Introducere, pp. l-17.

arhivele sovietice şi est-europene proaspăt deschise pentru a „demasca" trădătorii a reuşit să discrediteze întregul demers3.

John Gaddis este precaut. El citează cercetători care au folosit materialele Centrului rus de conservare şi studiere a arhivelor istoriei moderne şi ale Buletinului proiectului internaţional de istorie a războiului rece, un periodic în care se discută noile materiale descoperite pe această temă. Datele sunt folosite în scopuri pur ilustrative şi numai rar - cum ar fi în cazul corespondenţei din 1950 a lui Kim Il Sung cu Stalin - pentru a demonstra o opinie personală: autorul doreşte să arate că Stalin a refuzat la început să sprijine planurile agresive ale lui Kim şi a acceptat doar după ce s-a convins că întreaga responsabilitate va reveni Chinei.

La fel ca specialiştii citaţi, autorul admite că, oricât de interesante ar fi noile materiale, ele nu dezvăluie nici un adevăr cu desăvârşire necunoscut înainte. Datorită documentelor sporadice publicate de Iugoslavia în timpul conflictului cu Stalin, spre exemplu, sau a celor „scăpate” în scurtele perioade de reformă din Polonia (în 1956) sau Cehoslovacia (în 1968), istoria internă a deciziilor şi disensiunilor din fostul bloc sovietic nu a constituit niciodată un mister absolut.

Este surprinzător, într-adevăr, cât de mult „ştiam” deja, judecând acum în lumina informaţiilor de curând publicate şi dezbătute. Dacă luăm în considerare

Note:

3. Vezi, de pildă, cărţile lui Thierry Wolton: Le Grand Recrutement (Paris, Grasset, 1993) şi La France sous influence (Paris, Grasset, 1997). O carte recentă a lui Karel Bartosek, Les Aveux des Archives: Prague-Paris-Prague 1948-1968 (Paris, Seuil, 1996) a stârnit vâlvă susţinând că arhivele cehe dovedesc că Artur London a rămas în serviciul autorităţilor cehe mult după ce fusese eliberat din închisoare şi după publicarea cărţii sale pretins autobiografice despre procesele comuniste, L'Aveu. Bartosek foloseşte o mulţime de arhive până atunci secrete, dar dovezile pe care le aduce sunt mai degrabă circumstanţiale şi prea puţin concludente.

memoriile participanţilor din toate taberele, documentaţia iniţială parţială, observaţiile directe şi analiza istorică discriminatorie, ajungem la concluzia că am avut dintotdeauna toate datele istorice necesare cu privire la războiul rece. După cum spuneau doi dintre cercetătorii proaspăt dezgropatelor arhive, este evident acum că „istoriografia occidentală a 'Războiului Rece' referitoare la dominaţia sovietică asupra [Europei de Est] a fost una fundamental reducţionistă.”4 Eşecul unor politicieni (şi cercetători) occidentali de a înţelege războiul rece se datorează mai puţin lipsei de informaţie, cât lipsei de imaginaţie. După cum afirma George Kennan, „liderii noştri de la Washington nu aveau nici cea mai vagă idee ce înseamnă, de fapt, ocupaţia sovietică, mai ales cu sprijinul poliţiei secrete a lui Beria, pentru cei ocupaţi.”5

Modul în care noile documente pot contribui la o mai bună înţelegere a unui anumit moment din istoria războiului rece este bine scos în evidenţă de co-publicarea recentă, sub auspiciile Fundaţiei Giangiacomo Feltrinelli şi ale Centrului rus de conservare a arhivelor, a minutelor celor trei conferinţe ale Cominform-ului, 1947-1949, însoţite de un aparat complet de introduceri şi note (Cominformul. Minutele celor trei conferinţe. 1947/1948/1949, Milano, Fondazione Giangiacomo Feltrinelli). Cominform-ul a fost înfiinţat în 1947 de Uniunea Sovietică, servind drept mijlocitor al schimbului de informaţii (şi indicaţii) dintre Moscova

Note:

4. Norman Naimark °i Leonid Gibianskii (ed.), The Estabilishment of Communist Regimes în Eastern Europe, 1944-1949 (Westview, 1997), Introducere, pp.9-10. Vezi, de pildă, Hugh Seton-Watson, The East European Revolution (Londra, Methuen, 1950), Adam B. Ulam, Titoism and Cominform (Harvard University Press, 1952) °i Vojtech Mastny, Russia's Road to Cold War (Columbia University Press, 1979).

5. George Kennan, The View from Russia, în Thomas T. Hammond (ed.), Witnesses to the Origins of the Cold War (University of Washington Press, 1982), p.29.

şi partidele comuniste din estul şi centrul Europei, din Italia şi Franţa.

La prima şedinţă din septembrie 1947, care a avut loc la Sklarska Poreba, în Polonia, Andrei Jdanov atrăgea atenţia că Occidentul şi Uniunea Sovietică trebuie văzute ca două „tabere” ireconciliabile, opinie ce urma să servească drept premisă doctrinară politicii externe sovietice până la moartea lui Stalin. La a doua şedinţă a Cominform-ului, cea de la Bucureşti din iunie 1948, se dezbătea deschis problema conflictului sovieto-iugoslav şi se înfiera erezia „titoistă”; „lupta împotriva titoismului” avea să justifice persecuţiile şi condamnările din anii următori. Ultima şedinţă, cea din Ungaria din noiembrie 1949, nu a avut alt scop decât acela de a confirma linia rigidă adoptată în politica internă comunistă. De atunci, activitatea Cominform-ului s-a limitat la publicarea unor buletine şi a fost complet sistată în 1956, o dată cu schimbările epocii Hruşciov.

Cominform-ul este important pentru că înfiinţarea sa şi desfăşurarea conferinţelor, mai ales a celei dintâi, reprezintă cheia evidentelor schimbări de poziţie din 1947 ale conducerii comuniste faţă de puterile occidentale. Cunoşteam destul de bine faptele. Ambii delegaţi iugoslavi la prima conferinţă, Milovan Djilas şi Edvard Kardelj, şi-au publicat memoriile6. Unul dintre cei doi delegaţi italieni, Eugenio Reale, după ce a părăsit Partidul Comunist Italian, a publicat o carte în care descrie experienţa conferinţei fondatoare a Cominform--ului. Guvernul iugoslav a oferit spre tipărire selecţiuni din corespondenţa cu Stalin şi alte documente

Note:

6. Milovan Djilas, Rise and Fall (Harcourt, Brace, Jovanovich, 1985); Edvard Kardelj, Reminiscences: The Struggle for Recognition and Independence: The New Yugoslavia, 1944-1957 (Londra, Blond and Briggs, 1982); Eugenio Reale, Nascita del Cominform, Milano, Mondatori, 1958), tradusă în franceză cu titlul Avec Jacques Duclos au banc des accusés à la Reunion Constitutive du Kominform à Sklarska Poreba (22-27 septembre 1947), (Paris, Plon, 1958).

din perioada premergătoare celei de-a doua conferinţe, în care iugoslavii se apără împotriva acuzaţiilor aduse de conducătorul sovietic. Cominform-ul a publicat propria relatare cenzurată a şedinţei. Ce mai putem aştepta de la editarea completă a minutelor?

Documentele Cominform-ului, împreună cu materialele premergătoare găsite în arhivele ruse ne ajută să vedem lucrurile din trei perspective diferite, deloc neglijabile. În primul rând, ceea ce confirmă concluziile studiului recent al lui Norman Naimark despre ocuparea sovietică a Germaniei de Est, nici măcar Stalin nu era foarte sigur de cum ar trebui să procedeze în zona sa de influenţă7. Strategia principală a fost întotdeauna foarte limpede - câştigarea controlului total asupra tuturor statelor din regiune prin extinderea sistemului comunist. Dar opţiunile tactice rămâneau deschise. În iunie 1946, într-o conversaţie avută cu Tito, Stalin a declarat că este total împotriva refacerii Comintern-ului în vechea sa formă centralizată, care, de la Moscova, exercitase un control rigid şi dăduse indicaţii precise tuturor partidelor comuniste şi care fusese desfiinţat în 1943. Însă propunerea Planului Marshall în 1947 şi împărţirea Germaniei l-au făcut pe Stalin - care, oricum, era obsedat de ameninţarea occidentală, chiar şi atunci când nu era cazul - să caute o modalitate de control administrativ şi doctrinar asupra partidelor comuniste din Europa Centrală, cu atât mai mult cu cât cehii mai nutreau încă iluzia că ei pot alege o altă „cale” spre socialism. Diversele variante ale discursului lui Jdanov de la Cominform, pregătite în vara anului 1947, dovedesc o clarificare progresivă a poziţiei sovietice şi o adâncire a prăpastiei dintre Est şi Vest.

În al doilea rând, acum sunt mai evidente ca niciodată cauzele relativei dezordini din sistemul comunist postbelic. Tactica partidului comunist italian şi francez care îşi supralicitau aura de rezistenţă şi încercau să-şi

Note:

7. Norman Naimark, The Russians în Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949 (Harvard University Press, 1995).

consolideze puterea prin intermediul parlamentului, a eşuat în mai 1947, când, pe urmele comuniştilor belgieni, au ieşit din coaliţia guvernamentală. La

şedinţa Cominform-ului din Polonia, ei au fost criticaţi de ruşi şi iugoslavi pentru lipsa de fervoare revoluţionară, pentru alegerea unei căi ne-revoluţionare către obţinerea puterii şi pentru incapacitatea de a anticipa „împrejurările schimbate” care l-au făcut pe Stalin, prin Jdanov, să renunţe la soluţia „coexistenţei paşnice”. Multă vreme s-a presupus - şi Eugenio Reale insistă asupra acestui aspect - că incriminarea francezilor şi italienilor pentru „deviaţionismul lor de dreapta” era o mişcare sovietică menită să arunce asupra partidelor comuniste occidentale vina pentru eşecul Moscovei în propria tactică de „cooperare” cu foştii aliaţi din Europa de Vest.

Însă scrisoarea adresată de Jdanov şefului comuniştilor francezi, Maurice Thorez, la 2 iunie 1947, copiile căreia au fost trimise şi altor lideri comunişti (una dintre ele a fost descoperită recent în arhivele Partidului de la Praga), face plauzibilă şi o altă explicaţie. S-ar putea ca Moscova să fi fost prost informată de strategia Partidul Comunist Francez: „Mulţi cred că francezii şi-au coordonat mişcările [cu Moscova]. Dv. ştiţi că nu este adevărat. Ne-aţi luat total prin surprindere.” în acest caz, Cominform-ul fusese înfiinţat pentru a pune capăt anarhiei tactice care submina tabăra comunistă în şi după război. Şi Cominform-ul a reuşit. Având mustrări de conştiinţă, până şi italienii s-au aliniat strategiei Moscovei, chiar dacă aceasta i-a costat în mare măsură credibilitatea politică internă. În aprilie 1963, mult după destrămarea Cominform-ului şi puţin înainte de moartea sa, Palmiro Togliatti, şeful istoric al lui Partito Communista Italiano (PCI), îi scria lui Antonin Novotniy, predecesorul lui Dubeek în funcţia de secretar general al Partidului Comunist Ceh, implorându-l să amâne „reabilitarea” publică a lui Rudolf Slansky şi a celorlalte victime ale procesului de la Praga din decembrie 1952. Un asemenea anunţ, scria el (recunoscând implicit complicitatea PCI în apărarea proceselor-spectaco de la începutul anilor '50), „va declanşa o campanie violentă împotriva noastră, în care se vor dezbate cele mai prosteşti şi provocatoare teme anticomuniste şi temi piu stupidi e provocatori dell'anticommunismoţ, punându-ne în pericol situaţia la următoarele alegeri.”8

În al treilea rând, spre deosebire de interpretările bazate pe amintirile participanţilor care nu cunoşteau intenţiile sovietice iniţiale, ştim acum că organizaţia nu a fost înfiinţată cu scopul de a aduce Iugoslavia pe linia Moscovei, cu toate că, până la urmă, s-a limitat la această funcţie. Tito reprezentase o problemă incomodă pentru Stalin încă din 1945. Eforturile Iugoslaviei de a intra în posesia unor părţi din Carinthia austriacă şi a oraşului Triest l-au incomodat pe Stalin în negocierile sale cu aliaţii occidentali şi au blocat ascensiunea politică internă a comuniştilor italieni. Sprijinul iniţial acordat de Tito comuniştilor greci era la fel de incomod, de vreme ce Grecia trecuse în „sfera” occidentală. Ambiţiile iugoslave de a crea şi conduce o Federaţie Balcanică care ar fi inclus Albania şi Bulgaria nu se potriveau planurilor lui Stalin de a menţine un control direct asupra fiecărei ţări din sfera

sa de influenţă. Iar neruşinata politică internă revoluţionară a Partidului Iugoslav - care deţinea puterea fără obligaţia unor alianţe cu partidele „prietene” şi era, de aceea, mult mai radical şi mai intransigent decât alte partide comuniste est-europene - risca să eclipseze modelul sovietic. În chestiuni revoluţionare, Tito devenea mai catolic decât papa sovietic.

Totuşi, Cominform-ul nu fusese menit să-i cuminţească pe iugoslavi. Atacul împotriva francezilor şi italienilor la conferinţa de la Sklarska Poreba din 1947 a fost condus de delegaţii iugoslavi cu îndreptăţită

Note:

8. Vezi Bartosek, Les Aveux des Archives, p. 372, Anexa 28. Pentru scrisoarea lui Jdanov către Thorez, vezi Vladislav Zubok şi Constantin Plesakov, Inside the Kremlin's Cold War (Harvard University Press, 1996), p. 129.

mânie şi fără aroganţă - ceea ce justifică entuziasmul cu care aceiaşi francezi şi italieni au primit vestea căderii în dizgraţie a Iugoslaviei şi stridenta ardoare anti-titoistă a conducerii comuniste franceze şi italiene în anii următori9. Însă iugoslavii făceau mult mai mult decât să urmeze ordinele sovietice într-un mod indirect şi machiavelic, aşa cum au crezut unii comentatori. Discursul critic al lui Jdanov la adresa comuniştilor occidentali nu era cu nimic mai puţin ostil decât cel al tovarăşilor balcanici, iar, în ceea ce-i priveşte pe iugoslavi, aceştia credeau tot ce spuneau. Recunoaştem aici metoda lui Stalin de a asmuţi un grup de nesupuşi împotriva altuia, urmând ca el însuşi să se ocupe de primul mai târziu, o schemă pe care şi-a perfecţionat-o în luptele intestine de partid din anii '20. Însă, cu toate că erezia „de stânga” a titoismului a fost înfierată cum se cuvine în anul următor, nu există nici o dovadă că s-ar fi plănuit aşa ceva în 1947.

Noile surse privitoare la istoria Cominform-ului nu modifică aşadar dramatic imaginea de ansamblu. Ele aduc totuşi unele modificări în chestiuni minore, iar însumarea detaliilor face tabloul mai clar. Cum arată acum întreaga poveste? Pentru început, războiul rece a existat dintotdeauna în mintea lui Stalin şi într-una din versiunile hărţii lumii sovietice. Nimic din ceea ce ar fi făcut sau nu ar fi făcut politicienii occidentali nu

Note:

9. Fiind forţat să se umilească la Sklarska Poreba şi să-şi ceară iertare pentru incapacitatea comuniştilor francezi de a urma eroica pildă iugoslavă, Jacques Duclos (care a condus delegaţia franceză în ambele ocazii) s-a răzbunat la Bucureşti în anul următor. „E evident”, a remarcat el, „că şefii Partidului Comunist Iugoslav neagă principiul leninist al nevoii de critică şi autocritică.” Era perfect normal, a mai spus el, ca Biroul de Informaţii să examineze situaţia din partidul Iugoslav: „Conducătorii Partidului ar fi trebuit să fie primii care să o ceară, mai ales că la întâlnirea precedentă a Biroului de

Informaţii ei nu au ezitat să-şi exercite dreptul de a critica alte Partide.” La care, după cum arată minutele, Andrei Jdanov a adăugat: „Şi încă excesiv” - un exemplu delicios de farsă stalinistă (vezi The Comintern: Minutes of the Three Conferences, p.557).

ar fi putut schimba situaţia. Însă, dincolo de dorinţa încăpăţânată de a controla o parte importantă din Europa, Stalin nu avea nici un plan major ambiţios - ba chiar se temea să rişte. După cum spunea Molotov, „ideologia noastră îndeamnă la ofensivă acolo unde este posibil; unde nu, aşteptăm.”10 Probabil de aici derivă faptul că politica de „stăvilire” adoptată în 1947 ar fi putut avea succes mai devreme dacă s-ar fi încercat. Dar, oricând ar fi fost aplicată, războiul rece nu a „început” din pricina ei.

„Sovietizarea” Europei de Est şi a Germaniei estice, care nu era în întregime un plan dinainte elaborat, devenise, totuşi, inevitabilă în condiţiile date. După cum remarcă Norman Naimark, „ofiţerii sovietici au bolşevizat zona nu pentru că aveau în plan să o facă, ci pentru că numai aşa ştiau ei să organizeze o societate.” 11 Acelaşi tratament a fost aplicat tuturor ţărilor din Europa de Est. Nimic, poate doar expulzarea Armatei Roşii, nu ar fi putut preîntâmpina aceasta, dar nici unui conducător occidental nu-i trecea prin cap să ia o asemenea măsură. Şi, controlul estic o dată instalat, politicienilor occidentali nu le rămânea decât să creadă că sovieticii vor continua să se extindă şi să se pregătească tactic pentru o asemenea eventualitate. Acum pare foarte puţin probabil ca Stalin să fi avut de gând să se extindă. Dar, spune Gaddis, „ar fi culmea aroganţei dacă istoricii i-ar condamna pe cei care au făcut istoria pentru că nu au avut la dispoziţie istorii încă nescrise. Coşmarele par întotdeauna reale - chiar dacă, în lumina limpede a zorilor, devin uşor ridicole.”

Note:

10. Viaceslav Molotov, Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics; Conversations with Felix Chuev, Albert Resis (ed.), (Ivan R. Dee, 1993), p.29, citat de Gaddis, Acum ştim, p.31

11. Naimark, The Russians în Germany, p. 467. Pentru aceeaşi idee generală într-un alt context, vezi Jan T. Gross, Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia (Princeton University Press, 1988).

După ce direcţiile luptei au fost trasate, în Europa cel puţin, doar foarte rar nu s-a încercat anularea lor. Propunerea lui Stalin din martie 1952 de a se retrage din Germania de Est poate fi privită acum într-o lumină în care foarte puţini comentatori ai epocii ar fi privit-o: Stalin era gata să sacrifice Germania de Est doar în favoarea unei Germanii unite, dar „neutre”, plasată sub influenţa sovietică. E evident că premisa declanşării războiului rece a fost problema divizării Germaniei şi, în general, a Europei. Conflictele din Coreea, Malaya,

Cuba, Vietnam sau Angola, oricât de sângeroase, erau de mai mic interes decât competiţia europeană, cel puţin până în momentul în care s-a pus capăt certurilor pentru Berlin (1948-1949, 1953, 1958-1961) prin ridicarea Zidului în august 1961 - când, indiferent de ce declaraseră în public, ambele mari puteri au răsuflat uşurate.

Privind retrospectiv, ar putea părea straniu că Aliaţii din cel de-al doilea război mondial au făcut un asemenea efort pentru a proteja interesele unui stat- -client care le fusese nu demult inamic. Dar una din trăsăturile de bază ale războaielor reci (acesta nu a fost primul) este competiţia acerbă pentru simboluri - căci statutul nerezolvat al Germaniei era simbolul disputei postbelice neterminate. Iată de ce conducătorii Germaniei de Vest şi de Est, deopotrivă, au exercitat o asemenea influenţă asupra politicii marilor puteri, total disproporţionată faţă de importanţa lor la acea dată.

2.

În Europa nu era loc de manevre; fiecare tabără se baza pe un arsenal (Uniunea Sovietică pe forţe terestre convenţionale, NATO pe arme atomice aeriene) care, la acelaşi nivel, era net superior celui al duşmanului. Ambele tabere se ţineau reciproc în şah. Date recente arată că Harry Truman şi alţi şefi de state occidentali s-au înşelat crezând că atacul Coreei de Nord asupra Coreei de Sud fusese planificat de Stalin fie ca o diversiune, pentru a distrage atenţia şi pentru a ţine deoparte forţele militare occidentale, fie ca un preludiu al unui posibil atac asupra Europei. Reacţia lor - întărirea NATO şi propunerea reînarmării Germaniei de Vest - era de aşteptat în aceste condiţii.

Din nefericire, tendinţa de a trata evenimentele internaţionale ca replici ale unei situaţii europene posibile şi nu ca procese ne-europene a caracterizat politica externă americană decenii de-a rândul, de la „gafa” lui John Foster Dulles în Orientul Mijlociu, cum o numeşte Gaddis, la dezastrul din Vietnam. Însă ea deriva din înţelegerea faptului că, orice s-ar fi întâmplat altundeva în lume, războiul rece viza Europa; doar în Europa putea fi preîntâmpinat, doar în Europa putea fi încheiat războiul rece. După cum ştim astăzi, de la Kremlin situaţia era văzută aproape în acelaşi fel. Stalin nu a fost niciodată prea încântat să-l sprijine pe Kim Il Sung, iar succesorii săi au avut multe rezerve faţă de avântul revoluţionar al lui Mao Tse-dung. Dar, până la urmă, ei au închis ochii în Coreea şi Vietnam aşa cum nu ar fi făcut-o niciodată în Germania sau în Balcani.

Accesul la arhive închide câteva căi de interpretare care rămăseseră deschise până la căderea Uniunii Sovietice. „Revizionismul”, dorinţa de a găsi dovezi care să incrimineze Statele Unite ca principalul vinovat în declanşarea războiului rece, nu mai face valuri. Fireşte că Vestul, mai ales Vestul european, a avut mult de câştigat de pe urma împărţirii Europei în sfere de influenţă, dar acest lucru nu putea fi prevăzut în 1947. Şi, oricum, nu americanii, ci englezii, prin ministrul de externe Ernest Bevin, au ajuns primii la concluzia că eforturile

postbelice de a rezolva problema Germaniei nu mai constituie o prioritate. Americanilor, negociind încă în buna tradiţie a lui Roosevelt, le-a trebuit mult mai mult până să renunţe la încercarea de a ajunge la o înţelegere cu ruşii. O altă teorie revizionistă sugerează că războiul rece şi conflictele legate de acesta au fost rezultatul unor desfăşurări sociale şi politice începute cu mult înainte. Deşi, teoretic, cineva trebuie să fi fost responsabil, practic, nimeni nu poate fi acuzat de nimic. Bruce Cumings atrăgea atenţia: „Cine a început războiul din Coreea? E o întrebare pe care n-ar trebui s-o punem.”12 însă ideea că toate consecinţele imediate au cauze de durată nu rămâne valabilă decât, poate, în cea mai pură teorie. Cu informaţiile pe care le deţinem acum putem arăta că URSS a fost principalul vinovat de eşecul negocierilor pentru Germania din 1947, izbucnirea războiului din Coreea, neînţelegerile referitoare la situaţia Berlinului etc.

Tendinţa revizionistă de a da vina pe Occident a fost încurajată şi de refuzul de a accepta faptul că „serviciile secrete” au un rol important în scrierea istoriei, că spionajul poate schimba cursul evenimentelor. Deşi, dacă ne gândim la incapacitatea ambelor tabere de a prevedea urmările conflictelor, suntem înclinaţi să înţelegem această prejudecată. Însă prejudecata respectivă e neîntemeiată întrucât spionii au jucat un rol important în războiul rece, mai ales în primii ani, şi nu mă refer la furtul secretelor atomice. Multe oficialităţi franceze şi britanice au furnizat constant informaţii din interior Ambasadei URSS de la Paris şi agenţilor sovietici de la Berlin. Reţeaua sovietică de spionaj era mult mai bine pusă la punct decât cele occidentale - ceea ce nu trebuie să ne mire, din moment ce, în unele ţări, ea funcţiona încă din anii '20. Dezavantajul consta în faptul că Moscova nu era în stare să asculte şi să înţeleagă informaţiile furnizate - eterna problemă în URSS, cel mai tipic exemplu fiind refuzul lui Stalin de a da crezare avertismentelor că Hitler e gata de atac, în primăvara anului 1941. După cum observa Dean Acheson într-un alt context, „Norocul nostru că am avut un asemenea inamic!”13

Pe de altă parte, mulţi dintre analiştii occidentali ai războiului rece care nu subestimaseră rolul serviciilor secrete şi, în genere, al Realpolitik în evenimentele internaţionale din epocă, nu au realizat întotdeauna faptul că puterea sovietică nu era, pur şi simplu, un alt imperiu cu ambiţii de cucerire: era un imperiu comunist. Una dintre cele mai mari revelaţii ale nou-descoperitelor surse - pe care

Note:

12. Bruce Cumings, The Origins of the Korean War: The Roading of the Cataract, 1947-1950 (Princeton University Press, 1990), p. 621, citat în Gaddis, Acum ştim, p. 71. Cumings adoptă o metodă mai puţin obişnuită, bazându-se în esenţă pe surse ne-anglofone.

13. Dean Acheson, Present at the Creation: My Years în the State Department (Norton, 1969), p.646. Acheson discută modul în care intimidarea

lui Adenauer de către sovietici în 1952 a asigurat americanilor sprijinul vest-german.

Majoritatea cercetătorilor revizionişti erau experţi în politica externă americană, foloseau foarte puţine surse străine şi aveau obiceiul să proiecteze asupra întregii lumi.

Gaddis o tratează corespunzător - este importanţa ideologiei în gândirea conducătorilor sovietici. Referitor la această temă au existat vreme îndelungată trei şcoli de gândire diferite. Primul susţinea că oamenii politici sovietici se comportă şi gândesc cam ca şi omologii lor americani: îşi calculează avantajul economic sau militar, urmăresc ţeluri convergente, deşi aflate în competiţie, cu cele occidentale etc. Discursul lor ideologic public era neutru.

A doua şcoală pretindea că oamenii politici sovietici puteau fi consideraţi urmaşii ţarilor: preocuparea lor de bază era servirea intereselor geopolitice ale Rusiei. Limbajul lor ideologic ar trebui tratat ca un element secund, irelevant în înţelegerea comportamentului lor politic. Al treilea grup vedea în URSS un stat comunist, iar conducătorii sovietici descriau oficial lumea în termenii în care o şi înţelegeau, de fapt. Aşadar bazele ideologiei lor erau lucrul cel mai important pe care trebuia să-l cunoşti despre ei.

Cea dintâi şcoală a dominat multă vreme „sovietologia" americană, însă acum e moartă de mult, la fel ca sistemul pe care l-a înţeles atât de prost. A doua, al cărei purtător de cuvânt extrem de eficient a fost George Kennan, avea, în oarecare măsură, dreptate. Chiar dacă ştiam puţine lucruri despre comunism, puteam înţelege destul de multe despre politica externă sovietică în perioada 1939-1990 raportându-ne doar la criteriile diplomatice „convenţionale", datorită cunoştinţelor generale de istorie rusă. Pe deasupra, nimeni din cei care au avut de-a face cu ultima generaţie aparatcică din Europa de Est nu ar comite greşeala să creadă că aceşti oameni erau conduşi de idealuri înalte sau de nevoia de consecvenţă doctrinară. E evident însă acum că ideologia a jucat un rol important în epoca războiului rece în gândirea liderilor sovietici, de la Stalin la Gorbaciov. La fel ca în cazul lui Truman, Eisenhower sau Kennedy, modul în care ei înţelegeau lumea era determinat de propriile aşteptări. În cazul sovietic, acestea aveau un pronunţat fond marxist, ceea ce, de la moartea lui Stalin, a început să însemne mai mult decât simplul determinism economic asezonat cu ambiţia victoriei finale pe frontul internaţional al luptei de clasă.

În practică, aceasta însemna, spre exemplu, că, atunci când Andrei Jdanov a aflat de Doctrina Truman, el a prezentat-o, în raportul către Cominform, ca pe o dovadă a rupturii anglo-americane, datorată „expulzării Marii Britanii din sfera sa de influenţă în Mediterană şi Orientul Apropiat." Truman însuşi a fost descris, într-un raport intern de la Kremlin din '46, strict din perspectiva intereselor economice („monopol asupra capital american") pe care, chipurile, le-ar fi reprezentat. Serviciile de spionaj concentrate la Berlin au

analizat consecvent comportamentul şi discuţiile şefilor occidentali ca derivate ale „tensiunilor economice” dintre ei.

De nenumărate ori, mişcările Vestului au fost reduse la motive ipotetice şi interese exclusiv economice. Nu mai contează, în final, dacă toată lumea, de la Molotov la cel mai neînsemnat membru de partid, chiar credea ceea ce spunea; contează doar faptul că tot ce spuneau aceşti oameni, altora din grupul lor sau lumii din afară, era închistat în acelaşi obscur limbaj de lemn. Până şi Gorbaciov - sau, poate, mai ales Gorbaciov, care era produsul a trei generaţii formate în spiritul şi litera educaţiei politice „marxiste” - gândea şi se exprima astfel, ceea ce explică de ce a fost atât de sincer uimit de urmările propriilor sale acţiuni.

John Gaddis critică pe bună dreptate „realismul” occidental pentru incapacitatea de a înţelege faptul că oamenii pot fi motivaţi şi de ceea ce cred sau gândesc şi nu doar de interese obiective, palpabile. Autorul merge chiar mai departe. Extinderea războiului rece în afara graniţelor europene, în Asia şi chiar în zonele cele mai imprevizibile - Mozambic, Etiopia, Somalia, Angola şi, mai ales, Cuba - a reprezentat ceea ce el numeşte, referindu-se la Hruşciov şi Brejnev, „un model de exagerare geriatrică a autorităţii”. La bătrâneţe, consideră Gaddis, aceşti oameni redescopereau în colţişoare exotice romanticul avânt revoluţionar din Rusia tinereţii lor - ei nu mai erau nişte aparatcici comunişti gata de pensionare, ci redeveneau bolşevici revoluţionari - cu toate că operau prin intermediari. Poate că această explicaţie pare exagerată şi redundantă. De ce să nu cădem de acord că istoria Uniunii Sovietice (şi, implicit, a războiului rece) poate fi înţeleasă doar dacă luăm în serios opiniile ideologice ale liderilor ei şi admitem faptul că aceştia ştiau să profite întotdeauna de ocazie pentru a-şi urmări interesele politice. Bineînţeles că invocau revoluţia ori de câte ori interveneau militar - în cazul lui Hruşciov, după cum aflăm din memoriile sale, acesta a fost sincer entuziasmat de cauza cubaneză. Însă interesul, credinţa şi sentimentele nu sunt surse incompatibile ale comportamentului uman.

Accentul pus pe deziluziile „geriatrice” ale conducerii sovietice ne întoarce la ideea de la care am pornit. Din perspectiva Statelor Unite - şi, până recent, majoritatea studiilor despre războiul rece au fost scrise din această perspectivă - războiul rece a început în 1947, o dată cu destrămarea coaliţiei Aliaţilor din timpul războiului. După cum observa John Lukacs, în perioada 1946-1947 a avut loc o schimbare dramatică şi fără precedent în politica de la Washington, care a atras după sine schimbări radicale în opinia publică americană, cu consecinţe de durată14. Gaddis prezintă însă războiul rece dintr-o altă perspectivă, ca o excrescenţă a celui de-al doilea război mondial - şi, mai ales, a dorinţei lui Stalin de-a înghiţi noul teritoriu ocupat de armatele sale - mai degrabă decât ca un soi de nefericit accident internaţional suferit de lumea postbelică. Dar de ce să nu mergem chiar puţin mai departe? Din

perspectiva contemporană, Europa anului 1945 nu era doar preludiul unui viitor imprevizibil: era şi moştenitoarea unui trecut extrem de real şi foarte greu de uitat.

Din punctul de vedere al unui om de stat european care analiza perioada 1900-1945 - şi majoritatea şefilor de stat puteau să o facă pe baza experienţei personale -, Europa şi, implicit, lumea întreagă se confruntau cu patru mari dileme: cum să refacă echilibrul internaţional distrus de ridicarea Germaniei prusace după 1871;

Note:

14. George F. Kennan and the Origins of Containment, 1944-1946 (University of Missouri Press, 1997), Introducere de John Lukacs, p. 7.

cum să reconcilieze Rusia cu marea familie internaţională după tulburările provocate de revoluţie şi consecinţele ei mondiale; cum să salveze economia internaţională de la dezastrul interbelic şi să o readucă la nivelul de prosperitate şi stabilitate dinainte de 1914; cum să compenseze anticipatul declin al Marii Britanii, ca factor decisiv în economia şi politica internaţională.

În perioada 1944-1947 s-au luat în discuţie o serie de soluţii, toate plecând de la premisa unei continuităţi cu trecutul. Franţa ar fi dat orice pentru o alianţă cu Rusia pe modelul celei din 1894, dar, acum, Franţa nu mai avea nimic de oferit Rusiei15. Mulţi vest-germani, mai ales Adenauer, nu aveau nimic împotriva abandonării Prusiei de răsărit - pe care, în calitatea lor de Rheinlander-i catolici, oricum nu o agreau şi de care se temeau - în schimbul unor legături mai strânse cu teritoriile istorice de la apus. Liderul socialist francez Léon Blum (născut în 1872) împărtăşea entuziasmul lui Winston Churchill faţă de o comunitate vest-europeană care să compenseze starea jalnică a regiunii, slăbită de separarea statelor-naţiuni. Ţinând seama de imperativele istoriei seculare a Marii Rusii, dar şi de lecţiile trecutului mai apropiat, Stalin a profitat de situaţia dezastruoasă a Germaniei (aşa cum predecesorii săi exploataseră starea Poloniei în secolul al XVIII-lea) pentru a-i asigura Uniunii Sovietice un hinterland imperial în vest.

În împrejurările anului 1945, strategiile amintite erau greu de urmat în primul rând din cauza existenţei statelor independente în spaţiul ce despărţea Rusia de Germania, în al doilea rând datorită caracterului special al regimului ruso-sovietic şi, în al treilea rând, din cauza lipsei unei contraponderi în Germania de Vest. Înaintea primului război mondial nu existase nici unul din aceste impedimente.

Note:

15. Cu ocazia vizitei sale la Moscova în decembrie 1944, în căutarea unei alianţe cu Rusia împotriva unei posibile renaşteri a Germaniei, se spune că

Charles de Gaulle a explicat anturajului său faptul că ideologia nu trebuia să devină o piedică în urmărirea eternelor interese franceze: „Mă comport cu Stalin aşa cum s-a purtat Francisc I cu Suleiman - cu singura diferenţă că, în Franţa secolului al XVI-lea, nu exista un partid musulman”. Vezi Wolton, La France sous influence, p. 57.

În 1914, statele baltice, Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Iugoslavia şi o bună parte din România erau încorporate într-unul dintre imperiile german, austriac, turc sau rus. Independenţa lor, hotărâtă la Versailles în 1919, nu putea fi menţinută - aşa cum o demonstrase Hitler şi aşa cum o confirma acum Stalin - decât prin exercitarea autorităţii occidentale, ceea ce nu s-a întâmplat nici în 1938, nici în 1945. Dar ocupaţia rusă nu mai putea fi suportată uşor, întrucât toate aceste ţări aflaseră între timp ce înseamnă să fii independent. Între timp natura regimului comunist făcea ambiţiile imperiale sovietice mai ameninţătoare pentru o Europă occidentală slăbită de război decât fostele planuri ţariste pentru Europa Centrală şi de Sud-Est. Căderea economică a Marii Britanii şi dispariţia Franţei ca factor-cheie în politica internaţională nu lăsa liderilor acestora altă soluţie decât aceea de a invita Statele Unite să-şi ocupe poziţia de drept.

Războiul rece devenea astfel nu o problemă, ci o soluţie, ceea ce explică şi de ce a durat atât de mult. Aducând America în Europa din motive de securitate, vest-europenii îşi asigurau stabilitatea şi protecţia necesară pentru reconstruirea jumătăţii lor de continent. Ironia face ca, în acest context, America să se fi purtat exact cum se purtase şi Rusia ţaristă timp de două decenii după înfrângerea lui Napoleon în 1815, şi anume ca un soi de jandarm a cărui prezenţă pe continent garanta protejarea status guo-ului faţă de orice putere revoluţionară. Între timp, Uniunii Sovietice i s-a permis să-şi vadă de treabă în jumătatea ei de continent, instaurând un amplu regim dictatorial, în schimbul promisiunii de a se abţine de la alte aventuri - o înţelegere destul de convenabilă pentru Stalin şi urmaşii săi16. Bineînţeles că înţelegerea nu era menită să mulţumească milioanele de polonezi şi celelalte naţionalităţi imobilizate sub dominaţia „socialistă”; dar, din moment ce aceştia nu fuseseră incluşi în ipoteza problemei de către politicienii aliaţi, nu este de mirare că au fost excluşi şi din soluţia problemei.

Acestea fiind zise, războiul rece îşi poate ocupa locul în „lunga durată” a istoriei europene şi internaţionale. Complicaţiile au apărut din două motive. În primul rând, împărţirile şi aranjamentele din Europa se făceau în strânsă legătură cu politica mişcărilor de independenţă naţională şi decolonizare din Asia, Africa, America Latină şi Orientul Mijlociu, cu consecinţe neaşteptate pentru toate părţile implicate. În perioada 1956-1974 s-a dezvoltat un soi ciudat de comerţ: Europa occidentală şi Statele Unite exportau idei şi instituţii liberale de secol XIX pentru ţările în curs de dezvoltare, prezentând Vestul capitalist ca un model de emulaţie şi îndemnând pe toată lumea să-i adopte

practicile şi obiceiurile; importau, în schimb, mituri şi prototipuri în stare să le ameninţe propria prosperitate călduţă (şi relativă). Uniunea Sovietică pornise şi ea un comerţ asemănător. Şi ea exporta ideologie din secolul trecut - socialism marxist - importând falsele jurăminte de credinţă ale proaspeţilor revoluţionari ale căror acţiuni puneau, temporar, într-o lumină ceva mai favorabilă moştenirea bolşevică rămasă fără aură.

A doua complicaţie o constituia prezenţa armelor nucleare. Multă vreme, aceasta a reprezentat un motiv de confuzie şi o doză de risc în politica ambelor tabere. Uniunea Sovietică rămânea aproape întotdeauna în urmă în cursa pentru înarmare (deşi tehnicile bine puse la punct ale urmaşilor prinţului Potemkin au ţinut multă vreme faptul ascuns americanilor); dar această inferioritate îi determina pe liderii sovietici să adopte strategii compensatorii. Oamenilor politici americani le-au trebuit mulţi ani (şi încă şi mai mulţi bani) ca să afle ceea ce se pare că Truman ştiuse instinctiv încă de la început - şi anume că armele nucleare erau foarte puţin eficiente ca instrumente de guvernare. Totuşi, ca factor psihologic, un arsenal nuclear putea deveni eficient - cu condiţia ca ambele părţi să fie ferm convinse că funcţionează. Iată de ce, ani la rând, războiul rece a exploatat spaimele celuilalt fără să ţină prea mult seama nici de chestiunile spinoase care îl declanşaseră, nici de interesele de bază ale majorităţii participanţilor.

Note:

16. Faptul că Stalin a refuzat în 1947 „convieţuirea paşnică” - ca ecou al unei mutări politice identice făcute în 1927 - poate fi înţeles nu ca preludiul unei aventuri internaţionale, ci ca un semnal al represiunii interne ce urma să vină.

Datorită acestor doi factori, războiul rece şi-a schimbat radical natura, ajungând să nu mai semene cu nici un eveniment istoric precedent. Când s-a terminat, prin prăbuşirea unuia din adversari, au existat voci care pronosticau intrarea într-o nouă eră a istoriei umane. Totuşi, începând cu 1990, am putut constata că nu s-a întâmplat deloc aşa. Fără îndoială, din 1950 lumea s-a schimbat ireversibil: s-au dus caii şi cărbunele, împreună cu aspectele socio-economice pe care le simbolizau. S-au dus şi marile planuri de reformă, cel puţin pentru viitorul apropiat. Acum că am câştigat războiul rece, putem vedea mai bine decât înainte că unele din dilemele pe care acesta le-a născut (sau pe care le-a ascuns) sunt încă nerezolvate. Iar istoria recentă pare să ne arate că soluţiile care se vor găsi nu vor fi mai puţin obscure decât cele de dinaintea lor.

În româneşte de Dana CHETRINESCU

RETORICA EUROSCEPTICISMULUI

Cartea de faţă cuprinde câteva dintre textele semnificative ale profesorului Tony Judt, istoric american de origine engleză a cărui arie de expertiză este Franţa contemporană şi, mai recent, Europa postbelică. Nu exclud că ea ar putea să pară celor pedanţi eclectică. Merită însă accentuat că alăturarea corpului principal al volumului Europa, o mare iluzie, a transcrierii unui seminar organizat de Fundaţia „A Treia Europă" şi a unor piese mai durabile din publicistica lui Tony Judt nu a fost lipsită de premeditare.

Volumul încearcă, astfel, să restituie în liniile esenţiale stilul intelectual, temele predilecte, preferinţele şi aprehensiunile culturale, adeziunile şi idiosincrasiile politice ale unui autor a cărui reputaţie e puţin cunoscută la noi. Metisajul între jurnalism, istoria intelectuală, eseul istoric nu pretinde, aşadar, decât să accentueze coerenţa unui gânditor inconfortabil, ireverenţios cu miturile intelectuale şi politice, a unui amator de răspăr.

În aceeaşi măsură, volumul de faţă atestă predilecţia autorului pentru anumite subiecte. Semnificaţia Europei contemporane se decupează, între acestea, poate cel mai bine. Pregătind o istorie a bătrînului continent, majoritatea reflecţiilor lui Tony Judt se întorc fatal spre această temă. Viziunea sa oarecum excentrică asupra afacerilor intelectuale şi politice europene poate însă deveni iritantă într-un context autohton dominat de proiectul integrării europene. Iată pentru ce cartea de faţă e şi o provocare.

Piesele canonice ale imensei bibliografii dedicate Europei recente disting, în complicata reţea de evenimente postbelice, un sens subteran, o logică implicită, al cărei catharsis istoric ar fi fost apariţia Uniunii Europene. Referinţele oficiale, dar şi monografiile de factură academică îl consideră pe Adolf Hitler drept catalizatorul involuntar al marelui proiect european.

Nazismul, exacerbând rolul jucat de virtuţile etnice în menţinerea solidarităţii naţionale, a compromis proiectul statului-naţiune şi a deschis calea experimentelor transnaţionale şi a identificărilor mai largi, în afara reperelor etnice. În primii ani de după război, Planul Marshall ar fi creat premisele unei asociaţii a statelor europene, promovând cooperarea şi schimburile economice între ţările non-comuniste. Teama de Uniunea Sovietică, în plină expansiune teritorială şi ideologică, a jucat, de asemenea, un rol decisiv. Germania provoca, la rândul său, temeri serioase, fiindcă amintirea celei interbelice, militarizate şi expansioniste era încă vie.

Sub semnul necesităţii, momente altminteri distincte de natură militară, economică sau diplomatică nu au făcut decât să precipite crearea federaţiei europene. Europa unificată apare în lecturile oficiale drept idealul noii raţionalităţi politice născute din catastrofele morale şi materiale ale războiului. Noua entitate suprastatală urma să garanteze, mai ferm decât o făcuseră vechile democraţii liberale, libertatea şi prosperitatea tuturor cetăţenilor săi.

Contrar acestor genealogii autorizate, Tony Judt pune sub semnul întrebării caracterul inevitabil al Uniunii Europene, calificând proiectul unei

Europe unite drept marea iluzie a sfârşitului de mileniu. Deşi brutală, aserţiunea se sprijină pe argumente serioase, în special de natură economică şi istorică.

În primii ani de după război, susţine autorul, nici un proiect de reconstrucţie nu se întemeia pe o premisă unionistă. Federaţia paneuropeană nu figura ca ideal decât pentru grupuri marginale lipsite de audienţă. Dimpotrivă, urgenţa rezolvării disputei franco-germane, cheia de boltă a stabilităţii pe continent, era un obiectiv primordial. Infiinţarea Comunităţii Oţelului şi Cărbunelui, considerată prima instituţie paneuropeană, este răspunsul francez la această dilemă, şi ea porneşte de la ideea de „a reconstrui economic Germania pentru ca întreaga economie occidentală (dependentă de cărbunele Ruhr-ului - n.m.) să-şi revină, fără a o reconstrui din punct de vedere politic, pentru a nu deveni o ameninţare". Încă de la început, Comunitatea Oţelului şi Cărbunelui, dispozitiv transnaţional de gestionare şi distribuţie a principalei resurse a economiei europene - cărbunele -, apare ca un răspuns local la o problemă locală, care afectează numai cele mai industrializate state din apusul continentului. Şi tot de la bun început, graţie caracterului determinat al acestei instituţii arhetipale, proiectul Europei Unite este marcat de un subtext economic, care va domina deciziile de natură politică şi ideologică elaborate mai târziu la Bruxelles.

În al doilea rând, arată T. Judt, optimismul proeuropean nu poate fi disociat de ritmul creşterii economice pe care o înregistrează statele occidentale după cel de-al doilea război mondial. Ideea unei Uniuni Europene prinde tocmai pentru că succesul economic din perioada postbelică i se atribuie. O dată creşterea economică încetinită, visul Europei unite devine din ce în ce mai problematic. Principiul extinderii Uniunii celor Şase, înscris în Tratatul de la Roma, actul fundamental al ideologiei proeuropene, va descumpăni o parte din optimismul unionist. Costurile mari ale acceptării de noi membri, dar şi sincopele economice din industria statelor întemeietoare după criza petrolului vor alimenta scepticismul din ce în ce mai pronunţat cu privire la viabilitatea economică a proiectatei federaţii.

Prin urmare, e de la sine înţeles că, în relativă stagnare economică, extinderea Uniunii Europene în fostele state ale blocului sovietic nu apare ca irezistibilă pentru statele occidentale. Există riscul însă ca reticenţa cu care sunt examinate cererile de aderare să transforme entuziasmul pentru Europa unită al cetăţenilor din statele posttotalitare într-o imensă dezamăgire. Tergiversarea extinderii riscă să alimenteze extremismul politic, care nu va pierde ocazia să speculeze atât nepăsarea statelor occidentale, cât şi eşecul promisiunilor integraţioniste ale forţelor politice proeuropene. Într-un scenariu mai puţin excesiv, avertizează profesorul Judt, se conturează deja sentimentul unei cetăţenii de rangul doi rezervată noilor pretendenţi. În orice caz, date fiind problemele interne - şomaj, asigurarea resurselor pentru imensul sistem de

asigurări sociale, continuarea subvenţionării agriculturii etc. -, UE se concentrează mai intens asupra unor scenarii care să îi asigure propria supravieţuire şi prospectează destul de timid eventualele cooptări.

În realitate, susţine Tony Judt - şi acesta este nucleul dur al mitului european -, creşterea economică se datorează într-o mică măsură alianţei celor şase state puternic industrializate care formează baza viitoarei uniuni, cât mai curând unui context favorizat de programele de reconstrucţie economică susţinute de administraţia Truman, de aranjamentele privind exploatarea cărbunelui şi de reformele interne de natură economică şi politică operate imediat după război în sânul statelor naţionale. Proiecţiile a rebours nu au cum să ascundă caracterul accidental şi irepetabil al boom-ului economic postbelic şi, mai presus de toate, rolul relativ minor jucat aici de instituţiile protoeuropene.

Explozia de prosperitate care se înregistrează în Apus în primele două decenii după război, pretinde profesorul american, ar fi survenit şi în condiţiile în care interesele statelor occidentale s-ar fi armonizat prin tratate de cooperare şi parteneriat de factură clasică. Cu alte cuvinte, chiar şi fără să cedeze o parte dintre atributele suveranităţii lor unei entităţi supranaţionale, statele fondatoare ale Uniunii Europene ar fi înregistrat aceeaşi detentă economică. Pe lângă asta, garanţiile democratice oferite de o federaţie europeană ar fi putut fi acordate şi în interiorul statelor naţionale.

Profesorul Judt respinge, prin urmare, agenda ideologică al Europei Unite şi încearcă să relegitimeze ideea statului naţional, formă de amenajare a puterii, discreditată de patologiile politice interbelice şi de stalinismele naţionale. Potrivit autorului, statul naţional nu şi-a finalizat proiectul istoric şi nu există nici un motiv raţional pentru a fi abandonat; el poate încă mobiliza loialităţile colective, poate proteja grupurile minoritare, poate imprima o bună distribuţie a resurselor şi poate elimina disparităţile în acelaşi mod în care o face şi o federaţie supranaţională. Statul naţional este bine adaptat pentru nevoia modernă a responsabilităţii civice şi poate asigura participarea efectivă şi nediscriminatorie a cetăţenilor săi la exercitarea puterii. În consecinţă, dacă Uniunea Europeană nu va supravieţui dificultăţilor sale economice, statul naţional poate să îşi asume în viitor majoritatea garanţiilor democratice cuprinse în promisiunea Europei unificate.

Caracterul exclusivist al Uniunii Europene şi suspiciunea faţă de solicitările din est, susţine autorul, se întemeiază, pe lângă argumentele economice şi politice, şi pe un stereotip mental încă persistent în subconştientul colectiv al lumii occidentale. Istoria Europei ar fi fost, de fapt, istoria Europei vestice. Central-europenii, răsăritenii le apar cetăţenilor bogaţi din apus mai puţin civilizaţi, mai puţin laborioşi, mai puţin igienici etc. De aproape o mie de ani, incursiunile occidentalului dincolo de Elba au fost acompaniate de „sentimentul repetat de multe ori în Europa occidentală chiar

până azi, şi anume că, acolo unde se sfârşesc imperiile roman/carolingian/lotharingian/habsburgic, acolo se sfârşeşte şi Europa". Dincolo de retorica extinderii, pretinde T. Judt, Uniunea Europeană reciclează subtil acest stereotip, adâncind şi mai mult diferenţa. Cei neprimiţi sunt iarăşi ceilalţi, străinii cu aderenţă aproximativă la canonul moral, politic, cultural al Apusului: „Trăsătura comună a acestor pretenţii separatiste este că noi suntem europeni - nordici moderni, prosperi, buni plătitori de taxe, educaţi, lingvistic şi/sau cultural distincţi -, în timp ce ei - sudiştii rurali, leneşi, înapoiaţi, mediteranieni, subvenţionaţi - sunt mai prejos."

Aşa încât, poate mai mult decât orice altă idee europeană, remarcă autorul, ideea diviziunii continentale între civilizaţii, culturi, devoţiuni este cea mai persistentă: „Curios, unul dintre lucrurile pe care europenii le-au împărtăşit de multă vreme şi care i-a ţinut împreună e sentimentul propriilor lor diviziuni. Într-adevăr, a stabili distincţii între ei a constituit una dintre obsesiile definitorii ale locuitorilor de pe continent."

Aceste diviziuni nu secţionează continentul numai în emisferele nordică şi sudică. Nu departajează doar regiunile occidentale şi orientale. În mod paradoxal, Europa Unită galvanizează şi tensiunile economice, culturale, istorice care mustesc în interiorul statelor emancipate de tutela sovietică. Diviziunile interne prezente în statele Europei Centrale şi de Răsărit sunt accentuate de apartenenţa mai mare la modelul european pe care diferite zone şi populaţii, mizând pe diferenţe de civilizaţie, religie, cultură politică şi memorie colectivă le licitează împotriva conaţionalilor lor, mai puţin pregătiţi să satureze condiţiile grilei occidentale. Mitul Europei Centrale, extrem de influent mai ales în ultimele decenii, explică Tony Judt, este, poate, rezultatul tipic al acestui mecanism. Recent, „fără rădăcini adânci în trecutul Europei", îmbibat de nostalgie şi provincial, mitul Europei Centrale este pseudonimul unei apartenenţe refuzate. Central-europenitatea, susţine profesorul Judt, e o identitate construită pe o succesiune de negaţii. Central-europeanul nu e rus, nu e ortodox, nu e turc, nu e german, nu e maghiar. Aceste negaţii succesive impun o distincţie clară faţă de ceea ce Occidentul nu admite ca european şi pregătesc concluzia unei apartenţe mai presus de orice echivoc la modelul apusean. Mai mult, Europei Centrale trebuie să i se recunoască preeminenţa în anumite aspecte ale modelului european, în care ar fi fondat direcţii importante. În epoca totalitară şi recent, arată T.Judt, mitul Europei Centrale funcţionează ca pandant cosmopolit fie la construcţiile identitare bazate pe exclusivismul etnic al naţionaliştilor, fie pe identitatea sinelui fără atribute naţionale, definit doar de apartenenţa la proletariatul universal, al proiectului leninist.

Deşi accentele sunt preponderent critice, inaderenţa autorului la ideea Europei Centrale, ca spaţiu cultural, identitar distinct, capabil să vehiculeze un anumit model de civilizaţie nu e totală: „Perimetrul descris de liniile care leagă,

să zicem, Riga de Praga, Triest-ul de Zagreb, litoralul baltic de Lvov conţine multe trăsături comune. Acest spaţiu în care se vorbesc limbi slave e covârşitor catolic, rural şi a experimentat deopotrivă atracţia imperială şi mrejele naţionalismului. Aici există oraşe şi metropole ale căror moşteniri arhitecturale şi tradiţii literare aparţin fără doar şi poate Europei, dar şi unor direcţii şi tradiţii proprii. După 1848, timp de un secol, cultura acestei zone a fost marcată de prezenţa unei inteligenţii influente, de provenienţă mai ales urbană. Mai mult decât orice altceva, acest spaţiu apare în mod marcant diferit de regiunile cu care se învecinează la sud sau la est...”

Oricum, concluzia autorului este că relevanţa contemporană a mitului central-european s-a epuizat. Afirmaţia mi se pare discutabilă. Să nu uităm că versantul cosmopolit şi deschis al proiectului central-european poate inspira o alternativă puternică la pulsaţiile naţionaliste care se exprimă din ce în ce mai strident în acest spaţiu. Mai mult, revigorarea unei memorii comune a toleranţei poate funcţiona aici ca fundament moral al reconcilierii şi pacificării bântuite încă de demoni vechi. În fine, revigorarea tradiţiei literare a spaţiului central-european poate avea şi chiar are consecinţe estetice surprinzătoare.

De cele mai multe ori, scepticismul faţă de Uniunea Europeană sau faţă de ideea central-europeană are, în ţările fostului bloc sovietic, un substrat vinovat. Ritmul lent al extinderii europene şi dificultăţile tranziţiei fertilizează discursurile contracomunitare ale unor profeţi sumbri de dată recentă. Relevarea unor contradicţii interne ale proiectului paneuropean, pe care o propune această colecţie de texte, are darul să lanseze o discuţie lucidă asupra viitorului continental.

Fragilitatea momentană a federaţiei europene pe care o descrie Tony Judt nu înseamnă neapărat că Uniunea Europeană e un proiect politic şi economic ratat. Inclin să cred că, graţie capacităţii de regenerare economică a sistemului european şi a finalizării reformelor instituţionale, UE va putea surmonta impasul contemporan pe care îl semnalează profesorul american.

Pe de altă parte, frazate de un intelectual mai presus de orice parti-pris-uri locale, argumentele demitizante ale lui Tony Judt readuc discursul integraţionist în notele sale fireşti, dincolo de supralicitările publicitare de care Europa nu a fost străină. În fond, fantasmele unei integrări rapide s-au dovedit contraproductive şi riscante. Cu toate acestea, proiectul unionist şi suportul său ideologic, construit pe reţeaua valorilor liberale, rămân singura opţiune raţională a statelor care au aparţinut până de curând lumii comuniste.

Dorian Branea

În colecţia A TREIA EUROPĂ
au apărut:
Adriana Babeţi, Cornel Ungureanu (coord.) - Europa

Centrală. Nevroze, dileme, utopii Jacques Le Ridier - Mitteleuropa Carl E. Schorske - Viena, sfârşit de secol Michael Pollak - Viena 1900. O identitate rănită Andrei Corbea - Paul Celan şi „meridianul” său Adriana Babeţi, Cornel Ungureanu (coord.) - Europa

Centrală. Memorie, paradis, apocalipsă Vladimir Tismăneanu, Mircea Mihăieş - Vecinii lui Franz Kafka

* * * - Caiete: Sacher-Masoch Revista A Treia Europă, nr. 1, 2 Michael Heim - Un Babel fericit Tony Judt - Europa iluziilor în pregătire:

William Johnston - Spiritul vienez. O istorie socială şi intelectuală, 1848-1938

* * * - Dicţionarul romanului central-european din secolul XX

* * * - Seminar: Vladimir Tismăneanu

* * * - Caiete: Otto Weininger

Gabriela Colţescu, Cornel Ungureanu (coord.) - Rasă şi clasă. Europa Centrală şi extremele politice Valeriu Leu, Nicolae Bocşan (coord.) - Cronologia Europei Centrale (1848-1989)

Bun de tipar: februarie 2000. Apărut: 2000 Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4 P.O. Box 266, 6600, Iaşi Tel. & Fax (032) 214100; (032) 214111; (032)217440 (difuzare); E-mail:polirom@mail.dntis.ro Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7; Tel.: (01) 3138978 E-mail: polirom@dnt.ro

Tiparul executat la S.C. Polirom Co S.A. 6600 Iaşi, Calea Chişinăului nr. 32 ^ Tel.: (032) 230323; Fax: (032) 230485